

Василь
БИКОВ

Обеліск

*Постановою ЦК КПРС
і Ради Міністрів СРСР
повісті В. В. Бикова „Обеліск“,
„Дожити до світанку“
відзначені Державною премією
СРСР за 1974 рік.*

Василь
БИКОВ

Обеліск

ПОВІСТІ

Переклад з білоруської

Київ
Видавництво художньої літератури
„Дніпро“
1978

С(Біл)
Б95

Переклав Микола Цівина

Повести «Обелиск», «Дожить до рассвета», «Сотников» известного белорусского советского писателя Василя Быкова, лауреата Государственной премии СССР посвящены мужеству и героизму советских людей, самоотверженно боровшихся с фашистскими захватчиками в годы Великой Отечественной войны.

© Выдавецтва «Мастацкая літаратура»,
1974.

Б $\frac{70303-121}{M205(04)-78}$ 107-78

© Український переклад, видавництво
«Дніпро», 1978.

Обеліск

Мені й досі прикро і боляче, що за два довгих роки так і не вибрався в ту не дуже й далеку від міста сільську школу. Кілька разів думав про це, але все відкладав: узимку — доки минуть морози чи хуртовини, навесні — коли підсохне й потеплішає, влітку ж, як було і сухо і тепло, найбільше клопоту завдавав відпочинок та всі пов'язані з ним турботи заради отого місяця на тісному, гарячому, перенаселеному півдні. А почасти все чекав вільного часу, настрою, думав: поїду, коли впораюся трохи з роботою та різними домашніми справами. І, як іноді буває в житті, довідкладався до того, що спізнився остаточно й непоправно: нічого було вже виряджатися в гості — настав час їхати на похорони.

Довідався про це теж невчасно, запізно — приїхавши з Мінська, йшов додому і стрів знайомого, колишнього товариша по роботі. Погомонівши трохи про те, про се та перекинувшись кількома жартівливими фразами, ми розпрощались, і раптом, ніби згадавши про щось, товариш зупинився.

— Чув, Миклашевич помер? Що у Сельці вчителював.

— Як — помер?

— Так, звичайнісінько. Позавчора помер. Сьогодні ховають.

Товариш сказав і пішов, для нього Миклашевич, певно, мало що значив, а я стояв і розгублено дивився на вулицю. Зникло будь-яке самовідчуття, я забув про свої справи — вибух біди та ще якоїсь неусвідомленої провини приголомшив мене і на мить прикував до асфальту. Звісно, я розумів, що в тій передчасній смерті молодого сільського вчителя моєї провини не було ніякої, та й сам учитель мені не був ні родичем, ні великим другом, але серце моє гостро защеміло від жалю й прикрості на себе — не зробив того, на що тепер уже завжди буде пізно.

Мабуть, хапаючись за останню можливість виправдатися перед собою, відчув раптову потребу поїхати сьогодні, зараз же, не гаючи й години.

Від тієї хвилини, коли я зважився на це, відлік часу для мене став якимсь особливим, точніше — зникло будь-яке відчуття часу. Я дуже квапився, хоч виходило це погано. Дома з родини нікого не застав, однак забув навіть запискою попередити про свій від'їзд і побіг на автобусну станцію. Згадавши про службу, спробував зателефонувати туди з автомата, котрий, мов на зло, спритно ковтав мідяки і мовчав, як заклятий. Кинувся шукати іншого, він трапився мені аж коло нового гастронома, але там стояла черга. Кілька хвилин чекав, ледве вислуховуючи довгі й дріб'язкові розмови в синій, з розбитим склом будці, посварився з якимось хлопцем, котрий видався спочатку дівчиною — штани кльош і ляне волосся до коміра вельветової курточки. Поки додзвонився нарешті і пояснив, у чім річ, прогавив останнього автобуса до Сельця, іншого ж транспорту в тому напрямку сьогодні не передбачалося. З півгодини намагався спіймати таксі, але марно: до кожної машини зразу ж кидався гурт спритніших, а головне — нахабніших, ніж я. Кінець кінцем довелося гайнути на шосе за містом і скористатися з давнього й випробуваного в таких випадках засобу — голосувати. Справді, десята чи п'ятнадцята машина з міста, майже до бортів навантажена рулонами толю, зупинилася на узбіччі й узяла нас — мене і хлопця-підлітка в кедах з великою сумкою, набитою буханками міського хліба.

В дорозі стало трохи спокійніше, тільки часом здавалося, що їдемо надто повільно, і я ловив себе на тому, що подумки лаю шофера, хоч, на тверезіший погляд, їхали ми нормально, як і всі тут їздять. Шосе було гладеньке, асфальтоване і майже всюди рівне, як стріла, що тихо погойдувалася на спадистих узгір'ях — то вгору, то вниз. Стояло погідне надвечір'я останньої пори бабиного літа з тихою прозорістю далечин, поріділими перелісками обабіч дороги, вільним простором уже спустілих полів. Далі від шосе, під лісом, паслася колгоспна череда — кількасот назимків (усі однакової буро-червоної масті). Обіч дороги торохтів проворний трудівник ланів трактор «Беларусь» — орав на зяб. Назустріч сунули машини, громіздко навантажені льоном-трестом — везли на льонозавод. У придорожному селі Будилівичах яскраво червоніли в палісадниках пізні згасаючі жоржини, на городах у розо-

раних борознах із полеглим бадиллям порпалися сільські тітки й молодичі — вибирали картоплю. Природа повнилася мирним спокоєм осінньої втоми і злагоди, людська вдоволена неквапливість відчувалася в розміреному ритмі споконвічних селянських клопотів, коли врожай уже вирощено, більшість пов'язаних із ним турбот лишилися позаду, тепер його треба лише зібрати, підрахувати, впорядкувати.

Але мене це миротворне роздолья природи нітрохи не заспокоювало, а тільки гнітило й дратувало. Я спізнавався, відчував це, переживав і кляв себе за лінощі, душевну черствість. Думалося на диво покайно, з якоюсь самокритичною безкомпромісністю; ніякі мої попередні причини не здавалися тепер слухними, та й взагалі — чи були якісь причини? З такою ведмежою неповороткістю недовго й до кінця згаяти надані тобі роки й нічого не зробити з того, що, напевно, тільки й могло бути честю твого життя. Та бодай же тямилась ота нікчемна метушня заради нескінченного і ненаситного добробуту, якщо через неї лишається поза увагою найважливіше. Мабуть, цим самим обкрадається і знецінюється все життя, котре тільки здається автономним, відособленим од життя інших людей, спрямованим за твоїм власним розсудом. Насправді ж, як це не сьогодні помічено, коли воно й наповнюється чимось значним, то це розумною добротою і турботою про інших — близьких чи навіть далеких тобі людей, які потребують оцієї твоєї турботи. Віддати, а не взяти або відчутти задоволення віддаючи — як неохоче й запізнило доходить людина до цього не нового, такого на диво простого висновку... Справді, чого варте життя лише для задоволення свого дріб'язкового, самолюбивого, примхливого і ненаситного Я?

Мабуть, це краще за інших розумів Миклашевич.

І, здається, не було в нього на те особливих причин, надзвичайної освіченості чи спеціального виховання, що виділяли б його з кола близьких людей. Це був звичайний сільський учитель, певно, не ліпший і не гірший за тисячі інших міських і сільських учителів. Правда, я чув, піби він пережив страшну трагедію під час війни і чудом урятувався від смерті. І ще — що він був дуже хворий. Для кожного, хто бачив Миклашевича вперше, було видно, як мучила його хвороба. Але я не чув, щоб він скаржився на неї чи дав кому зрозуміти, як йому важко. Пригадалось,

як ми познайомилися з ним під час перерви на одній учительській конференції. З кимось розмовляючи, він стояв тоді біля вікна в гомінкому вестибюлі міського Будинку культури, і вся його дуже худа, гостроплеча постать із випнутими з-під піджака лопатками та худю доугою шиєю здалася мені ззаду на диво недорослою, майже хлоп'ячою. Але варто було йому за мить обернутися до мене своїм неприємно зів'ялим, з густими зморшками, сірого кольору обличчям, як стало видно, що це досить виснажений життям, майже літній чоловік. Насправді ж — і я це знав цілком певно — в той час йому минав лише тридцять четвертий рік.

— Чув про вас і давно хотів звернутися з однією заплутаною справою, — сказав тоді Миклашевич своїм глухим голосом. Він кутив, струшуючи попіл у порожню коробку з-під сірників, яку тримав у пальцях. Я навіть жахнувся, побачивши ці його нервово-тремтливі пальці, обтягнуті жовтою зморщеною шкірою. З недобрим передчуттям я квапливо перевів погляд на обличчя — змарніле обличчя, однак, було на диво спокійним.

— Преса — велика сила, — жартівливо і значуще процитував учитель. Крізь сітку зморщок, які збіглися на його чолі, щоках, біля вуст, проглянула добра, з болісним смутком усмішка.

Я знав, Миклашевич шукає щось в історії партизанської війни на Гродненщині, він сам ще підлітком-хлопчаком брав участь у партизанських ділах, його друзів-школярів розстріляли німці в сорок другім, і завдяки турботам вчителя на їхню честь збудовано невеликий обеліск у Сельці. Але от, виявляється, була в нього ще якась справа, з якою виникла потреба звернутися до мене. Що ж, я був готовий. Обіцяв приїхати поговорити і по можливості розібратися, тим більше якщо справа дійсно заплутана, — в той час до заплутаних, складних справ я ще був охочий.

І от — спізвився.

У невеликому придорожньому ліску з високо піднятими над шосе шапками сосен дорога почала широке плавне закруглення, за яким показалося нарешті й Сельце. Це був колишній панський маєток з розбуялими за роки сучкуватими кронами в'язів і лип, що ховали в своїх шатах старосвітський панський палац — школу. Машина повільно наближалася до повороту в садибу, і хвиля смутку охопила мене — я під'їздив. На мить з'явилася зрадниць-

ка думка: чого? Чого їду сюди, на цю жалобу, слід було приїхати раніше, а тепер кому я тут потрібний, та й хто тут може бути потрібний мені? Але отак розмірковувати, мабуть, уже не було рації, машина почала сповільнювати хід. Я погукав хлопця-попутника, який, судячи з його спокійного обличчя, їхав далі, аби він постукав шоферові, а сам по шершавих рулонах толю посунувся до борту, щоб зіскочити на гравій узбіччя.

Ну, от і приїхав. Машина, злісно стрельнувши димовим смородом із вихлопної труби, покотила собі далі, а я, натужно випростовуючи зімлілі ноги, трохи пройшов по узбіччю. Знайоме, не раз бачене з вікна автобуса це роздоріжжя зустріло мене заспокійливо й сумовито. Біля містка через канаву стирчав стовпчик із табличкою автобусної зупинки, далі виднівся знайомий обеліск із п'ятьма прізвищами юнаків на чорній металевій табличці. За сотню кроків од шосе, до школи тяглися давньою вузькуватою вже алеєю товстелезні похилі в'язи. У далеких кінці її на шкільному подвір'ї чекали на когось газик і чорна, мабуть райкомівсьька «Волга», однак людей там не було. «Певне, люди зараз в іншому місці»,— подумалось мені. Та я навіть не знав, де тут кладовище, щоб іти туди. Коли був ще сенс туди йти.

Так, не зовсім рішуче і досить заклопотано розмірковуючи сам із собою, я зайшов в алею під багатоярусні пати дерев. Колись, років п'ять тому, я тут уже був, але тоді будинок цей і алея не здалися мені такими підкреслено й затаємно мовчазними — шкільне подвір'я повнилося дитячими голосами, саме була перерва. Тепер же довкола стояла недобра, похоронна тиша — навіть не шепотіло, притаїлося в надвечірньому спокої поріділе, з жовтизною листя старих комлистих в'язів. Гравієва вкочена доріжка незабаром вивела на подвір'я школи — попереду височів розкішний, у два поверхи, але вже постарілий і запущений, із тріснутою на фасаді стіною старосвітський палац: фігурна балюстрада веранди, побілені колони з обох боків парадного входу, високі венеціанські вікна. Мені треба було запитати, де ховають Миклашевича, та запитати нікого — біля машин і в машинах так само не видно людей. Не знаючи, куди податись, я розгублено потупцював коло машин і вже хотів іти собі далі, як із тієї ж парадної алеї, ледве не наїхавши на мене, вискочив ще один заплений газик. Він одразу ж загальмував, з його брезенто-

вого нутра вивалився знайомий чоловік у пом'ятій зеленій болоньї. Це був колишній зоотехнік з управління сільського господарства (тепер, чув я, він працює десь у районі). Років із п'ять ми не бачилися, та й взагалі наше знайомство було далеким, але тепер я щиро здив його появі.

— Здоров! — кинув мій знайомий із таким пожвавленням, ніби ми приїхали сюди на весілля, а не на похорони.— Ви теж?

— Теж,— стримано, без тіні його пожвавлення відповів я.

— Вони там, у вчительському будинку,— відразу сприйняв мій стриманий тон приїжджий.— Ану давай поможі.

Схопивши за край, він виволік із машини ящик блискучих пляшок «Московської», за якою, видно, і їздив у сільпо чи в місто. Я підхопив ящик із другого боку, і, минаючи школу, ми пішли стежкою між садових заростей до недалекого флігеля — домівки вчителів.

— Як же це з ним трапилося? — спитав я, все ще неспроможний звикнутися з думкою про цю дочасну смерть.

— А так! Як усе трапляється. Трах-бах— і все. Був чоловік — і нема.

— Хоч перед тим хворів, чи як?

— Хворів?! Він усе життя хворів. Та працював. Ну і допрацювався до ручки-кришки. Ходімо та вип'ємо от, поки є така можливість.

У старому, як і палац, поштукатуреному знадвору флігелі-будинку за поріділими в садку кущами бузку, серед яких соковито й свіжо жевріла всяна кетягами горобина, чувся приглушений гомін багатьох людей, із якого можна було зрозуміти, що найважливіше і останнє тут уже відбулося. Тривали поминки. Низькі вікна приземкуватого флігеля були навстіж розчинені, з-за фіранки виднілася чиясь спина в білій нейлоновій сорочці та лляна копичка високої жіночої зачіски. Біля ганку стояли й курили двоє неголених, у робочому одязі чоловіків. Вони стримано говорили про щось, потім змовкли, взяли у нас ящик і понесли його в хату. Ми пішли за ними через коридор.

У невеликій кімнаті, з якої винесли все, що можна винести, стояли зсунуті впритул столи з рештками напоїв і закусок. Два десятки розпашілих людей, що сиділи за ними, займалися хто чим, а найбільше розмовами, кури-

вом — сигаретний дим виткими кудлами тягся до вікон. Було видно, що вечерея триває не першу годину, і я зрозумів, що прибув на шапкобрання, не інакше. Знав би — не їхав. Така запізнїла поява на поминках — гірша за відсутність і легко може бути витлумачена не на мою користь. Але ж не братися за шапку, коли вже приїхав.

— Сідайте, отут є місце,— просто запросила лагідна з вигляду жінка у темній косинці, не питаючи, хто я і чого прийшов: мабуть, такий прихід сюди вважався тепер звичайним. Я слухняно сів на низькувату табуретку до високого столу, намагаючись якнайменше привертати до себе увагу. Але поруч хтось уже повертав до мене своє набрякле, немолоде, змокріле від поту обличчя.

— Спізнився? — просто запитав чоловік.— Що ж... Нема більше нашого Павлика. І вже не буде. Вип'ємо, товаришу.

Він сунув мені в руки недопиту, зі слідами чийхось пальців склянку горілки, сам узяв зі столу іншу.

— Давай, брате. Щоб йому там пухом земля.

— Що ж, хай буде пухом.

Ми випили. Чиєюсь виделкою я наколов у тарілці шматочок солоного огірка, сусід неслухняними пальцями заходився вилущувати з пом'ятої пачки «Прими», мабуть, останню сигарету. Саме тоді лагідна жінка поставила на стіл кілька нових пляшок «Московської», яку ми принесли. Чоловічі руки стали рішуче розливати її в склянки.

— Тихо! Товариші, тихо,— крізь гомін почувся з переднього кутка не дуже тверезий голос.— Тут хочуть сказати.

— Ксьондзов, завідувач райвно,— густо дихнувши сигаретним димом, прогук над вухом сусіда.— Що він може сказати? Що він знає?

У віддаленім кінці столу підвівся ще молодий чоловік і звично, з начальницькою упевненістю на серйозному, вольовому обличчі підняв склянку з горілкою.

— Тут уже говорили про нашого дорогого Павла Івановича. Хороший був комуніст, передовий учитель. Активний громадський працівник. І взагалі... Одне слово, жити б йому та жити.

— Жив би, коли б не війна,— докинув швидкий жіночий голос, мабуть, учительки в імпортному бежевому костюмі що сиділа поруч із Ксьондзовим.

Промовець спинився, немов збитий з пантелику цією реплікою. Зважаючи на все, говорити йому було важко,

незвично на таку тему, він натужно підбирав слова — може, просто не знаходив потрібних для такого випадку.

— Отож, коли б не війна,— зрештою погодився промовець.— Якби не розв'язана німецькими фашистами війна, що принесла нашому народу незліченні жертви. Тепер, через двадцять років після того, як заліковано рани війни, відновлено наше зруйноване війною господарство і радянський народ досяг видатних успіхів в усіх галузях народного господарства, а так само культури, науки й освіти і особливо великих успіхів у галузі...

— До чого тут успіхи! — раптом гримнуло біля мого уха, і порожня пляшка на столі з брязкотом упала на тарілку з-під вінегрету.— До чого тут успіхи? Ми поховали людину!

Завраївно недоброзичливо змовк, а всі за столами насторожилися, трохи злякано стали позирати на мого сусіда. Його вже немолоді очі на почервонілому і хворобливо спітнілому обличчі наливалися гнівом, великий, перевищений набряклими венами кулак загрозливо лежав на скатерті. Завідувач райвно статечно помовчав хвилину і спокійно, з гідністю сказав, наче школяреві:

— Товаришу Ткачук, ведіть себе пристойно.

— Тихо, тихо. Ну що ви! — заклопотано схилилася до мого сусіда молода жінка, яка сиділа біля нього з другого боку.

Але Ткачук зовсім не хотів сидіти тихо, він важко і незграбно підвівся за столом.

— Це вам треба пристойно. Що ви тут верзете про успіхи? Чому ви й словом не згадали Мороза?

Здається, починався скандал, і я почував себе не дуже приємно в такому сусідстві. Але тут я був людиною сторонньою і вважав, що не маю права втручатися: когось заспокоювати чи за когось заступатися. Проте завідувачу райвно, здається, не можна було відмовити у належній витримці.

— Мороз тут ні при чім,— зі спокійною твердістю перепинив завраївно випад мого сусіда.

— Дуже навіть при чім! — майже крикнув сусід.— Це Морозові треба дякувати за Миклашевича.

— Миклашевич — інша справа,— резюмував завраївно і повернувся до всіх: — Так вип'ємо, товариші, за його пам'ять. Хай служить його життя для нас прикладом.

За столом почалося звичайне після тосту пожвавлення, забрязкотіли чарки і склянки, сюди-туди заходили руки.

Один лише похмурий Ткачук демонстративно відсунув од себе склянку й сів на стілець.

— Мені з нього брати приклад пізно. Це він із мене брав приклад, коли хочете знати,— вовкувато блимнув він у протилежний куток. Йому ніхто не відповів.

Завідувач райвно старався більше не помічати сперечальника. Тоді Ткачук повернувся до мене.

— Скажи хоч ти про Мороза. Хай знає...

— Про якого Мороза? — не розумів я.

— Що, і ти не знаєш Мороза? І не чув навіть? Дожилися! Сидимо, п'ємо у Сельці, і ніхто не згадає Мороза! Якого повинен тут знати кожен учень... Що ви так дивитесь на мене? — зовсім уже обурився він, зловивши на собі чийсь докірливий погляд.— Я знаю, що кажу. Мороз — от хто повинен бути прикладом для всіх нас. Як і для Миклашевича був.

У кімнаті притихли. Тут робилося щось таке, чого я ще не розумів, але що, мабуть, добре розуміли за тим столом у кутку. Після хвиливної ніяковості все той же завідувач райвно Ксьондзов виголосив із задрісною начальницькою твердістю в голосі:

— Перше ніж говорити щось, треба подумати, товаришу Ткачук.

— Я думаю, що говорю.

— Саме так.

— Ну, годі! Тимофію Титовичу! Годі вже,— з настійливою лагідністю загомоніла його молода сусідка.— Ви з'їжте ковбаски. Це домашня. У місті ж, певно, нема такої. А то ви зовсім не їсте...

Але Ткачук, видно, не хотів їсти і, стиснувши зморшкуваті губи, тільки скреготав зубами-протезами. Потім узяв недопиту склянку з горілкою і одним духом вихилив усю до дна. Каламутні почервонілі очі його загрозливо сховалися під бровами.

За столами стало тихіше, всі мовчки закусували помалу, дехто курив. Я обернувся до сусіда праворуч — молодого хлопця в зеленому светрі,— учителя чи якогось факхівця з колгоспу.

— Не знаєте, хто це? — кивнув я у бік Ткачука.

— Тимофій Титович. Колишній тутешній учитель.

— А тепер?

— Тепер на пенсії. В місті живе.

Я сів рівніше й уважно придивився до мого гнівливого сусіда. Ні, в місті я, здається, його не бачив, можливо,

недавно приїхав звідкілясь. А Ткачук, уже байдужий до всього тут, нерухомо сидів, відкинувшись на стільці, втупився в картатий край скатерті.

— З міста? — раптом запитав сусід, мабуть, спостеріг мою увагу до нього.

— З міста.

— Чим приїхав?

— Попутною.

— Своєї не маєш?

— Поки що ні.

— Ну, пийте, поминайте, я поїхав.

— А ви чим?

— Чим-небудь. Не вперше.

— Тоді і я з вами, — чомусь вирішив я. Лишатися тут, здається, не було рації.

Тепер мені важко пояснити, чому я пішов за цим чоловіком, чому, стільки добираючись у Сельце, так скоро і охоче розпрощався з цією школою. Звичайно, передусім тому, що запізнився. Того, заради кого я поспішав сюди, вже не було, а інші за цими столами мене цікавили мало. Але й мій новий попутник тоді не видався ні цікавим, ні тим більше приємним. Скорше навпаки. Я бачив у ньому добре сп'янілого, мабуть вередливого пенсіонера; від його слів про свою вищість за покійного відгонило звичайною старечою хвальбою, завжди не дуже приємною. Навіть якщо він говорив правду.

І все-таки з незрозумілим відчуттям полегкості я підвівся з-за столу і вийшов з кімнати. Ткачук був опасистий, кремезний чоловік у черевиках і сірому поношеному костюмі з двома орденськими планками на грудях. Здається, він добряче випив, хоч, зрештою, в цьому не було нічого дивного — пережив на похоронах, трохи понервував у суперечці з самовпевненим завідувачем, причина якої так і лишилася для мене не зрозумілою. Але видно було з усього, він дуже розгнівався і тепер ішов попереду стежкою і всім виглядом показував своє невдоволення й затягість.

Так мовчки ми поминули палац і пройшли алею. Ткачук усе ще мовчав. Не доходячи шосе, пропустили грузовик, здається, порожній і який в напрямку міста їхав. Можна було б гукнути й трохи підбігти, але мій попутник навіть не прискорив ходи, і я теж не виявив особливої турботи про нашу дорогу. Біля стовпчика з табличкою

автобусної зупинки нікого не було, шосе в обидва боки лежало до блиску наглясане за день і безлюдне.

Ми дійшли до роздоріжжя і спинилися. Ткачук глянув в один бік шосе, в другий і сів, де стояв, спустивши ноги в неглибоку суху канаву. Розмовляти зі мною він не хотів, це було очевидно, і, щоб не докучати йому, я відійшов трохи, позираючи на дорогу. Незабаром із-за повороту з гайка показався легковичок, приватний «Москвич», з горбатим, нав'ученим багажником, — обдавши нас бензиновим смородом, він покотив далі. В тому ж кінці шосе, що тепер особливо цікавив нас, було зовсім пусто. Над лісом ховалося за хмарку вечірнє сонце. Його низьке пологє проміння засліплювало очі, та вдивлятися туди, мабуть, не мало жодного сенсу — машин там не було. Втрачаючи цікавість до шосе, я пройшов уздовж канави до пам'ятника.

‡ Це був приземкуватий бетонний обеліск за штахетною огорожею, просто і без зайвої вигадки споруджений руками місцевих умільців. Вигляд пам'ятник мав дуже скромний, щоб не сказати бідний, тепер навіть у селах ставлять набагато красивіші. Щоправда, при всій його непоказності, не було на ньому й сліду забутості, швидше ще навпаки. Скільки пам'ятаю, він завжди стоїть старанно прибраний і доглянутий: довкола чисто підметено, посипано свіжим піском, а в невеликій, обкладеній цеглою клумбі скромно і гарно щось рябіє з пізньої квіткової дрібноти. Цей трохи вищий зросту людини обеліск за якихось десять років уже кілька разів міняв свій колір: був то білосніжний, побілений перед святами вапном, то зелений, під колір солдатських речей і зброї; якось, проїжджаючи цим шосе, я бачив його блискучо-срібним, як крило реактивного лайнера. Тепер же він був просто сірим, і, певно, з усіх інших кольорів цей найбільше пасував йому.

Обеліск змінював свій вигляд, незмінною лишалася тільки його чорна металева табличка з п'ятьма прізвищами. Я знав ці прізвища напам'ять, знав про відомий у наших місцях подвиг у роки Вітчизняної війни. Але тепер тут з'явилося і нове прізвище — Мороз О. І., яке не дуже зграбно вивів хтось білою фарбою над іншими, і я трохи здивувався, побачивши його.

На дорозі в напрямку од міста показалася з-за повороту машина, цього разу самоскид, що швидко промчав пустинним шосе мимо. Збита ним курава все ж підняла

мого попутника з його не дуже придатного для відпочинку місця. Ткачук вийшов на асфальт і заклопотано подивився в далечинь дороги.

— Дідько їх дочекається. Давай підемо. Наздожене яка, то сядемо.

Я згодився йти, тим паче, що погода надвечір покращала: було тепло, тихо, жоден листочок на в'язах не ворухнеться, а глянсувата стьожка шосе так і кликала дати волю ногам. Я перейшов канаву, і ми з приємністю попрямували асфальтом.

— Давно ви знали Миклашевича? — запитав я просто для того, щоб порушити тяжке мовчання, яке починало вже пригнічувати.

— Знав? Усе життя. На моїх очах виріс.

— А я так мало знав його, — сказав я. — Зустрічався кілька разів. Чув, що непоганий учитель був, дітей навчав добре.

— Навчав! Учили декотрі не гірше від нього. А він справжньою людиною був. І такими дітей виховував. Вони за ним табуном ходили.

— Тепер це рідкість.

— Тепер це рідкість, а раніше часто бувало. І він так само в табуні за Морозом ходив. Як хлопчаком був.

— До речі, хто цей Мороз? Чи не той, що на пам'ятнику?

— Атож. Учитель тутешній. Колись разом тут починали. Адже я сюди в листопаді тридцять дев'ятого приїхав. А він у жовтні школу цю відкрив. Тоді на чотири класи всього.

— Загинув?

— Так, загинув, — коротко відповів Ткачук. Неквапливо, по-старечому перевалюючись, він ступав поряд по вичовганій колії асфальту. Піджак його був розстебнутий, вузол краватки з'їхав набік під ріжок коміра. На стомленому, не дуже старанно виголеному обличчі промайнув ледь помітний смуток.

— Мороз був нашою раною. На сумлінні в обох. У мене і в нього. Ну, але я що... Я здався. А він ні. І от — переміг. Домігся свого. Шкода, сам не витримав.

Здається, я трохи починав розуміти, про де що здогадуватись. Якась історія з часу війни. Ткачук надто скупо пояснював, може, треба було розпитати настійливіше, але я боявся розсердити його знову і лише для годиться докидав свої банальні фрази.

— Так уже ведеться. За все добре треба платити. І часом дорого.

— Авжеж. Куди дорожче. Шкода, хороша була спадкоємність. Тепер же стільки розмов про спадкоємність, традиції батьків... Щоправда, Мороз не був йому батьком, але спадкоємність була. Просто на диво! Бувало, дивлюся іноді й не можу натішитися: він як брат цьому Морозу Олексію Івановичу. Усім: і характером, і добротою, і принцивістю. А тепер... Хоча — не може бути, щось там від нього лишиться. Не може не лишитися. Таке не гине. Проросте. Через рік, п'ять, десять щось та прокльонеться. Побачиш.

— Можливо.

— Не можливо, а певно. Не може бути, щоб праця таких двох людей марно пропала. Тим більше після таких смертей. Смерть, вона, брате, свій сенс має. Великий, я тобі скажу, сенс. Смерть — це абсолютний доказ. Незаперечний аргумент. Пам'ятаєш, як у Некрасова: «Иди в огонь за честь отчизны, за убежденье, за любовь, иди и гини безупречно, умрешь недаром: дело вечно, когда под ним струится кровь». От! А тут крові пролилося ого скільки! Не може бути, щоб дарма. Та й Мороз довів це найкрасномовнішим способом. Хоча ти не знаєш...

— Не знаю,— щиро зізнався я.— Колись Миклашевич збирався розповісти...

— Пам'ятаю. Він казав. Він тоді до кого тільки не звертався. І до тебе хотів. Та от... не встиг.

Ці слова його відгукнулися в мені неприємним, болючим докором. Недарма відчувало моє серце, що, сам того не бажаючи, я все ж припустився тут помилки. Але хто ж знав! Хто міг передбачити, що все це обернеться так сумно.

— Ти ж із редакції? — скося глянув на мене Ткачук.— Знаю. Фейлетончики пишеш і таке інше. За щирю правду воєєш. От він і задумав тоді підключити до цієї справи тебе — заступитися за Мороза. Ні, Мороз не засуджений, не лякайся. І не якийсь там прислужник пімецький. Тут інша справа...

— Цікаво,— сказав я, коли Ткачук ненадовго змовк.— Якби ж я раніше знав!

— Тепер уже все зроблено, найшлися де треба й заступники. Тепер уже можна розповісти. І написати можна. Навіть потрібно. Миклашевич добився правди. Тільки

от сам... У тебе закурити нема? — спитав Ткачук, обмацуючи свої порожні кишени.

Я дав йому сигарету, ми закурили обидва, відступилися, пропускаючи чорну, з нікелем «Волгу», яка спритно прощмигнула мимо. Мабуть, «Волга» мчала в місто, але тепер ні він, ні я не пробували навіть зупинити її — я передчував, Ткачук розкаже далі, а той, розмірковуючи про щось своє та позираючи вслід машині, на мить зосереджено замислився.

— Може б, узяла? А, дідько з нею! Хай собі їде. Ходимо помалу. Тобі скільки років? Сорок, кажеш? Ну, це молодий ще вік, ще багато попереду. Не все, звичайно, але багато ще лишилося. Якщо, певна річ, здоров'я нічого. А от мое здоров'я не сказати, щоб кепське, ще й чарку можу іноді перехилити. Але вже не те, що було раніше. Раніш я, брате, автобуса цього рідко коли й чекав. А що, у ті давнішні часи так і автобусів ніяких не було. Треба в місто — береш ціпка і гайда. Двадцять кілометрів — за три з половиною години — і в місті. Зараз, напевно, більше піде часу, давно вже не ходив. Ноги ще нічого. Біда от — нерви здають. Знаєш, не можу дивитись кіно, коли жалісливе якесь чи про війну особливо. Як побачу те горе наше, хоч і давно вже все пережито й потроху забувається, а знаєш, душить за горло щось. Та ще музика. Не всяка, звичайно, не джази якісь, а пісні, що тоді співали. Як почую, ну просто нерви пилкою пиляє.

— Підлікуватися б треба. Адже тепер непогано лікують.

— Ні, мої вже не вилікують. Шістдесят два роки, що ж ти хочеш! Життя їх геть пошарпало, вірвовки сукало з них. А вчені кажуть, що нервові клітини не відновлюються... Отож. А колись і я був молодий, неодружений, здоровий, як Жаботинський. У тридцять дев'ятому після возз'єднання Наркомат освіти направив у Західну організувати школи. Організував школи, колгоспи, крутився, мотався, сам у школах працював. Отут, у Сельці, по війні сім років відбухав...

— Так. Час іде.

— Не йде, а летить. Знаєш, колись думав: рік-два-три попрацюю, а там до Мінська подамся, в педінституті навчатися хотів. Я ж до війни тільки учительський дворічний закінчив. Але життя інакше закомандувало. Війна почалася, ніякого педа не вийшло, ось тут і прикипів на все життя. Раніше райком не пускав, школа, квартира,

а тепер от, коли можна котитися на всі чотири сторони, нікуди вже й не тягне. Так, видно, й доведеться в оцій земельці, як Морозу. Хіба що трохи пізніше.

Він замовк. Я докурив сигарету і теж мовчав, не хотів порушувати зрозумілого мені настрою і ладу його думок. Ми вже минали гайок. Дорога йшла у вибалку, з обох боків якого височіли на піщаних схилах сосни. Вечорило, і навіть верхівки сосен огорнулися тінями, лише безхмарне небо вгорі ще відсвічувало прощальним промінням сонця.

— Сьогодні яке число? Чотирнадцяте? Якраз у цю пору я вперше приїхав у Сельце. Тепер уже звичне діло— всі ці закутки-дороги, а тоді все тут було нове, цікаве. Садиба оця, де школа, тоді була не така занедбана, будинок стояв справний, старий, але доглянутий, розфарбований, мов лялька. Пан Габрусь у вересні втік, кинувши все, подався, казали, до румунів, ну, а тут Мороз школу відкрив. На скількому подвір'ї перед парадним височіли два якісь дерева, нетутешні, дуже сучкуваті, з якимось сріблястим листям. Велетенські, наче американські секвойї. І тепер подекуди в колишніх маєтках такі ще zostалися, доживають віку. А тоді їх багато було. У кожного пана, вважай.

Той перший рік я працював завідувачем райвно. Школи майже все нові, маленькі, наспіх пристосовані — то в осадницьких садибах, то в панських, а то й просто в сільських хатах. Обладнання, підручників, інвентаря не вистачало, та й з учителями теж було сутужно. У цьому Сельці разом з Морозом працювала Підгайська, пані Ядзя, як ми її звали. Літня жінка жила тут і при Габрусі, у тому самому флігелі. Пані була сухопара стара діва. Російською мовою майже не володіла, білоруську трохи розуміла, зате що стосується іншого — ого! Виховання була аж надто гречного.

Одного разу надвечір сиджу в своєму кутку в райвно, зарився в папери — звіти, плани, відомості. Їздив по району, тиждень не був на місці, все запустив — жах! Не зразу почув, як хтось шкрябає у двері — заходить та сама пані Ядзя. Маленька, щупленька, але з лисицею на шиї і в шикарному капелюшку. «Прошу пробачити, пане шеф, я, прошу пана, в педагогічній справі». — «Що ж, будь ласка, сідайте, слухаю».

Сідає на краєчок крісла, обіруч поправляє свій пишний капелюшок і починає сипати майже все по-польському —

ледве розбираю. Усі манери — старанно вихованої панянки, а самій років за п'ятдесят, — таке зморщене, хитреньке личко. Що ж виявляється? Виявляється, в неї конфлікт на педагогічній основі зі своїм шкільним шефом у Сельці, колегою Морозом. Виявляється, цей Мороз не підтримує дисципліни, як рівний поводить ся з учнями, навчає без необхідної строгості, не виконує наркоматівських програм і, найголовніше, говорить учням, що не треба ходити до костюлу, хай, мовляв, туди ходять бабусі з дідусями.

Ну, костюл мене, певна річ, не дуже занепокоїв, правильно робить Мороз, якщо так радить. А от що стосується панібратства, дисципліни, ігнорування наркоматівських програм — це мене стурбувало. Але хто ж він такий, цей Мороз, — уяви не маю, в Сельці ні разу не був. Добре, думаю, при першій нагоді гайну подивлюся, що там у нього за порядки.

Нагода поїхати випала, проте, не дуже скоро, та тижнів через два усе ж вибрався, узяв у хазяїна, де квартирував, його велосипед, ровар по-тутешньому, і рвонув ось по цьому шосе. Шосе, звичайно, було не таке, як тепер — бруківка. Їхати по ньому хоч на підводі, хоч на роварі — кишки витрясеш. Але поїхав. Добре натиснув на педалі й за годину прикотив у ту саму алейку під в'язами. Хотів устигнути на урок, та спізнився — заняття вже скінчились, але здалеку бачу — на подвір'ї повнісінько дітей. Думав, розваги якісь, але ні, не розваги, — виявляється, кипить робота. Заготовляють дрова. Буря повалила оте заморське дерево, і зараз його пиляють, колють, заносять у повітку. Мені це сподобалося. Дров тоді не вистачало, кожного дня скарги із шкіл відносно палива, а транспорту в районі ніякого — де взяти, звідки привезти? А це, бач, зметикували і не чекають, коли там у районі надумують забезпечити їх паливом — самі про себе турбуються.

Зліз у дворі з велосипеда, всі на мене дивляться, а я на них: де ж завідуючий? «Я завідуючий», — каже один, його не одразу я й помітив, бо стояв він за товстелезним поваленим окоренком — пиляв його з хлопцем, напевно, переростком, зграбним таким хлопцем років п'ятнадцяти. Кидає пилку, підходить. І відразу бачу: накульгує. Одна нога якось вивернута вбік і наче не розгинається, тому він дуже на неї припадає і здається ніби низькорослим. А так на вигляд нічого — плечистий, гарне обличчя, погляд сміливий, упевнений. Очевидно, догадується, хто перед ним,

але ніяковості чи розгубленості не виказує. Рекомендується: Мороз Олесь Іванович. Руку потискує так, що відчуєш одразу: дужий чоловік. Долоня шершава, тверда, певно, така робота йому не вперше. А той напарник його стоїть коло дерева і пробує однією рукою пиляти. Але це в нього не виходить: пилка натрапила якраз на сук і окоренок завтовшки більше метра. Мороз вибачився, вернувся, щоб допиляти заріз, але й удвох, бачу, не можуть упоратись — пилку чим далі, тим дужче затискує в розпилі. Я стою, дивлюся, а потім і кажу: треба що-небудь підкласти. Але щоб підкласти, слід підняти. Мороз кинув пилку, став піднімати окоренок, та сам не підніме. Хлопчаки, хто більший, теж обліпили колоду, а вона ні з місця. Одне слово, поклав я на траву свій ровар і теж за той окоренок узявся. Тужилися, тужилися, здається, підняли, ще б сантиметр — і можна чурбак підсунуть, але цей останній сантиметр, як завжди, найважчий. І тут, як на гріх, із-за рогу випливає та сама пані Ядзя. Побачила ровар, мене біля окоренка — та так і остовпіла.

Потім, коли я говорив з нею, зрозуміти нічого не могла, все згадувала матку боску й дивувалася, що за вчителі в советів, чи мають вони хоч найменше поняття про педагогічний такт і честь? Не біда, кажу, пані Ядзю, честі від того не зменшиться, а дрова в школі будуть. У теплі працюватимете. Але це потім. А тоді ми все ж розпиляли ту кляту колоду, і я вже забув, чого приїхав, скинув свій однісінький піджак і пиляв удвох з Морозом, потім кололи. Попотів досхочу. Діти перенесли дрова в повітку, і Мороз відпустив усіх додому.

Звичайно, того разу я заночував у школі. Мороз жив у боковій кімнатці при класі, спав на розкішній, у стилі барокко, канапі з вигнутими, наче левині лапи, ніжками. Укривався, звісно, пальтом, ковдри не мав. На ту ніч канапка дісталася мені, і я укрився своїм піджачком. Перед тим як лягти, поїли картоплі, мати одного учня на цей випадок принесла з хутора шмат ковбаси й глечик кисляку. Вечеряли і знайомилися. Хоча поки ті дрова пиляли, мені здавалося, що знаю Мороза все життя. Народився він на Могильовщині, уже років із п'ять учителював після педучилища. Нога така з дитинства, довго боліла та отакою й восталася. Я обережно почав розмову про наші звичайні справи: програми, успішність, дисципліну... І тоді почув від нього таке, що спочатку викликало в мене незгоду, а потім роздуми. Я почав припускати, що,

можливо, він правий. А як тепер подивлюся з височини мого пенсійного віку, то мав він цілковиту рацію.

Так, він мав рацію, бо дивився ширше і, можливо, далі, ніж заведено дивитися, обмежуючи свій погляд професійними нормами. Норми, вони, брате, добра справа, якщо не закостеніли, не засохли від часу і не вступили в протиріччя з життям. Одне слово, застосовувати їх, як і всякі настанови, слід розумно, зважаючи на обставини. А в нас як буває? Тепер кожна наука має своїх спеціалістів, і кожен з них домагається кращих знань зі свого предмета. Тому, скажімо, математичці якийсь там біном Ньютона в сто разів дорожчий за всю поетику Пушкіна або літерознавство Толстого. А для мовознавця уміння відокремити дієприслівникові звороти — мірило всіх достоїнств учня. За ці свої коми він ладний дитину залишити на другий рік і в інституті не дати їй ходу. Математичка так само. І ніхто не подумає, що цей біном тому учневі, можливо — і напевно — ніколи в житті не знадобиться, навіть не пригадається, та й без ком прожити можна. А от як прожити без Толстого? Чи можливо у наш час бути освіченою людиною, не читавши Толстого? Та й взагалі чи можна бути людиною?

Тепер, щоправда, вже придивились і до Толстого, і багато до чого іншого, і це не так уже впадає в око. А тоді все виглядало інакше, очевидніше, і Мороз це зрозумів, певно, раніше за мене. Хоч я був старший за нього років на п'ять, і член партії, і завідував тоді усім райвно. Він мені сказав тієї ночі, коли ми лежали поряд — я на його канапці, а він на столі, — приблизно так: «З програмами в школі справді не все гаразд, успішність не блискуча. Діти навчалися в польській школі, багато з них, особливо католики, погано опановують білоруську граматику, їхні початкові знання не відповідають нашим програмам. Але не це головне. Головне, щоб діти тепер зрозуміли, що вони — люди, не бидло, не якісь там недолугі, якими пани вважали їхніх батьків, а найповноцінніші громадяни. Як і всі. І вони, і вчителі, і їхні батьки, і всі керівники в районі — усі рівні в своїй країні, нікого не треба боятися, треба лише навчитись осягати те найголовніше, що прилучає людей до вершин національної і загальнолюдської культури». У цьому він вбачав свій перший педагогічний обов'язок. І він виховував їх не відмінниками навчання, не слухняними зубрилами, а перш за все — людьми. Сказати таке, звісно, легко, важче було до цього

додуматись, а ще трудніше — домогтися цього. Таке в програмах і методиках не дуже розроблено, години на це не передбачено. І Мороз сказав, що домогтися можна цього лише особистим прикладом у процесі взаємин учителя з учнями.

Певно, ми все-таки мало знаємо і погано вивчаємо, чим було наше вчительство для народу протягом його історії. Духовенство — це відомо, тут ще є більш-менш достовірний малюнок. Роль попа, ксьондза на кожному історичному етапі простежена. А от що зробило сільське вчительство в наших школах, що воно означало для нашої в минулому темної селянської країни в часи царизму, Речі Посполитої, у війну, зрештою, до і після війни? Це тепер запитай будь-якого шибеника, ким він буде, коли виросте, то він тобі скаже: інженером, лікарем, льотчиком, а то й космонавтом. Так, нині є така можливість. І справді так буває, аж до космонавта включно. А раніше? Коли ріс, бувало, хороший хлопчик, добре навчався, що про нього казали дорослі? Виросте — учителем буде. І це була найкраща похвала. Звичайно, не всім достойним щастило спробувати вчительської долі, але до неї прагнули. Це була межа життєвої мрії. І правильно. І не тому, що почесно чи легко. Або заробіток добрий — не доведи господи скуштувати вчительського хліба, та ще на селі. Та в ті давні часи. Злидні, убогість, чужі кутки, сільська глушина і в кінці — передчасна смерть від сухот... А проте, скажу тобі, не було нічого більш важливого й потрібного, ніж та щоденна, скромна, непримітна праця тисяч невідомих сіячів на цій духовній ниві. Я так думаю: у тому, що ми є тепер як нація і громадяни, — найперша заслуга сільських учителів. Хай, може, я і помиляюсь, але так вважаю.

І тут, як часто буває, не обходиться без своїх подвижників. Мороз був саме одним із тих, хто зробив у цьому розумінні для народу найбільше. І зробив свідомо, часом на свій страх і ризик, незважаючи на труднощі та неприємності. А неприємностей і різних конфліктів у нього завжди вистачало.

Пам'ятаю, поїхав якось у Сельце інспектор з області — через день повертається в район обурений і розгніваний. Виявляється, черговий скандал. Не встиг товариш інспектор зайти до Габрусєвого палацу, як на веранді на нього напали собаки. Один чорний, на трьох лапах, а другий — зле таке, маленьке, вертке цуценя (потім поліцаї пострі-

ляли їх). Отож поки обороняли інспектора, собаки й розшматували йому холошу. Морозу, звичайно, довелося вибачитись, а пані Ядзя зашивала панові інспекторові холошу, поки той сидів у порожньому класі в підштаниках. Виявляється, собаки були шкільні. Саме так. Не сільські, не звідкись із хутора і навіть не особисто вчителя, а спільні, шкільні. Діти підібрали десь щенят, батьки наказали втопити їх, але перед тим у класі читали тургенєвське «Муму», і от Олесь Іванович вирішив поселити щенят при школі й по черзі їх доглядати. Так у Сельці завели шкільних собак.

А потім з'явився і шкільний шпак. Не міг летіти у вирій, відстав од шпачиної зграї восени, зловили його на лузі, мокрою, ледь живого, і Мороз теж поселив його в школі. Спершу він літав у класі, а потім змайстрували клітку — більше для того, щоб не з'їв кіт. Ну, ясна річ, був там і кіт, сліпе таке безпомічне створіння, котре нічого не бачить, а тільки нявкає — їсти просить.

Тим часом темніло. Сіра довжелезна стьожка дороги, вигинаючись на пагорках, зникала в темній далечині. Обрій поволі теж танув у сутінковому тумані, вечірнім серпанком огорнулися поля, а ліс віддалеки все більше скидався на тьмяне, глухе пасмо. Небо спереду, куди бігла дорога, зовсім померкло, а вгорі над нами замутнилося невиразним кольором, лише західний небокрай ззаду ще світився золотисто-сірою смугою. Машини по дорозі вже їхали з увімкнутими фарами, та, як на зло, все з міста, назустріч нам. Після нікельованої «Волги» нас ще не обігнала жодна машина. Слухаючи Ткачука, я коли-не-коли оглядався назад і ще здалеку помітив на шосе дві цятки автомобільних фар, які швидко наближалися.

— Автобус, — упевнено сказав Ткачук.

Попутник мій, напевно, був далекозорий, бо я на такій відстані не міг відрізнити легковика від вантажної, він же розгледів, що це саме автобус. І правда, незабаром ми вже обидва побачили на шосе великий сірий автобус, який швидко наздоганяв нас. Ось він ненадовго зник у непомітному звідси вибалку, щоб потім ще з більшою швидкістю появитися ближче, з-за пагорка; яскравіше засяяли колючі вогники його фар, і навіть стало видно, як тьмяно відсвічує салон. Автобус, однак, уповільнив хід, моргнув однією фарою і спинився, трохи з'їхавши на узбіччя. Він був од нас, може, метрів за триста, і ми, рап-

том підхоплені надією, що зможемо під'їхати, кинулись обидва йому назустріч. Я трохи квапливо зірвався з місця і побіг. Ткачук так само спробував бігти, але незабаром відстав, і я подумав, що треба хоч мені встигнути — я б замовив слівце і за мого попутника.

Бігти було легко, трохи вниз, підшви гучно ляскали по гладкому в'їждженому асфальту, аж ступні заболіли. Здавалося, однак, — не добіжимо, автобус от-от рушить, але він поки що стояв. З нього навіть хтось вийшов, мабуть, водій, лишивши розчиненими дверцята, обійшов машину заду і там чимось разів зо два стукнув. Я уже був зовсім близько і ще більше напружив свої сили, здавалося — добіжу, та водій скочив у кабінку, і автобус рушив.

Усе ще не втрачаючи надії, я спинився на асфальті й шалею замахав рукою: мовляв, стій, візьми ж! Мені навіть здалося, що автобус пригальмував, і тоді я знову кинувся до нього ледь не під самі колеса. Але на ходу розчинилися дверцята кабіни водія, і крізь вихор, здійснений автобусом, на дорогу вилетіло:

— Нема, нема зупинки. Чухрай далі...

Я лишився один серед гладкої смуги асфальту. Вдалині, стихаючи, гудів мотор комфортабельного «Ікаруса», і там же на пагорку забовваніла невиразна постать Ткачука. «Щоб ти пропав, гад!» — вихопилося з душі, як прокляття, треба ж отак підманути. Було прикро, наче мені учинили якусь підлість, хоч я й розумів, що ніяка це не підлість і не таке вже лихо, — справді, хіба тут була зупинка? А якщо не було, то чого міжміському швидкому експресу підбирати усіх волоцюг — для того, мабуть, є автобуси місцевих ліній.

Напевне, вигляд у мене був дуже похмурий, коли я доплентався до Ткачука, який, терпеливо дочекавшись мене, спокійно зауважив:

— Не взяв? І не візьме. Вони такі. Раніше б усіх підібрав, щоб карбованця заробити. А тепер не можна — контроль, ну й жме. На зло собі й іншим.

— Каже, зупинки нема.

— Але ж спинявся. Міг би... Та що там. Я вже в таких випадках мовчу: собі дешевше.

Мабуть, Ткачук мав рацію: не треба було сподіватися — не було б і розчарування. Отож доведеться помалу чимчикувати далі. Правда, ноги вже притомилися, та якщо мій старший попутник мовчав, то й мені, певно, слід поводитись спокійніше.

— Так, значить, про Мороза, — сказав Ткачук, продовжуючи свою перервану розповідь. — Вдруге я навідався у Сельце зимою. Холодно було страшенно, пам'ятаєте ж, певне, зиму сорокового року. Сади вимерзали. Мені пощастило, під'їхав на санях з якимось дядьком, ноги зарив у сіно і то заклакли, думав, зовсім відморозив. Ледве в школу добіг. Було пізно, вечір, в одному віконці світло горить, постукав. Бачу, мовби хтось дивиться крізь намерзлу шибку, а не відчиняє. Що, думаю, за напасть, чи не завів тут мій Олесь Іванович якісь шури-мури. «Відчини, — кажу, — це я, Ткачук із райвно». Нарешті розчиняються двері, десь гавкає собака, заходжу. Переді мною хлопчик з лампою в руках. «Ти що тут робиш?» — питаю. «Нічого, — каже. — Чистописання пишу». — «А чому додому не йдеш? Чи, може, Олесь Іванович після уроків залишив?» Мовчить. «А де ж сам Олесь Іванович?» — «Повів Оленку Удодову з Ольгою». — «Куди повів?» — «Додому». Нічого не розумію: чому треба учнів водити додому? «А що, він усіх учнів додому проводить?» — питаю, а сам, звичайно, вже трохи серджусь за таку зустріч. «Ні, — каже, — не всіх. Бо ці малі ще, а їм через ліс іти треба».

Ну що ж, думаю, гаразд. Роздягнувся, почав трохи відігріватися, настрої у мене став кращати. Минула десь година, а Мороза немає. «То скільки, — питаю, — ж до того села буде?» Каже: «Верстов зо три». Нехай. Сидимо, чекаємо. Хлопець у зошиті пише. «А тебе він залишив, мабуть, грубку топити?» — питаю. — «Ти де живеш?» — «Тут і живу, — відповідає. — Мене Олесь Іванович узяв до себе, а то мій тато б'ється». Е, ось воно, виявляється, яка справа. Коли б вона не обернулася новим клопотом. І, скажу тобі, так і вийшло. Як передчував, так і сталося.

Години через три повертається Мороз. Ні стуку, ні кроків, нічого, здається, не було чути, лише хлопець мій, Павлик... Так, так, ти здогадуєшся правильно. Саме Павлик, Павло Іванович, майбутній товариш Миклашевич... Тоді був таким чорнооким, худеньким, жвавим хлопчиком. То цей Павлик підхоплюється, біжить через клас і відчиняє двері. Ввалюється Мороз, укритий інеєм, засніжений, поставив у кутку свій ціпок, з ручкою, схожою на козлину голову. Привіталися. Пояснює, чому затримався. Виявляється, така справа: у матері цих дівчаток щось трапилося з коровою, не могла отелитися, от і затримався учитель, давав раду. А дівчатка? Ну, це проста історія. Почалася холоднеча, мати забрала їх із школи, мовляв,

погане взуття та й далеко ходити. Все це було тоді звичайним ділом, але справа в тому, що дівчатка — близнята, дуже слухняні були діти, вчилися добре, і Мороз розумів, що це означало для матері вдови (батько помер). Ну то Мороз, звісно, втішив жінку, купив дівчаткам по парі черевиків — стали навчатися. Тільки от, як подовшали ночі, боялися самі ходити через ліс, треба було комусь проводити. Завжди це робив переросток Коля Бородич, той, що ото пиляв з учителем дрова. Але того дня Коля чомусь не прийшов до школи, можливо, дома потрібний був, от і довелося йти з малими самому.

Розповідає це він, а я мовчу. Хто зна, що йому сказати, педагогічно це чи ні — тут усі наші педпостулати переплуталися. Мороз взагалі був майстер плутати постулати, і я вже став звикати до цієї його особливості. А про його квартиранта ми тоді не дуже й говорили. Він сказав лише, що хлопчик якийсь час побуде в школі, дома незлагодя. Ну, що ж, думаю, нехай. Тим більше, такий холод надворі.

І от через якихось два тижні викликають мене до прокурора району. Що за лихо, думаю, не любив я цих законників, од них завжди чекай неприємності. Приходжу, там сидить якийсь дядько в кожусі, й прокурор — товариш Сивак — суворо так наказує мені їхати в Сельце і відібрати у громадянина Мороза сина цього ось громадянина Миклашевича. Я спробував заперечувати, але наткнувся на один аргумент, що ним завжди, як ломакою, бив прокурор: закон! Гаразд, думаю, закон так закон. Сіли в міліцейський візок і з дільничним та Миклашевичем покотили в Сельце.

Приїхали на кінець уроків, викликали Мороза, почали йому пояснювати, в чім справа: постанова прокурора, на боці громадянина Миклашевича закон, треба вернути хлопця. Мороз вислухав усе мовчки, покликав Павла. Той, як побачив батька, зіщулився, наче звірятко, близько не підходить. А тут усі діти за дверима, повдягалися, а додому не йдуть, чекають, що далі буде. Мороз і каже Павликові: так і так, мовляв, підеш додому до батька. Так треба. А той ані з місця. «Не піду,— каже.— Я у вас жити хочу». Ну, Мороз неперекожливо так і, звичайно, нециро, пояснює, що жити в нього більше не можна, що по закону син повинен жити з батьком і, в даному випадку, з мачухою (мати перед тим померла, батько одружився з іншою, ну й почастішали сварки з хлопцем — відома

справа). Ледве умовив хлопця. Той, правда, заплакав, але вдягнув піджачок, зібрався в дорогу.

І ота картина наче сьогодні перед моїми очима, хоч минуло вже... Скільки ж це? Певно, тридцять років. Ми стоїмо на веранді, на подвір'ї товпляться діти, а старший Миклашевич у довгому червоному кожусі веде по алеїці до шосе Павлика. Атмосфера напружена, діти не дивляться на нас, міліціонер мовчить. Мороз просто заціпенів. Ті двоє відійшли по алеїці вже далеченько, і раптом бачимо — спиняються, батько смикає за руку сина, той починає вириватися, але, звичайно, не вирветься. Тоді Миклашевич однією рукою знімає з кожуха ремінь і починає бити сина. Не дочекався навіть, поки з-перед наших очей зникнуть. Павлик виривається, плаче, діти на подвір'ї загомоніли, дехто обертається в наш бік, в очах докір — чогось вони чекають від свого вчителя. І що ти думаєш? Мороз раптом як скочить з веранди і накульгуючи через двір — туди. «Стійте! — кричить. — Не бийте!»

Миклашевич і справді зупинився, перестав бити, сопе, звіром позирає на вчителя, а той підходить, вириває Павлову руку з' батькових і каже тремливим голосом: «Ви у мене його не заберете! Зрозуміли?» Миклашевич, розлючений, — до вчителя, але й Мороз, незважаючи, що каліка, теж груди вперед і готовий до бійки. Ну, тут уже ми наспіли, розборонили, не дали побитися.

Розборонити розборонили, а далі що? Павлик у школу втік, батько лається й погрожує, я мовчу. Міліціонер чекає, йому що, він виконавець. Ну, якось утихомирили обох, Миклашевич пішов на шосе, а ми утрюх лишилися — що робити? Тим паче, що Мороз одразу ж оголосив із властивою йому категоричністю: такому батькові хлопця не віддам.

Повернулися ми з міліціонером до району ні з чим, наказ прокурора не виконали. Передали всю цю справу на виконком, призначили комісію, а батько тим часом подав у суд. Словом, було клопоту і неприємностей Морозу й мені — обом вистачило. Та Мороз усе-таки домігся свого: комісія вирішила передати хлопця в дитбудинок. Щоправда, з виконанням цієї соломонової ухвали Мороз не поспішав і, мабуть, мав рацію.

Тут треба згадати ще про одну обставину. Річ у тому, що, як я вже казав, школи тоді створювалися заново, всього не вистачало. Кожного дня до району приїжджали із сіл учителі, скаржилися на умови, просили то парти, то

дошки, то дрова, то гас, то папір і, звичайно ж, підручники. Підручників не висгачало, мало було бібліотек. А читали багато, читали всі: школярі, вчителі, молодь. Книжки діставали де тільки могли. Мороз, коли приїжджав у містечко, найбільше напосідав на мене з одним проханням: дай книжок. Дещо я, звичайно, йому давав, коли привозили, але зрозуміло, небагато. До того ж, сказати правду, думав: школа маленька, навіщо йому там велика бібліотека? Тоді він почав діставати книжки сам.

Кілометрів за три від районного містечка, може, ви знаєте, є таке село Княжеве. Село звичайнісіньке, нічого там князівського немає, але тоді неподалік стояв панський маєток,— у війну при німцях згорів. А за поляків там жив якийсь багатий пан, після нього зосталася велика бібліотека. Я там був якось подивився,— здається, нічого придатного. Книжок багато, нові й старі, але всі польською та французькою мовами. І от Мороз випросив дозвіл з'їздити туди, відібрати дещо для школи.

І знавш, йому пощастило. Десь на горіщі, здається, розшукав скриню із російськими книжками, і серед усього не дуже вартісного — різних там річних комплектів «Нивы», «Мира божьего», «Огонька» — виявилось зібрання творів Толстого. Мені він про це не сказав нічого, а першого ж вихідного дня взяв у Сельці підводу, учня, отого переростка, що пиляв із ним дрова,— і знову у Княжеве. Та було це ранньої весни, дорога розкисла, як на ту біду, зламався міст, близько під'їхати до маєтку ніяк. Тоді він почав носити книжки через річку до льоду. Все йшло добре, та наприкінці, вже в потемках, провалився коло берега. Щоправда, нічого страшного тоді не сталося, але намочив ноги до колін і захворів. Та дуже захворів — цілий місяць лежав. Запалення легень.

Мені сказав про це дядько із Сельця, що приїжджав у містечко, і от я сушу голову: як бути? Учитель хворіє, школу хоч закривай. Пані Ядзя, пам'ятаю, тоді вже не працювала, виїхала кудись, заміни йому ніякої, от, певно, дітям привілля. Знаю, треба поїхати в Сельце, але часу немає — мотаюся по району, організовую колгоспи. І все ж одного разу проїздом завернув у ту алейку. Треба, думаю, провідати Мороза, чи живий хоч?

Заходжу в коридор — на вішалці повно одягу. Ну, думаю, слава богу, Мороз одужав, мабуть, веде заняття. Розчиняю двері в клас, стоять штук десять парт, і — порожньо. Що, думаю, за лихо, де ж діти? Прислухався:

десь наче розмова, тиха така, лагідна, ніби хтось молиться. Ще прислухався: зовсім диво — чую монолог князя Андрія під Аустерліцом. Знаєш, це: «Где оно, это высокое небо, которого я не знал до сих пор и увидел нынче... И страдания этого я не знал также... Да, я ничего этого не знал до сих пор. Но где я?»

Мені теж подумалося: де я? Такого я не чув уже десять років, а колись, ще студентом, цей уривок сам декламував на літературному вечорі.

Тихенько, звичайно, прочиняю двері — в Морозовій боківій кімнаті повно дітей, сидять хто де: на столі, на лавках, на підвіконні й на підлозі. Сам Олесь Іванович лежить на своїй канапці, вкритий кожушком, і читає. Читає Толстого. І така тиша й увага, що муха пролетить — почувш. На мене ніхто не звертає уваги — не помічають. І я стою, не знаю, що робити. Найперше бажання: зачинити двері та їхати назад.

Але зразу ж схаменувся: все-таки я начальство, завідувач райвно і відповідальний за педпроцес у районі. Це добре — читати Толстого, але ж і програму виконувати треба. А коли вже ти можеш читати «Війну і мир», так, певне, й навчати можеш? А то чого ж учням брести за стільки кілометрів у те Сельце?

Приблизно так й сказав Морозу, коли ми відправили учнів і лишилися самі. А він мені говорить, що всі ті програми, весь той матеріал, який він пропустив з учнями за місяць хвороби, не вартий двох сторінок Толстого. Я дозволив собі не погодитися, і ми посперечалися.

Тієї весни Мороз вивчав Толстого, сам перечитав усе його зібрання, багато що прочитав учням. То була наука! Це тепер, знаєш, будь-який студент чи навіть старшокласник, тільки почни із ним розмову про Толстого або про Достоевського, зразу ж випалить тобі всі їхні хиби, помилки і обмеженість. Про велич і значення будеш іще допитуватись, а от недоліки їхні в кожного розкладені по полицках. Навряд чи хто пам'ятає, на якій горі лежав поранений під Аустерліцом князь Андрій, а вже про хиби Толстого знає кожний. А Мороз от не розкладав нічого на полицках — просто читав учням і сам вбирав у себе геть усе, душею вбирав. Чутлива душа — вона чудово сама розбереться, де добре, а де таке собі. Добре увійде в неї як своє, а таке собі швидко забудеться. Все розділиться, як на вітрі зерно від полови. Тепер я зрозумів це прекрасно, а тоді що ж... Був молодий та ще й начальник.

Завжди в хлоп'ячій компанії є хтось один, старший чи розумніший, що своїм характером чи авторитетом швидко підпорядковує собі інших. У тій школі в Сельці, як мені потім казав і Миклашевич, таким заводієм став Коля Бородич. Якщо ти пам'ятаєш, його прізвище стояло першим на пам'ятнику, а тепер стало другим, після Мороза. І це правильно. В усій отій історії з мостом саме Коля зіграв першу скрипку. Трагічну, звичайно, скрипку. Але що ж...

Я бачив його кілька разів, завжди він був поруч із Морозом. Плечистий такий, примітний юнак з упертим, мовчазним характером. Судячи з усього, дуже любив учителя. Просто був відданий йому безмежно. Щоправда, я ніколи не чув од нього жодного слова — завжди позирає спідлоба і мовчить, наче сердиться за щось. Було йому на той час, мабуть, років шістнадцять. За поляків, звичайно, не дуже навчався, у Мороза ходив у четвертий клас. І ще одна деталь: у сороковому закінчив той четвертий, далі треба було переходити в НСШ за шість кілометрів, у Будиловичі. Так він не пішов. Попросився у Мороза другий рік ходити в четвертий. Аби в Сельці.

Мороз, окрім того що навчав за програмою та влаштував позаурочне читання книжок, займався ще й самодіяльністю. Художньою, звісно. Ставили, пам'ятаю, «Павлинку», інші п'єси, декламували, співали, ну як заведено. І, певна річ, були в них антирелігійні номери, всілякі там байки про попа і ксьондза. І оті номери, мабуть, комусь не сподобалися, про це дізнався й скрилівський ксьондз, котрий під час служби на якісь там свята зневажливо бовкнув про учителя із Сельцівської школи. Як з'ясувалося потім, негідно образив його за кульгавість, наче він був у тому винен. До речі, про це довідалися пізніше. А спершу сталося от що.

Одного разу в ідальні зустрічає мене прокурор, усе той же Сивак, і каже: зайди в прокуратуру. Я вже говорив, що страшенно не любив цих візитів, але ж не відмовився, мусиш іти. І ось, виявляється, в прокуратуру надійшла скарга від скрилівського ксьондза на злодія, що вліз у святий храм і опоганив віттар, чи як там у них, католиків, називається ця штукавина. Щось написав там. Прислужники, одначе, спіймали осквернителя, ним виявився сельцівський школяр Микола Бородич. Тепер ксьондз і група парафіян звертаються до влади з проханням покарати зловмисника і його вчителя.

Що тут робити — знову розбиратися? Через тиждень у Сельце виїжджає слідчий, дільничний, якесь духовне начальство з Гродно. Бородич не відмовляється: так, хотів помститися ксьондзу. Але за кого й за що — не говорить. Йому кажуть: не зізнаєшся щиро — засудять, не подивляться, що не долатиш. «Ну й хай,— каже,— засудять».

І що ти думаєш, чим скінчилося? Мороз усю провинку взяв на себе, довів начальству, немовби все це — результат його не зовсім продуманого виховання. Їздив кудись у центр, клопотав — і хлопцеві дали спокій. І ксьондзи відчепилися. Чи треба говорити, що після цього не тільки школярі з Сельця, але й селяни з усієї округи стали дивитися на Мороза, як на якогось заступника. Що в кого було тяжкого чи незрозумілого — всі до нього йшли в школу. Цілий консультаційний пункт з різних питань відкрив. І не лише пояснював чи давав поради, ще й сам клопотався про все. Кожну вільну хвилину — то в район, то в Гродно. По оцьому самому шосе — на підводах чи випадкових, не частих тоді машинах, а то й пішки. І це кульгавий чоловік з ціпком. І не за гроші, не з обов'язку — так просто. За покликанням сільського вчителя.

Знайди тепер такого вчителя.

Певне, ми йшли по цьому шосе годину, якщо не більше. Стало вже зовсім темно. Земля поринула в морок, туман оповив низини, сосновий ліс недалеко від дороги зачорнів нерівним зубчатим гребенем на світлуватому краї неба, де одна за одною запалювалися на ніч зірки. Було тихо, не холодно, але свіженько й дуже привільно на спустілій осінній землі, трохи пахло свіжою ріллею з полів, а з дороги — пилюгою, нафтою, асфальтом. Я слухав Ткачука і підсвідомо вбирав у себе урочисту велич ночі, неба, де над сонною землею починалося своє, незрозуміле, вічне й недосяжне нічне життя. На небокраї, обіч дороги вже виразно і спокійно горіли сім зірок Великої Ведмедиці, над ними мигтів ківшик Малої з Полярною у хвості, а попереду, якраз над шосе, тоненько й гостро виблискувала зірка Рігеля, немов штемпель на ріжку сріблястого конвертика Оріона. І я мимоволі подумав: які все ж недолугі у своїй неприродній красивості грецькі міфи, хоч би от і про цього красеня Оріона, коханця богині Еос, якого вбила із ревнощів інша богиня, Артеміда. Однак ця оперна смерть вражає і чарує людство протягом тисячоліть його історії. Можливо, і в наш час багато хто погодився б на його місці на таку леген-

дарну смерть і особливо на його космічне безсмертя у вигляді цього туманного сузір'я край зоряного нічного неба. На жаль, це недоступно нікому. Міфологічні трагедії так мало схожі на наші земні, як опера на саме життя, хоч би ось і в тому самому Сельці, про яке тепер, переживаючи усе знову, оповідав мені Ткачук.

— І ось — війна.

Знаєш, хоч скільки ми до неї готувались, хоч як зміцнювали оборону, скільки читали, думали про неї, а звалилася вона несподівано, наче буря в погожий день. За три дні від початку, якраз у середу, тут уже були німці. Місцеві, тутешні селяни, знаєш, ті вже звикли за свій вік до частих перемін: як-не-як, а за життя одного покоління — третя зміна влади. Звикли, ніби так і повинно бути. А ми — східняки. Це було таке нещастя — хіба ми думали коли, що на третій день опинимося під німцем! Пригадую, надійшов наказ організувати винищувальний загін, щоб виловлювати німецьких диверсантів і парашутистів. Я кинувся збирати учителів, об'їздив шість шкіл, в обід на роварі прикотив у райком, а там нікогісінько. Кажуть, райкомівці тільки що поскидали в полуторку свої речі й поїхали на Мінськ, шосе, мовляв, німці уже перерізали. Я спершу не повірив. Якщо — німці, то повинні ж десь відступати наші, чи що. А від початку війни тут жодного нашого солдата ніхто не бачив. Але ті, що таке казали, не обманювали — надвечір у містечко й справді в'їхало штук шість всюдиходів на гусеничному ході, а в них повно справжнісіньких фронтів.

Я і ще троє хлопців — двоє вчителів та інструктор райкому — городами прошмигнули в жито, далі в ліс і подалися на схід. Три дні йшли — без доріг, болотами коло Німану, кілька разів потрапляли в таку халепу, що злодію не побажасш, думали — каюк. Учителя одного, Сашка Крупеню, поранило в живіт — що робити? А де фронт — біс його знає, не доженеш, мабуть. Кажуть, що й Мінськ уже під німцем. Бачимо, до фронту не дійдемо, загинемо всі. Лишатися — а де? В чужих людей не дуже зручно, та й як попросишся? Вирішили повертатися назад, все ж у районі хоч люди свої. За півтора року познайомилися з багатьма.

І тут, розумієш, виявилось, що ми погано все-таки знали цих людей. Скільки разів зустрічалися, гомоніли, навіть за чаркою іноді сиділи, здавалося, всі добрі, хороші, щирі люди. А на ділі виявилось трохи не так. З поранилим

приволоклися в Старий Двір — хутір такий неподалік од лісу, осторонь від доріг, німців там наче ще й не було. Ну, гадаю, якраз підходяще місце, щоб пересидіти якихось пару тижнів, поки наші потурають німців. На більший термін тоді не розраховували — що ти! Коли б хтось сказав, що війна затягнеться на чотири роки, його б паникером або провокатором назвали. Крупені тим часом погано стало, далі йти не можна. І я пригадав, що у Старому Дворі в мене є знайомий, активіст, грамотний такий чоловік Усолець Василь. Колись почував у нього після зборів, погомоніли тоді по ширості, сподобався чоловік: розумний, хазяйновитий. І дружина — моложава така жінка, гостинна, охайна, не така, як деякі. Грибами солоними частувала. У хаті квітів повно, всі підвіконня ними заставлено. Ну, то ми пізно вночі й зайшли до цього Усольця. Так і так, мовляв, треба допомогти, поранений і так далі. І що, думаєш, наш знайомий? Вислухав і на поріг не пустив. «Скінчилася тут, — каже, — ваша влада!» І так грюкнув дверима, що аж зі стріхи посипалося.

Дала притулок нам тоді проста тітка — троє дітей малих, старший хлопчик глухонімиий, чоловік в армії. Як довідалася, що поранений (перед тим ми заходили до іншої сім'ї в крайню хату), як дізналася, хто ми такі, всієї забрала до себе, бідного Крупеню обмила, нагодувала курячим бульйончиком і сховала під снопами в клуні. І все, пам'ятаю, охала: може, й мій, біденький, десь так мучиться! Видно, любила свого біденького, а це, брате, завжди щось та важить. Ну, а Крупеня за тиждень помер, не допоміг і курячий бульйончик: почалося зараження крові. Крадькома закопали вночі скраю кладовища. А що ж далі робити? Посиділи ще тиждень у тітки Ядвіги, і я почав розшукувати яких-небудь партизанів. Думаю, повинні ж бути десь наші. Не всі ж на схід повтікали. Без партизанів ці одна війна у нас не обходилася — скільки про це книжок написано.

І знаєш, натрапив-таки на групу оточенців, чоловік із тридцять. Командував ними майор Селезньов, кавалерист, рішучий такий чоловік, родом з Кубані, мастак лягтися, накричати, навіть застрелити під гарячу руку міг. А взагалі справедливий. І що цікаво: ніколи не вгадаєш, як він до тебе поставиться, яким боком. Щойно загрожував кулю в лоба пустити за іржавий затвор гвинтівки, а через годину оголошує тобі подяку за те, що на марші перший хату помітив, де була можливість підживитися.

А про затвор він уже й забув. Такий був чоловік. Спочатку він мене дивував, потім — нічого, звик до його кавалерійського норову. В сорок другому під Дятловом ішов першим по стежці, за ним ад'ютант Сьома Цариков та всі інші. І треба ж — якийсь поліцай з переляку пальнув раз од мосту і прямо командирові в серце. Ось тобі й доля. У скількох страшних боях брав участь — і нічого. А тут одна за всю ніч куля і — в командира.

Так, Селезньов був чоловік особливий, і голову мав на плечах неабияку. На рожен не ліз, як декотрі. Запальний більше на словах, а коли до діла доходило — думав. Два перших місяці посиділи в лісі, на Вовчих ямах — так називається місцина за Якимівським лісництвом. Потім уже, в сорок третьому, як ми перейшли в пущу, там отаборилася Кіровська бригада. А тоді, спочатку, ми обживали ці ями. Чудове, скажу тобі, місце: ліс, болото, а там то пагорки, то ями, вибої — чорт ногу зламає. Ну, погрілися трохи в землянках, привичаїлися до лісового життя. Не знаю, чи підказав хто, чи майор сам зрозумів, що війна не на кілька місяців — мабуть, на довше затягнеться — і що без місцевих йому не обійтись. Тому й прийняв у своє кадрове військо мене та ще кількох: начальника міліції з Пружан, студента одного, голову сільради з секретарем. А на Жовтневі свята і прокурор наш, товариш Сивак, з'являється, теж до фронту не дійшов, вернувся. Спочатку рядовим був, а потім начальником особвідділу поставили. Але це потім уже, під осінь, як Селезньова не стало. А тоді вирішили, що, поки спокійно, треба порядок навести та налагодити сякі-такі зв'язки з селами, відновити знайомство з надійними людьми, пошукати на хуторах оточенців, які до молодіць поприлаштувались. Передусім розіслав майор усіх місцевих, тутешніх, а таких чоловік дванадцять тоді вже назбиралося, — кого куди. Мене з прокурором, зрозуміло, у паш колишній район. Ризик тут, звичайно, більший, ніж в іншому місці, — все-таки багато людей нас знали, могли впізнати. Але зате й ми знали більше, і трохи вже орієнтувалися, кому можна довіритись, а кому ні. Та й вигляд наш був не колишній, не одразу й пізнаєш, обросли бородами, одяг порваний. Прокурор у чорній шинелі залізничника, а я в сірячині й чоботях. В обох торби за плечима. Немов жебраки якісь.

Насамперед вирішили зайти в Сельце.

Не в маєток, а в село, там якихось півверсти, — через лужок, певно, ти знаєш. У селі прокурор мав знайомого

активіста, депутата сільради, от ми до нього й попрямували. Проте спершу, знаєш, ради остороги зайшли до однієї хати на Гриньовських хуторах — ту саму, що після війни завмаг із Рандулич купив та біля сільмагу поставив. Господиня в Польщу виїхала, років зо три хата стояла пустою, от завмаг і кунив її. А під час війни там жили три дівчини при матері, невістка — синова дружина (син у польсько-німецьку війну запропастився десь, потім аж у Андерса об'явився). Поки ми онучі сушили, дівчата нам усе й розповіли. І про новини в Сельці теж. Виявляється, добре зробили, що спершу зайшли до цих польок, а то б набралися біди. Річ у тому, що цей прокурорів знайомий ходив уже з білою пов'язкою на рукаві — поліцаєм став. Покректав мій прокурор од такої новини, а я, признатися, зрадів: було б гірше, якби отак потрапили до рук поліцаєві. Але незабаром настала й моя черга дивуватися та бентежитись — це коли я спитав про Мороза. Каже невістка: «Мороз у школі все працює». — «Як працює?» — «Дітей, — каже, — вчить». Виявляється, тих самих своїх дітей позбирав на селах, німці дали дозвіл відкрити школу, от і вчить. Щоправда, вже не в Габрусовому палаці — там поліцейська катівня тепер, — а в одній хаті в Сельці.

Отака метаморфоза! Від кого-кого, а від Мороза такого не чекав. Щоб працювати при німцях?! А тут і прокурор висловлюється в тому ж розумінні, що давно треба було цього Мороза репресувати — не наша людина. Я мовчу. Думаю, думаю і ніяк не можу погодитись, що Мороз — німецький учитель. Сидимо біля грубки, дивимося на вогонь і мовчимо. Що робити? Налагодили зв'язки, називається. Один — поліцай, другий — німецький служака, хороші ми кадри виховали в районі за два роки.

І знаєш, думав я, думав і надумав сходити все ж уночі до Мороза. Невже, думаю, він продасть мене? Та я його, коли так, гранатою підірву. Гвинтівки не було, а гранату мав. Селезньов заборонив брати з собою зброю, але гранату я все-таки прихопив на всякий випадок.

Прокурор відраджував, але я не піддався. Мабуть, такий уже характер з дитинства: чим більше мене переконують у супротивному, з чим я не згоден, тим більше мені хочеться по-своєму зробити. Не дуже це сприяє у житті, але що ж. Правда, прокурор тут ні при чім. Він просто боявся за мене, думав, щоб не довелося одному повертатися до своїх.

Дівчата розповіли, як знайти Мороза. Третя хата від

колодязя, з двору ганок. Живе в старенької бабусі. Через вулицю в іншій хаті його школа.

Стемніло — пішли. Дощик мрячить, грязюка, вітер. Тільки початок листопада, а холод собачий. Домовилися з напарником, що я зайду, а він мене почекає на задвірках біля кущів. Чекатиме годину, не прийду — значить, справа кепська, сталосся щось. Але, думаю, за годину впо-раюся. Все ж я розгадаю душу цього Мороза.

Тож прокурор лишився за клунею, а я межею — до хати. Темно. Тихо. Лише дощ більшає та шурхотить по соломі на стріхах. За плотом навноммацки добрів до хвіртки у двір, спробував відчинити, а вона дротом закручена. Я так і сяк — нічого не виходить. Треба перелазити через пліт, а він високуватий, слизький. Став чоботом та як поковзнувся — грудьми об жердину, а вона хрясь навпіл, а я носом у грязюку. Де не взявся собака. Такий лемент зчинив, що я лежу в грязюці, боюсь ворухнутися і не знаю, що робити — втікати чи когось кликати.

Але, чую, хтось виходить на ганок, грюкнув дверима, слухає. Потім стиха запитує: «Хто тут?» І до собаки: «Гулька, геть! Геть, Гулька!» Ну, звичайно ж, це шкільний пес, отой на трьох лапах, що колись інспектора вкусив. А чоловік — Мороз, голос знайомий. Але як озватися? Лежу й мовчу. А собака знову розгавкався. Тоді Мороз, сходить з ганку, накульгуючи (чутно по грязюці: чу-цвяк, чу-цвяк) іде до плоту.

Устаю та й кажу прямо: «Олесю Івановичу, це я. Твій завідувач колишній». Мовчить. І я мовчу. А що тут робити — назвався, то треба, мабуть, вилазити. Перелажу пліт. Мороз тихо каже: «Ідіть лівіше, бо там ночви лежать». Заспокоює собаку і веде мене в хату.

У хаті горить каганець, вікно запнуте. На табуретці розгорнута книжка. Олесь Іванович підставляє табуретку ближче до печі. «Сідайте. Пальто скиньте, хай висохне». — «Нічого, — кажу, — пальто встигне висохнути». — «Істи хочете? Картопля є». — «Не голодний, їв уже». Відповідаю наче спокійно, а в самого нерви напружені — до кого потрапив? А він нічого, спокійний, немов тільки вчора ми з ним бачилися: ніяких запитань, ніякого збентеження. Хіба що тільки надмірна стурбованість у голосі. І погляд не такий відкритий, як був раніше. Бачу, неголений, мабуть, днів із п'ять — русява борідка на лиці.

Сиджу мокрий, не скидаючи сірячини, нарешті й він сів на лаву. Каганця поставив на табуретку. «Як живе-

мо?» — питаюся. «Відомо як. Погано». — «А що таке?» — «Все те ж. Війна». — «Однак, я чув, на тобі це мало відбилося. Усе вчиш?» Він кисло, одним боком обличчя, усміхнувся, втупився поглядом униз на каганець. «Треба вчити». — «А за якими програмами, цікаво? За радянськими чи німецькими?» — «Ах, он ви про що!» — каже він і підводиться. Починає ходити по хаті, а я непомітно пильно так стежу за ним. Мовчимо обидва. Потім він спиняється, недобре зиркає на мене й каже: «Мені здавалося колись, що ви розумний чоловік». — «Можливо, був розумний». — «Тоді не ставте нерозумних запитань».

Сказав, наче відрізав, і замовк. І, розумієш, мені стало трохи ніяково. Відчув, що, мабуть, дав маху, сплів дурницю. Справді, хіба можна було сумніватися в ньому! Знаючи, як він тут жив і ким був раніше, як можна було подумати, що він за три місяці переродився. І, знаєш, я відчув без слів, без запевнення й клятви, що він наш — чесна, хороша людина.

Але ж ця школа! І з дозволу німецьких властей...

«Якщо ви маєте на увазі моє теперішнє вчителювання, то відкиньте свої сумніви. Поганому я не вчу. А школа потрібна. Не будемо навчати ми — будуть одурманювати вони. А я не для того два роки олюдиював цих дітей, щоб вони тепер знелюділи. Я за них ще позмагаюся. Наскільки вистачить сил, звісно».

Так він говорить, шкандибаючи по хаті, й не дивиться на мене. А я сиджу, гріюся і думаю: а що, коли він і справді має рацію? Адже німці теж не дримають, своєю отруту в мільйонах листівок і газет сіють по містах і селах, сам бачив, читав дещо. Так складно пишуть, так заманливо брешуть. І навіть партію свою як назвали: націонал-соціалістська робітничка партія. І начебто ця партія бореться за інтереси німецької нації проти капіталістів, плутократів, євреїв та більшовицьких комісарів. А молодь є молодь. Вона, брате, як малеча на дифтерію, може заразитися різними незрозумілими штучками. Літні люди, ті вже розуміють подібні хитрощі, різного надивилися в житті. А молодші?

«Тепер усі хапаються за зброю, — каже Мороз і все ще ходить по хаті. — Потреба у зброї, як, звичайно, і завжди у війну, стала більша за потребу в знаннях. І це зрозуміло: весь світ озброївся. Тільки одним гвинтівка потрібна, щоб стріляти в німців, а іншим — щоб перед своїми випендрюватись. Але ж перед своїми зброєю хизуватися

значно безпечніше, та й застосовувати її можна безкарпо, от і знаходяться такі, що йдуть у поліцію. Гадаєте, всі розуміють, що це означає? Далеко не всі. Не задумуються багато, що далі буде. Як далі жити. Їм би тільки отримати гвинтівку. Он у районі вже й поліцію набирають. І з Сельця двох туди подалися. Що з них буде — неважко собі уявити».

І це правда, думаю собі. Але все-таки цей Мороз добровільно працює під німецькою владою. Як же тут бути?

І раптом, добре пам'ятаю, подумалося якось само собою: ну і хай! Хай працює. Не так важливо де — важливо як. Хоч і під німецьким контролем, але напевно ж не на німців. На нас працює. На білорусів. Може, не стільки на наше теперішнє, як на наше майбутнє. Адже ж буде у нас майбутнє. Повинно бути. Інакше навіщо тоді й жити? Одразу головою в безодню — і край.

Але, виявляється, Мороз цей працював не тільки для майбутнього.

Година, мабуть, уже минула, я згадав прокурора, виїшов покликати його. Той спочатку упирався, не хотів іти, але холод дошкулив, побрів слідом за мною. Привітався з Морозом стримано, не зразу включився в розмову. Та поступово осмілів. Ще погомоніли, потім роздяглися, стали сушитися. Морозова бабуся щось поставила на стіл, і навіть пляшечка каламутної, правда, знайшлася.

Таки довгенько посиділи ми тоді, побалакали щиро про все. І треба сказати, мабуть, тоді вперше я відкрив, що Мороз цей не нам рівня, розумніший за нас обох. Адже буває так, усі працюємо разом, за одними правилами, і здається тоді, що й на розум усі однакові. Та коли життя розведе нас по різних стежках, в усі боки, і хтось раптом виривається несподівано вперед, вирізняється од інших, ми тоді дивуємося: бач, а був як усі. Здається, і не розумніший за інших. А як підскаочив.

Отоді я теж збагнув, що Мороз своїм розумом бере ширше за нас, глибше. Поки ми шастали в лісах та дбали про найбуденніше — поїсти, переховатися, озброїтись та якогось німця підстрелити, — він думав, заглиблювався, осмислював цю війну. Він і на окупацію дивився немовби зсередини і бачив таке, чого ми не спостерегли. Головне, він її більш морально відчув, з духовного боку, чи що. І знаєш, навіть прокурор мій це зрозумів. Коли ми вже добре наговорилися, цілком порозумілися, тоді я і кажу Морозу: «А може, кидай усю цю шарманку та гайда з

нами в ліс. Партизанити будемо». Пам'ятаю, Мороз насупився, зморщив лоба, а прокурор і каже: «Ні, не треба. Який з нього, кульгавого, партизан! Він тут нам більше потрібний». І Мороз погоджується з ним: «Тепер, напевно, я тут більше на місці. Всі мене довкола знають, допомагають. Хіба коли вже не можна буде...»

Ну і я погодився. Справді, чого всім у ліс? Та ще з такою ногою. Мабуть, і нам вигідніше мати свою людину в Сельці.

Отак ми тоді погостювали в нього і зі спокійною душею попрощалися. І скажу тобі, цей Мороз став для нас найдорожчим помічником із усіх наших помічників на селах. Головне, як потім виявилось, він приймач дістав. Не сам, звичайно,— селяни передали. Так його поважали на селах, так рахувалися з ним, що, як і раніше, не до попа чи ксьондза йшли з поганим і добрим, а до нього. І коли десь виявився цей приймач, то передали його насамперед учителеві своєму, Олесю Івановичу. А той потихеньку став його покручувати в клуні. Ввечері, бувало, розкине антену на грушу і слухає. А потім запише, що чув. Головне — зведення Радінформбюро, на них був найбільший попит. У нас у загоні не мали нічого, а він от — обзавівся. Селезньов як дізнався, то хотів, правда, відібрати для себе, але передумав. У нас ті новини слухали б чоловік тридцять п'ять, а так уся округа мала з них користь. Домовилися, що Мороз двічі на тиждень передаватиме зведення в загін — коло лісництва була така дуплянка на ялині, його хлопці клали туди, а наші забирали вночі. Пригадую, сиділи ми тієї зими по своїх ямах, усе позамітало снігом, холоднеча, глухомань, з їжею скрутнувало, тільки й радості, що ця Морозова пошта. Особливо коли німців з-під Москви погнали — кожного дня тоді бігали до ялини... Стій, здається, хтось їде...

З нічної темряви позаду нас крізь легкі пориви свіжого вітру долинув знайомий перестук кінських копит, дзвякнули вудила. Коліс, однак, не було чути на гладкому, підметеному автомобільним вихором асфальті. Осіння темна ніч уже зовсім огорнула землю, тільки попереду, куди тяглося шосе, блискотіли поодинокі електричні вогні недалекого придорожного села Будилівичів. З-за пагорка від нього жваво стригли небо довгі ножиці світла фар.

Ми зупинилися, трохи зачекали, і справді, з ночі, по-

стукуючи підковами, з'явився тихий смирний коник з самотнім візником на підводі, який ліниво посмикував віжки. Загледівши нас двох на узбіччі, візник насторожився, вдивлявся і чекав якогось питання.

— Ось хто нас підвезе, — без привітання легко сказав Ткачук. — Мабуть, порожняком, правда?

— Правда. Мішки відвозив, — глухувато почулося з во-за. — А вам далеко?

— Та до міста. Але хоча б до Будилловичів довіз.

— Ну, це можна. Саме в Будилловичі їду. А там сядете на автобус. О дев'ятій автобус. Гродненський. Зараз котра година?

— За десять хвилин восьма, — сказав я, ледь-ледь розглядівши стрілки свого годинника.

Віз спинився. Ткачук, покректуючи, виліз на нього, я притулився ззаду. Сидіти тут було не дуже зручно, щось муляло на голих брудних дошках, але я вже не хотів відставати од мого попутника, що з солодкою втомою зітхнув і спустив через край ноги.

— А все-таки, знаєш, заморився. Що значить — роки. Ех, роки-роки...

— Здалеку йдете? — запитав візник.

Судячи з його глухуватого голосу, він теж був не молодого вже віку, тримався поважно і мовби чогось чекав.

— Із Сельця.

— А, з похорону, мабуть?

— З похорону, — коротко підтвердив Ткачук.

Візник смикнув віжки, кінь пішов скоріше — дорога спускалася вниз. Назустріч, по той бік похмурої, без жодного вогника широкої низини все спалахувало здалеку різке світло автомобільних фар.

— Еге ж, молодий ще був чоловік, учитель цей. Знаю добре. Позаминулого року в місті у лікарні разом лежали.

— З Миклашевичем?

— Атож. В одній палаті. Він усе читав якусь товсту книжку. Інколи і вголос. От забув того письменника... Пам'ятаю, там писалося, що коли немає бога, то нема й чорта, а отже, немає ні раю, ні пекла, значить, усе можна. І вбити, й помилувати. От як. Хоч він казав, що це дивлячись як розуміти.

— Достоевський, — кинув Ткачук і запитав візника: — Ну, а ти, наприклад, як розумієш?

— Та я що! Я темний чоловік, три класи освіти. Але так міркую, що треба, аби в людини щось було. Гвинтик

якпійсь. А то без гвинтика кепське діло. Он у місті троє накиннулися на хлопця з дівчиною, ледве біди не нароби-ли. Вітька наш, хлопець із Будиловичів, втрутився, так сам тепер у лікарні третій тиждень лежить.

— Побили?

— Не сказати, щоб побили — всього один раз кастетом по скроні вдарили. Але й від нього комусь перепаало. Злови-ли — відомий бандюга виявився.

— Це добре, — пожвавився Ткачук. — Бач, не злякався. Один проти трьох. Коли це було у ваших Будиловичах?

— Ну, в Будиловичах, може, й не було...

— Не було, не було. Я знаю ваші Будиловичі, бідне село. Виселки. Тепер що, тепер інша справа: під шифер та під гонту вбралися, а чи давно на стріхах мох зеленів! Таке село на битому шляху, і що дивувало мене — жод-ного деревця! Наче в Сахарі якій. Щоправда, земля — один пісок. Пригадую, зайшов якимсь — розповіли історію. Одного будиловчанина голод повесні прихопив, дожив на кропиві, ну й вирішив на шляху розжитися. Вночі підсте-ріг одного прохожого та й стукнув обушком. Он і тепер ще на околиці біля каменя стоїть хрест. Виявився жебрак із порожньою торбиною. А цей на каторгу пішов, так і не повернувся з Сибіру. А тепер, бач — який кавалер знай-шовся в Будиловичах! Лицар.

— Еге ж.

— А куди в школу ходив? Не в Сельце?

— До п'ятого класу в Сельце.

— Ну от бачиш! — щиро зрадів Ткачук. — У Миклаше-вича, значить, учився. Я так і знав. Миклашевич умів навчати. Ще та закваска, одразу видно.

«Що правда, то правда, — подумав я. — Таки пощастило цьому Сельцю на вчителів, дай боже побільше таких».

— А він, цей Віктор ваш, хто? Працює де? — явно за-цікавлений повернувся до візника Ткачук.

— Та молодий ще. На вчителя учиться.

— Молодець. От би і його в те Сельце. На зміну. Трете покоління, брате, йде... Хоча цей з вищою, в початкову не піде. Якщо тямущий, у місті засяде: аспірантура, канди-датура і так далі.

Останні слова Ткачука прозвучали сумно, і мені теж раптом дуже захотілося, щоб цей незнайомий Віктор справді потрапив у Сельце. Взагалі це було б здорово. Хоч, зрештою, хіба так важливо, куди направлять май-бутнього вчителя.

— Знаєш, я так не згодний,— надумавши щось своє, почав розмірковувати Ткачук.— Наука наукою, але й чорну роботу необхідно робити. Якщо розібратися, то вона, може, ще важливіша за науку. А то як тільки десь хто об'явиться тямущий, так одразу його в науку. Знову ж таки, й пробивні, тих від науки й за вуха не відтягнеш. А кандидатом став — і не чується. Усе життя казну доїть. А запитай: кому вона потрібна, та їхня педнаука? Знову ж таки, подивився в школах: рідко де побачиш чоловіка. Всюди жінки. Я нічого не маю проти жінок, є й серед них славні вчителі. Але ж учителька для дівчат, для малцх ще куди не йшло, а для підлітків? Та для старших мужчина потрібний. Бо що жінка: в неї самої діти, господарство, чоловік, харчування, прибирання. Дай боже, щоб вона приділяла учням якийсь мінімум часу. А їм, брате мій, коли хочеш хорошим бути, віддай усього себе. Тоді ти станеш для них ідеалом, прикладом, до якого рівняють життя. От як той Сухомлинський з Павлиша або як Макаренко був. А викладачів різних предметів вони мають за ніщо. Тепер поміж них самих такі знавці є, що не гірше за вчителя розберуться. І в математиці, і в літературі.

Машина швидко мчала назустріч і ще здалеку осліпила нас блискотливим потоком променів. Візник обачно з'їхав на узбіччя, кінь сповільнив ходу, й автомобілі з ревінням промчали мимо, стьобнувши по возі щебінкою з-під коліс. Стало зовсім темно, і з півхвилини ми наосліп їхали в цій темряві, не бачачи дороги й довіряючись коневі. На шосе за нами хутко віддалявся, стихав могутній нутряний гул дизелів.

— До речі, ви не доказали. То як воно тоді з Морозом обійшлося? — нагадав я Ткачуку.

— Хе, якби ж обійшлося. Тут довга ще історія. Ти, діду, Мороза не знав? Ну, вчителя з Сельця? — звернувся Ткачук до нашого візника.

— Того, що тоді у війну?.. Аякже! Ще й мого племінника разом убили.

— Це кого?

— А Бородича. Це ж племінник мій. Сестри рідної син. Як же, знаю...

— Так я ось товаришеві всю цю історію розкажую. Ти, виходить, знаєш. А то можеш дослухати, мабуть, не все чув. У лісі ж, певно, не був! У партизанах?

— Аякже! Був! — ображено озвався чоловік. — У товариша Курути. За санітара. Возив поранених.

— У Курути? Комбрига Курути?

— Атож. Од весняного Миколи в сорок третім і до кінця. Поки наші прийшли. Вважай, більше року.

— Ну, Курута не нашої зони.

— То що з того. Нашої не нашої, а був. Медаль маю і документ, — ще більше ображався старий.

Ткачук поспішив пом'якшити розмову:

— Та я нічого, я так. Маєш — носи на здоров'я. Тут ми про інше... Ми про Мороза.

Спочатку все у нього йшло добре. Німці та поліцаї поки що не чіплялися, певно, стежили здалеку. Єдине, що гризло його сумління і через що він довго потерпав, — то це вдовині дочки. Оті дві дівчинки, яких він колись відводив додому. Влітку сорок першого, якраз перед війною, відправив їх до піонерського табору під Новогрудком — організували тоді вперше такі міжрайонні піонерські табори. Мати не хотіла пускати, боялася — зрозуміло, сільська жінка, далі району ніде не була, а він умовив, думав приємність зробити дівчаткам. Тільки поїхали, а тут війна. І пропали діти. Минуло вже кілька місяців, а від них ні слуху ні духу. Звичайно, мати побивається, та й Морозу через те не солодко. Як-не-як, його все ж провина. Гризе сумління, а що вдієш? Так і по цей день нема дівчаток.

Тепер треба тобі сказати про тих двох поліцаїв із Сельця. Одного ти вже знаєш, це колишній знайомий прокурора Ловченя Володимир. Виявляється, він був не тим, за кого ми його спочатку вважали. Правда, в поліцію пішов — сам чи примусили, тепер уже не дізнаєшся, — але взимку сорок третього німці розстріляли його в Новогрудку. Дядько загалом виявився хорошим, багато нам добра зробив і в цій історії з хлопцями відіграв досить пристойну роль. Ловченя був молодець, хоч і поліцай. А от другий виявився справжнісіньким гадом. Не пам'ятаю вже його прізвища, але на селах його звали Каїном. І справді, він був Каїн, багато лиха накоїв людям. А звідки воно взялося — біс його знає. До війни жив з батьком на хуторі, молодий ще був, не одружений, хлопець як хлопець. Наче ніхто про нього, доводного, поганого слова сказати не міг, а прийшли німці — переродився чоловік. От що значить умови. Мабуть, за одних умов розкриваються

одні риси характеру, за других — інші. Тому кожен період має своїх героїв. Так і в цьому Каїні до війни дримало собі щось погане, і якби не ця колотнеча, може, й не виперло б з нього ніколи. А тут ось полізло. Вірно служив німцям, нічого не скажеш. Його руками тут багато що набрало. Восени поранили командирів розстріляв. (З літа ховалися в лісі четверо поранили, із місцевих дехто знав, але мовчав. А цей вистежив, знайшов у ялиннику земляночку і з поплічниками впочі перебив усіх). Садибу зв'язкового Криштофовича спалив. Сам Криштофович устиг врятуватися, а старі батьки, дружина з дітьми — всі згоріли. Євреїв у містечку катував, облоги влаштовував. Та мало що! Влітку сорок четвертого кудись зник. Можливо, десь кулю заробив, а може, й тепер на Заході розкошує. Такі й у вирі не тонуть.

Так ось цей Каїн все-таки щось заїдозрив біля Морозової школки. Яким не був Мороз обережним, а дещо про нього, як шило з мішка, вилізло. Напевно, дійшло і до вух поліції.

Одного разу під весну (сніг уже почав танути) з'являється він до Мороза. У того саме урок проходив — чоловік двадцять дівчорі в одній кімнатці за двома довгими столами. Вривається Каїн цей, а з ним ще двоє і німець — офіцер із комендатури. Зробили обшук, перетрясли учнівські торбинки з книжками, перегорнули підручники. Але, звичайно, нічого такого не знайшли — що можна знайти в учнів у школі? Щоправда, нікого не зачепили, не забрали. Тільки вчителів допит влаштували, години зо дві доскіпувалися. Але все обійшлося.

І тоді хлопчачи, молодші, що навчалися в Мороза, і той переросток Бородич, щось задумали. Взагалі вони були щирими з учителем, але цього разу приховали навіть від нього. Одного разу, щоправда, цей Бородич ніби між іншим натякнув, що не зайве Каїна пристукнути. Є, мовляв, така можливість. Та Мороз категорично заборонив. Сказав, що коли треба буде — пристукнуть без них. Сваволити у війну не можна. Бородич не став заперечувати, нібито погодився. Але такий уже це був хлопець, коли щось візьме в голову, не скоро забуде про свою думку. А думки в нього завжди були одна сміливіша за іншу.

Далі мені розповідав уже сам Миклашевич, то можна вважати, що все тут чистісінька правда.

Сталося так, що під весну сорок другого довікола Мороза у Сельці склалася невеличка, але віддана йому група

хлопців, яка в усьому була заодно з учителем. Ці хлопці тепер відомі, на пам'ятнику всі їхні прізвища викарбувані, окрім Миклашевича, звичайно. Павлові Миклашевичу йшов тоді п'ятнадцятий рік. Коля Бородич — найстарший, напевно, мав роки під вісімнадцять. Ще були брати Кажани — Тимко й Остап, однофамільці — Смурний Микола і Смурний Андрій, усіх, отже, шестеро. Наймолодшому з них, Смурному Миколі, було років тринадцять. Завжди в усіх справах вони трималися разом. І от ці хлопці, як побачили, що на їхню школу та їхнього Олеса Івановича напосівся оцей Каїн з німцями, вирішили теж не лишатися в боргу. Позначилося Морозове виховання. Але ж ці хлопці, малі хлопчаки, без зброї, майже з голими руками. Наївності й відваги у них було аж занадто, а вправності та розуму недохват. Ну і скінчилося це відомо чим.

Миклашевич розповідав, що після того, як Мороз заборонив чіпати цього Каїна, вони виждали трохи і взялися за свій задум нишком, потай навіть од учителя. Довго міркували, придивлялись і зрештою надумали такий план.

Я, здається, вже казав, що цей Каїн жив з батьком на хуторі через поле від Сельця. Майже весь час він тинявся в містечку, інколи приїжджав додому — попиячити та порозважатися з дівками. Сам приїжджав рідко, частіше з такими ж, як і він, зрадниками, а то й з німецьким начальством. Тоді в тутешніх місцях було ще тихо. Це потім уже, з літа сорок другого, загриміло, і вони не дуже показували носа в села. А першої зими поводитись нахабно, відчайдушно, нічого не боялися. Іноді цей Каїн і вночі зоставався на хуторі, переночує, а наавтра котить собі раненько в район. Верхи, на саях, а то й на німецькій машині. Іноді з начальством. І от хлопці одного разу влучили момент.

Усе сталося несподівано, раптово, як слід не організовано. Зрозуміло, хлопчаки — малі, недосвідчені. Та й звідки той досвід? Одне бажання — помститися.

Пригадую, була весна. З полів зійшов сніг, у лісі, правда, по рівчаках та ямах він ще лежав брудними плямами. У вибалках, на стернищах було мокро й грузько. Бігли струмки, швидкі, каламутні. Але дороги підсихали, над ранок морозець. Загін наш став більший, набралось з півсотні чоловік: військові й місцеві. Мене призначили комісаром. Був рядовим, а то відразу — начальство, кло-

поту додалося, не дай боже. Але був молодий, енергії вистачало, старався, спав по чотири години на добу. Тоді ми вже знали, передбачали — навесні заgrimить, а от зброї у нас малувато, на всіх не вистачає. Де могли, всюди роздобували, вишукували зброю. Послали по неї, пам'ятаю, аж за сто кілометрів, на державний кордон. Одного разу хтось сказав, ніби на переправі через Щару минулого літа наші, відступаючи, затопили два грузовики з боєприпасами. І от Селезньов запалився, надумав витягти. Організував команду з п'ятнадцяти чоловік, підготував дві підводи, керувати сам узявся — звісно, надокучило сидіти в таборі. А мене призначив за головного. Перший раз начальником над усіма, я цілу ніч не спав, двічі перевіряв пости, на просіці й далекі, біля кладки. Зранку, тільки-но задрімав у землянці, будять. Ледве підвівся з своєї хвойної постелі, дивлюся — стоїть Вітюня, наш партизан, довгов'язий такий саратовець, щось пояснює, а я спросоння ніяк не можу втямити. Нарешті зрозумів: вартіві затримали чужого. «Хто такий?» — запитую. Відповідає: «А дідько його відає, але вас питає. Кульгавий якийсь».

Почувши таке, я, сказати правду, сполохався: Мороз. Значить, сталося щось. Правда, спершу чомусь подумав про селезньовську групу: з нею щось трапилось, тому й прибіг Мороз. Але чому саме Мороз? Чому не прислав кого з хлопців? Хоча, коли б на свіжу голову, то яке мав Мороз відношення до групи командира? Вона не в той бік навіть вирушила. Я встав, узув чоботи, кажу: «Ведіть сюди». І точно: заводять Мороза. В кожущку, теплій шапці, але на ногах черевики майже на босу ногу, й холоші мокрі до колін. Що трапилось — не можу збагнути, а що трапилось погане — уже знаю напевне: увесь вигляд Мороза про це свідчить. Та й ця його несподівана поява тут, де він ніколи ще не був. Хіба це жарти, кілометрів дванадцять відміряти по такій дорозі. Точніше, без усякої дороги.

Мороз постояв трохи, потім опустився на нари й дивиться на Вітюню: мовляв, чи не лишній. Я даю знак, хлопець зачиняє двері з того боку, і Мороз каже таким голосом, наче поховав рідну маму: «Хлопців забрали». Я не зрозумів спочатку: «Яких хлопців?» — «Моїх, — каже. — Шістьох сьогодні вночі схопили, сам ледве вирвався. Один поліцай попередив».

Признатися, тоді я чекав гіршого. Я думав, що сталося куди страшніше. А то — хлопців! Що вони могли зробити, ті його хлопці? Може, сказали що? Чи посварилися з ким? Ну, дадуть по десять канчуків і відпустять. Таке вже було. Тоді я ще не передбачав усього, що станеться внаслідок цього арешту Морозових хлопців.

А Мороз трохи заспокоївся, віддихався, навіть закурив самосаду (раніше не курив наче) і поволі став розповідати.

Виявляється, така картина.

Бородич усе ж домігся свого: хлопці підстерegli Каїна. Якраз два дні тому цей поліцай на німецькій машині з німцем-фельдфебелем, солдатом і двома поліцаями приїхав до батька на хутір. Як було вже не один раз, на хуторі заночували. Перед тим заїхали в Сельце, забрали кабанців у Федора Боровського та глухого Денищика, нахапали по хатах з десяток курей — на завтра мали везти в містечко. Ну, хлопці усе запримітили, розвідали і, коли стемніло, городами — на дорогу. А на дорозі тій, коли пам'ятаєш, недалеко від того місця, де вона виходить на шосе, у виярку невеликий місток. Місток невеликий, але високий, до води метрів зо два, мабуть, хоч і води тієї по коліна, не глибше. До містка — досить крутий спуск, а потім — підйом, через те машина чи підвода, коли їдуть, беруть розгін, інакше на підйом не вискочиш. О, ці шибеники все врахували, тут вони були майстрами. Тут у них все було тонко зроблено.

Отож, як стемніло, всі шестеро з сокирами і пилками — до цього містка. Очевидно, попопріли добре, та все ж підпиляли стовпи, не зовсім, а так, наполовину, щоб про людське око тримався місток і людина чи кінь могли перейти, а машина — ні. Машина, звісно, переїхати цей місток уже не могла. Зробили все як слід, ніхто їм не перешкодив, не застав, радісні, вибігли вони з виярка і попростували в село. Але не всі. Як же спати всім у такий час, коли буде летіти догори колесами німецька машина! І двоє, Бородич і Смурний Андрій, лишилися, щоб побачити цей момент. Вибрали собі місцинку в кущах і засіли пильнувати здалеку. Всіх інших відправили додому.

Загалом усе йшло так, як і передбачалося, крім деяких дрібниць. Але, мабуть, ці дрібниці й занастили їх. По-перше, Каїн припізнівся, очевидно заспав після п'ятики. Розвиднілось, у селі повставали люди, почалася звичайна

господарська метушня — сюди-туди. Миклашевич потім казав, що вони дома за всю ніч і повік не стулили і чим далі, тим більше тривожилися: чому не прибігають дозорці?

А дозорці вперто чекали машину, якої все ще не було. Замість неї на дорозі ранком з'явилася підвода. Дядько Євмен, нічого не підозрюючи, їде собі у виарок по дрова. Довелося Бородичу вилізти зі своєї схованки й зустрічати дядька. Каже: «Не їдьте, під мостом міна». Євмен перелякався, не став дуже цікавитися тією міною і подався в об'їзд.

Нарешті, годині, може, о десятій, на дорозі показалася машина. На жаль, дорога була погана, у вибоїнах, швидкості не було ніякої, то вона й повзла тихо, перевалюючись з боку на бік. Не було розгону і на виярку. Помалу сповзла вона під ухил, на містку шофер ще пригальмував, став перемикати швидкість, і тоді одна поперечина надламалася. Машина накренилася й боком повалилася під міст. Як потім з'ясувалося, німець і поліцаї, кабанці й кури просто зсунулися набік, у воду, але зразу ж поскоплювалися. Не пощастило тільки одному німцеві, що сидів біля кабіни, — якраз під борт потрапив і його задушило. Витягли з-під машини вже мертвого.

А хлопці як побачили, чого домоглися, очманіли від щастя й хвилювання, дременули кущами до села. На рощах, мабуть, здалося, що всім фріцам і поліцаям капут, машині теж. І невтямки було їм, що Каїн та інші зразу ж поскоплювалися, заходилися піднімати машину, і хтось тоді заглядев, як у чагарях мигнула постать. Постать малого хлопчика — більш нічого не вдалося побачити. Але й цього було доволі.

У селі кожна чутка поширюється блискавично. Через якусь годину вже всі знали, що трапилося на дорозі у виярку. Каїн прибіг по підводу, щоб везти труп німця до містечка. Мороз, як почув про це, одразу кинувся в школу, послав до Бородича, але того не було вдома. Тоді Миклашевич Павлик, помітивши, як стривожився їхній учитель, не витримав і розповів йому про все.

Мороз не міг знайти собі місця, але уроків у школі не відмінив, почав тільки з невеликим запізненням. Хлопці, які навчалися, теж усі поприходили. Не було одного Бородича, в той час він уже не ходив до школи. Мороз усе поглядав у вікно, казав потім — усі уроки провів біля вікна, щоб побачити, коли хто чужий з'явиться на вулиці. Але того дня ніхто не з'являвся. Коли скінчилися заняття,

Мороз удруге послав Смурного по Бородича, а сам лишився чекати. Як він сам потім розповідав, становище його було вкрай безглузде. Зрозуміло, хлопці більш-менш подбали про те, що стосується самої диверсії, але як бути далі, коли диверсія вдасться, вони просто не думали. І вчитель теж не знав, що робити. Він розумів, звичайно, — німці цього випадку так не полишать, зчинять бучу. Можливо, запідозрять і хлопців, і його теж. Але ж у селі три десятки чоловіків, думав, не так просто між ними знайти саме того, кого треба. Коли б він завчасно знав, що готували ці шибеники, то напевно щось придумав би. А тепер усе звалилося на нього так зненацька, що він просто не знав, як рятуватися. Та й яка загрожує небезпека, теж було невідомо. І кому вона загрожує насамперед. Мабуть, треба було в першу чергу побачити Бородича, все ж той старший, розумніший. Знову ж таки, він з сусіднього села, може, була рація до якогось часу переховати в нього хлопців. Або, навпаки, найперше його треба десь приховати.

Поки він сидів тієї ночі у своїй бабусі та чекав Смурного із Бородичем, передумав різне. І от десь майже опівночі чує: стук-стук у двері. Але стук не дитячої руки — це він збагнув одразу. Відчинив і остовпів: на порозі стояв поліцай, їхній Ловчєня, про якого я вже казав. Але чомусь один. Не встиг Мороз щось зметикувати, як той і випалив йому: «Утікай, учителю, хлопців побрали, по тебе йдуть». І назад, не привітавшись, не попрощавшись. Мороз розповідав: спочатку йому подумалося — провокація. Але ні. Вигляд, тон цього Ловчєні не викликали сумніву: каже правду. Тоді Мороз за шапку, кожущок, за свою палицю і городами — в лісок на вигоні. Ніч там пересидів під сосною, а на світанку не витримав, постукав до одного дядька, якому вірив, дізнатися хотів, що все ж таки сталося. А дядько як побачив учителя, аж затремтів. Каже: «Утікай, Олесю Івановичу, перетрясли все село, тебе шукають». — «А хлопці?» — «Хлопців побрали, замкнули у старостиній коморі, один ти залишився».

Тепер уже достеменно відомо, як усе сталося. Виявляється, Бородич давно був на підозрі в цього Каїна, до того ж хтось із поліцаїв заглядев тоді його у виярку. Не впізнав, але заглядев, що побіг підліток, не чоловік. Ну, мабуть, поміркували там, у районі, згадали Бородича і вирішили взяти. Уночі підїхали до його хати. А той, ду-

рень, якраз взуває постолі. Цілісінький день бродив у лісі, до ночі притомився, зголоднів, ну й вернувся у батькову хату. Спершу в когось запитав на вулиці, сказали: все, мовляв, тихо, спокійно. Рішучий був хлопець, сміливий, а обережності бракувало. Мабуть, подумав: усе шито й крито, ніхто нічого не знає, його не шукають. А ввечері якраз прибігає Смурний, так і так, Олесь Іванович кличе. Тільки-но хлопці стали збиратися у Сельце до Мороза, а тут машина. Так і схопили обох. Навіть із хати не встигли вискочити.

А схопивши двох, неважко було забрати й решту. Часом от думається тільки: як це слідчий найшов злочинця, коли ніхто не бачив, нічого не знав? Може, це й справді нелегко, особливо коли дотримуватись якихось там правил юриспруденції. Але німці в таких випадках чхали на юриспруденцію. Каїн та й інші міркували інакше. Коли де що траплялося, вони прикидали за принципом імовірності: хто може це зробити? Виходило: той або той. Тоді й хапали усіх разом з їхніми родичами і друзями. Мовляв, одна зграя. І, знавш, рідко помилялися, холери. Так і було. А коли й помилялися, то все одно нічого не міняли, назад нікого не випускали. Карали всіх разом — і винних, і невинних.

Досі невідомо докладно, як тому Ловчені вдалося попередити Мороза. Певно, вони там не планували спершу хапати вчителя, а зробили це імпровізовано, по ходу справи. Мабуть, Каїн зметикував, що коли хлопці, то і вчитель теж. І ось цей Ловченя, котрого ми вважали падлюкою, вибрав момент, буквально якихось десять хвилини, і забіг, попередив. Врятував Мороза.

От як воно вийшло.

А в табір на другий день приїхав Селезньов. Привезли кілька ящиків намоклих гранат — звісно, з води. Удача не велика, хлопці натомилися, командир сердитий. Я розказав про Мороза: так і так, що будемо робити? Треба, мабуть, учителя брати в заїгн, не пропадати ж людині. Кажу так, а Селезньов мовчить. Звичайно, бовць з учителя не дуже завидний, але нічого не вдієш. Подумав майор і наказав видати гвинтівку з чорним прикладом, без мушки (ніхто не хотів її, браковану, брати) і зарахувати Мороза бійцем у взвод Прокопенка. Сказали про це Морозу, той вислухав без усякого ентузіазму, але гвинтівку взяв. А сам — ніби у воду опущений. І гвинтівка ніяк не подіяла. Бувало, кому вручаєш зброю, так

стільки радощів, майже дитяче захоплення. Особливо у молодих хлопців, для них вручення зброї — найбільше свято. А тут нічого подібного. Два дні проходив з цією гвинтівкою і навіть ремінь не прив'язав, усе носив у руках. Немов ломаку якусь.

Так минуло ще два чи три дні. Пам'ятаю, хлопці копали третю землянку на краю нашого стійбища, під ялиником. Народу побільшало напровесні, у двох стало тіснувато. Я сиджу собі над ямою, гомонимо про те, про се. Коли раптом прибігає партизан, що був днювальним у таборі, каже: «Командир кличе». — «А що таке?» — питаю. Каже: «Уляна прийшла». А Уляна — це наша зв'язкова, лісничова дочка, — гарна була дівка, смілива, бойова, а язичок — не дай боже, як бритва. Скільки хлопці до неї не підкочувалися — нікому ніякого потурання, кожному відриже, тільки держись. А смілива яка! Потім, улітку сорок другого, з Марією Козухіною ще б трохи — їй комендатуру в містечку висадили б в повітря, уже їй заряд підклали, та якийсь падлюка помітив, доніс. Заряд одразу ж витягли, а її догнали кінями, схопили і розстріляли незабаром. А Козухіна якось врятувалася, в блокаду поранена була, та пересиділа в болоті. Тепер у Гродно працює. Нещодавно весілля справляла, сина женила. І мене запросила, аякже.

Так от, прибігла, значить, Уляна. Я, коли почув про це, збагнув одразу: кепська справа. Кепська, бо ми категорично заборонили Улянї з'являтися в таборі. Що треба було, передавала через зв'язкових разів два на тиждень. А самій дозволялося прибігти лише в надзвичайному випадку. Так от, мабуть, це і був той надзвичайний випадок. Інакше б вона не прийшла.

Я, значить, до командирської землянки і вже на східцях чую — розмова серйозна. Більш конкретно — гучна розмова. Селезньов репетує, а Уляна теж не відстає. «Мені сказали, а я що, мовчати буду?» — «У вівторок і передала б!» — «Ага, до вівторка їм усім голови повідкручують!» — «А я що зроблю? Я їм голови поприставляю?» — «Думай, ти командир». — «Я командир, а не бог. А ти мені табір демаскуєш. Я тебе назад тепер не пущу». — «Не пускай, чорт з тобою. Мені тут гірше не буде».

Заходжу, обое затихли. Сидять, одне на одного не дивляться. Питаю якомога лагідніше: «Що сталося, Уляно?» — «А що сталося? Погане сталося. Вимагають Моро-

за, інакше, сказали, хлопців повісять. Мороз їм потрібний».

«Ти чуєш? — кричить командир. — І вона з цим примчала в табір! Так їм Мороз і побіжить. Знайшли дурня!»

Уляна мовчить. Вона вже накричалась і, мабуть, більше не хоче. Сидить, поправляє на підборідді хустку. Я стою приголомшений... Бідний Мороз! Пам'ятаю як зараз, саме так подумав. Ще один камінь на його душу. Точніше, шість каменів — є від чого почорніти. Звичайно, ніхто з нас тоді й думки не мав, щоб послати Мороза в село. Здуріли ми, чи що! Ясно, що вони й хлопчаків не випустять, і його цокнуть. Знаємо ці штучки. Як-не-як, дев'ятий місяць під німцями живемо. Надивилися.

А Уляна розповідає:

«Я що, хіба залізна? Прибігають увечі тітка Тетяна й тітка Груша — волосся на собі рвуть. Зрозуміло, матері. Просять Христом-богом: «Уляночко, рідненька, допоможи! Ти знаєш як!» Я їм кажу: «Нічого я не знаю. Куди я піду?» А вони: «Іди, ти знаєш, де Олесь Іванович, хай рятує дітей. Він же розумний, він же їхній учитель». Я своє веду: «Звідки мені знати, де той Олесь Іванович? Мабуть, утік кудись, де я шукатиму його?» — «Ні, золотко, не відмовляйся, ти з партизанами знаєшся. А то завтра поведуть у містечко, і ми їх більше не побачимо». Ну що мені було робити?»

Отака-то склалася ситуація. Невесела, прямо скажу, ситуація. А Селезньов погарячкував, нагримав та й змовк. Затявся, насупився. І я мовчу. А що вдієш? Пропали, мабуть, хлопці. Це так. Але як же матерям? Невно ж, їм жити ще треба. І Морозу теж.

Ми мовчимо, як пні, а Уляна встала. «Вирішуйте як хочете, я піду. І нехай проведе хтось. А то біля кладки якийсь ваш дурень мало не застрелив».

Звичайно, дівчину треба провести. Вона виходить, а слідом. Вилажу із землянки і зразу ж носом до носа — з Морозом. Стоїть біля входу, тримає в руці свою гвинтівку без мушки, а в самого обличчя сполотніло, ніби смерть. Зиркнув на нього й одразу бачу: він усе чув. «Зайди, — кажу, — до командира, справа є». Він поліз у землянку, а я повів Уляну. Поки знайшов, кого призначити їй у проводирі, поки давав тому завдання, поки прощалися — минуло хвилин двадцять, якщо не більше. Повертаюся в землянку, там командир, як тигр, бігає з кутка в куток, гімнастерка розстебнута, очі горять. Кричить на Мороза:

«Ти з глузду з'їхав, ти дурень, псих, ідіот!» А Мороз стоїть коло дверей і, похнюпившись, дивиться в землю. Здається, він навіть не чує того командирського крику.

Я сідаю на нари, чекаю, поки вони пояснять мені, в чім справа. А вони на мене ніякісінької уваги. Селезньов усе лютує, погрожує Мороза до ялини поставити. Ну, думаю, коли вже до ялини дійшло, то справа серйозна.

А справа дійсно така, що далі нікуди. Командир викричав своє і до мене: «Чув, хоче в село йти!» — «Навіщо?» «А це ти його запитай». Дивлюся на Мороза, а він лише зітхав. Тепер уже і я почав обурюватись. Треба бути справжнім йолопом, щоб повірити німцям, начебто вони випустять хлопців. Значить, іти туди — найбезглуздіше самогубство. Так я і сказав Морозу. Як думав. Він вислухав і раптом каже отак спокійно: «Це правда. І все ж треба йти».

Після цього ми вже обидва опаленіли: що за дивацтво? Командир каже: «Коли так, я тебе посаджу в землянку. Під варту». Я теж віраджую: «Ти подумай спершу, що говориш». А Мороз мовчить. Сидить, опустивши голову, і не ворухиться. Бачимо, така справа, треба, мабуть, нам удвох із командиром порадитись, що з ним робити. І тоді Селезньов, стомившись од суперечки, каже: «Гаразд, іди подумай. За годину ще поговоримо».

Ну, Мороз підвівся і, шкандибаючи, вийшов із землянки. Ми лишилися удвох. Селезньов сидить лютий у кутку, бачу, проти мене зуб має — мовляв, твоя кадра. Кадра справді моя, але, відчуваю, тут я не винний. Тут у нього якісь свої принципи, у цього Мороза. Хоч я і комісар, але він не дурніший за мене. Що я можу з ним вдіяти?

Посиділи отак, Селезньов і каже з суворістю в голосі, до якої все ще я не міг цілком звикнути: «Порозмовляй з ним. Щоб він цю дурість викинув із голови. А ні, на Щару пожену. Побовтається в крижаній воді — порозумнішає».

Думаю, гаразд. Треба якось порозмовляти, відрадити його від цього безглузлого наміру. Звичайно, я розумів: шкода хлопців, шкода матерів. Але, напевно, їм уже не допоможеш. Загинуть хлопці. Та хіба одні Морозові хлопці гинуть? Війна, помирають мільйони. І не такі орли, як ці шибеники.

Так, я щиро збирався поговорити, відмовити його навіть і думати йти в Сельце. Але ж не поговорив. Забарився. Може, притомився, а може, просто не зібрався з духом

зробити це одразу ж після розмови в землянці. А далі трапилося таке, що стало не до Мороза.

Сидимо, мовчимо, думаємо і раптом чуємо голоси поблизу, біля першої землянки. Хтось бігом протупотів коло віконця. Прислухався — голос Броневи́ча. А Броневи́ч тільки зранку відправився на один хутір із сержантом Пекушевим на завдання: зв'язатися з містечком. Пішли на три дні, а ввечері уже й тут.

Першим, відчувши недобре, вискочив командир, я слідом. І що ж бачимо? Сидить перед землянкою Броневи́ч, а біля нього лежить на землі Пекушев. Я глянув і збагнув одразу: мертвий. А Броневи́ч обшарпаний увесь, спитаний, мокрий до пояса, руки закривавлені, заїкаючись, розповідає. Виявляється, погані справи. Йшли і коло одного хутора наткнулися на поліцаїв, ті обстріляли їх і вбили сержанта. А славний був хлопець, із прикордонників. Добре, ще Броневи́ч якось вислизнув і приволік тіло. В самого на плечі тілогрійка прострелена.

Пам'ятаю, це була наша перша жертва в таборі. Переживали, не дай боже. Просто засмутилися всі. І кадрові, і місцеві. І справді, хороший був хлопець: тихий, сміливий, старанний. Все довоєнні листи од матері перечитував — десь за Москвою жила. А він у неї один тільки. І ось треба ж...

Що вдієш, почали готувати похорони. Поблизу від табору, над урвищем біля струмка, хлопці викопали могилу. Під сосною у пісочку. Труни не було, щоправда, могилку вистелили ялиновим гіллям. Поки хлопці управлялися, я літнів над промовою. Це ж була моя перша промова перед бійцями. Назавтра вишикували весь загін, шістдесят два чоловіки. Біля могили поклали Пекушева. Одягли йому чийось нову гімнастерку, сині штани. Навіть трикутники на петлиці зібрали, по три на кожному, щоб усе як і належить в армії. Потім виступали. Я, командир, хтось із його друзів прикордонників. Дехто аж заплакав. Одно слово, це були перші й, мабуть, останні такі хвилюючі похорони. Потім ховали частіше і навіть не по одному. Бувало, по десять в одну яму закопували. А то і без ями — як-небудь загорнеш — і все. У блокаду, наприклад. Та й самого командира поховали просто — яму тільки в коліно викопали. Не переживали і десятої частки того, що за цим Пекушевим. Звикли.

А тоді все було свіже, нове. Зрозуміло, наше тоді ще тільки починалося.

Отож поховали Пекушева. Навіть Селезньов якось по-дружньому, без своєї вічної суворості, поговорив з нами, поки йшли разом до землянки. Мали вже спускатися по східцях, як підлітає взводний Прокопенко: так і так, нема Мороза. З ночі немає.

«Як з ночі? — стрепенувся Селезньов. — Чому не доповіли одразу?» А Прокопенко тільки знизує плечима: мовляв, думали, з'явиться. Думали, до комісара пішов. Чи куди — на струмок. Усе біля струмка любив сидіти. На одинці.

Тут уже, знасш, нам стало млосно.

Селезньов накинувся на Прокопенка, лаяв його як тільки міг. А він умів. А потім визвірився на мене. Останніми словами називав. Я мовчав. Що ж, мабуть, заслужив. Спустилися в землянку, командир наказав покликати начальника штабу — був такий тихий, слухняний лейтенант Кузнецов, із кадрових, командир взводу. Усі зібралися, вже знають, у чім справа, і мовчать, чекають, що скаже майор. А майор думав, думав і каже: «Табір міняти. А то притиснуть цього кульгавого йолопа, сам того не бажаючи, викаже всіх. Перестріляють, як куріпок».

Бачу, хлопці похнюпили носи. Нікому не хочеться міняти табору, надто вже зручне місце: тихе, далеко від доріг. І щасливе. За всю зиму жодної несподіванки. А тут через якогось кульгавого йолопа... Воно й зрозуміло, хто цей Мороз для них? Звичайно ж, після того, що трапилося, — кульгавий йолоп, та й годі. Але ж я, як ніхто тут, знаю цього кульгавого. Знаю, думаю і так і сяк і починаю вірити: не підведе Мороз. Накладе на себе руки, точно, а нас не продасть. Не може він виказати табір. Не знаю, як довести це, але відчуваю: не викаже. І коли всі вже ладні були погодитися з Селезньовим, я й кажу: «Не треба табір міняти». Селезньов у мене як у другого йолопа уп'явся очима: «Як це не треба? Де гарантія?» — «Є, — кажу, — гарантія. Не треба».

Стало тихо, усі мовчать, лише Селезньов сопе та на мене з-під широких брів позирає. А я що йому сказати можу? Хіба що починати розповідь з самого початку, хто такий цей кульгавий учитель. Відчуваю, не можу я зараз багато говорити, та й чи є потреба. Я тільки уперся на своєму: табір міняти не треба.

Не знаю, що подумали тоді Селезньов та інші, чи повірили мені, чи, може, самі передумали. Чи дуже вже не хотілося вирушати кудись із насидженого місця, але, ви-

дно, наважилися ризикнути, почекати ще тиждень. Вирішили, правда, виставити два додаткові дозори — збоку від села Зарудина та від шосе в улоговині. І ще послали Гусака в Сельце — там жив його свояк, нічого собі чоловік, щоб простежити, як воно далі буде.

Від оцього Гусака та від наших людей із містечка, а потім уже й від Павлика Миклашевича і довідались, як воно все відбувалося там, у Сельці.

Починалися Будиловичі. Біля крайньої хати за тивом горів електричний ліхтар, який освітлював хвіртку, лавочку поблизу неї, поріділий кущ бузку в палісаднику. Коло хлівців у садку яскраво червоніло серед темряви багаттячко, і вітер розносив по всій околиці запах диму — мабуть, листя палили. Наш візник звернув з дороги, певно, щоб заїхати у двір, кінь, ніби розуміючи хазяїна, сам спинився. Спантеличений Ткачук змовк.

— Що, приїхали?

— Еге ж, приїхали. Я тут розпряжу, а ви трохи пройдете, коло пошти зупинка буде.

— Знаю. Не вперше,— сказав Ткачук, злізаючи з воза. Я зіскочив на вищерблений край асфальту.— То, спасибі, їду, що підвезли.

— Нема за що. Кінь колгоспний, так що...

Підвода звернула у двір, а ми, помалу ступаючи після незручного спідня на возі, пошкандибали собі сільською вулицею. Тьмяно горіли ліхтарі на стовпах, і ми йшли, потрапляючи то в світло, то в потемки. Я чекав продовження оповіді, але Ткачук мовчки тупав накульгуючи, і я не квапив його. Десь попереду торохтів мотор, незабаром ми збочили, щоб пропустити колісний трактор; його підсліпуваті фари майже не освітлювали вулицю. За трактором попереду стало видно яскраво освітлений ганок білого цегляного будинку з вивіскою — там була чайна. З її засклених рипучих дверей неквапливо вийшли двоє і, закурюючи, спинилися біля ЗІЛа, що стояв на узбіччі коло самого кювета. Ще здалеку Ткачук глянув у той бік стомленими й знервованими за цей день очима.

— А давай заїдемо, га?

— Давайте, що ж,— покійно згодився я.

Ми обійшли ЗІЛ і повернули в невеликий втоптаний дворик.

— Була колись поганенька забігайлівка, а зараз он яку кам'яницю вибудували. Я у цій не був,— трохи ніби з провинною сказав Ткачук, поки ми йшли до бетонованих східців. Я змовчав — що там було виправдовуватись: усі ми грішні в цій малошанованій справі.

Невелике приміщення чайної було майже порожнє, лише за столом у кутку, біля грубки вільно розсілися троє, і хмари диму довкола них свідчили, що вони тут не першу вже годину. Півдужини легких столиків і таких же стільців біля столиків були вільні. Жінка в нейлоновій синій куртці тихо перемовлялася через стойку з буфетницею.

— Ти сідай отут. Я зараз,— кивнув мені Ткачук.

— Ні, то ви вже сідайте. Я молодший.

Він не дав себе умовляти, сів, не вибираючи місця, за ближчий од нього столик, не забувши, однак, попередити:

— Два по сто, і годі. Та, може, пива? Якщо є.

Але пива тут не було, горілки теж. Стояло тільки червоне міцне, і я взяв пляшку. На закуску буфетниця порадила взяти котлети — сказала, свіжі, тільки зранку привезені.

Я подумав, що Ткачуку таке частування навряд чи сподобається. І справді, не встиг я донести все це у двох руках до столу, як мій попутник скривився.

— А білої нема? Терпіти не могу цього чорнила.

— Що ж, беремо, що дають.

— Та вже ж...

Ми мовчки випили по склянці. Трохи ще лишилося в пляшці. Закусувати Ткачук не став, замість того закуриив із моєї зім'ятої пачки.

— Біленька — вона підла, звичайно, але смак має. «Столична», скажімо. Або, знаєш, ще краще саморобна. Хлібна. Якщо із добрих рук. Ех, колись уміли робити її! Смачна, не те що оця хімія. І градус, я тобі скажу, мала—ого!

— А ви що... полюбляли?

— Було діло! — зиркнув Ткачук на мене почервонілими очима.— Як молодший був.

Розпитувати його щодо того «діла» я не посмів — з нетерпінням чекав, коли він знову почне розповідати про події в Сельці. Але він мовби вже втратив до них інтерес, куриив собі й крізь дим скоса позирав у куток, де троє за столом розв'язно горланили на всю чайну. Один у ватни-

ку так двигонув стіл, що з нього ледве не злетів посуд. Двоє почали його заспокоювати.

— Нажлукталися. Того, лисуватого, трохи знаю. Бухгалтер зі спиртзаводу. Під час війни взводним був у Бутримовича. І непоганим взводним. А тепер от полянь.

— Буває.

— Буває, звичайно. У війну орденів зо три відхопив, ну й запаморочилась голова від слави. І вславився. Вже три роки відсидів, а бач, свого не кидає. А інші тихенькі, спритненькі, орденів не хапали, але хитрістю брали. І обійшли. Випередили. Так от... Ну що? Доказати тобі про хлопців? Чому не питаєш? Ех, хлопці, хлопці!.. Знаєш, чим більше старію, тим вони дорожчими стають мені, ці хлопці. Хлопчики! Чому це так, не знаєш?

Ткачук важко сперся ліктями на наш хиткий столик, добряче затягнувся сигаревою. Обличчя його стало сумно-зосередженим, і він на якийсь час притих, певно, настроюючись, як гармоніст, на свою невеселу мелодію, що сьогодні так несподівано зазвучала в його душі.

— Скільки у нас героїв? Скажеш, дивне запитання. Правильно, дивне. Хто їх рахував. Але переглянь газети: як вони люблять писати про одних і тих же. Відомо, зручно, апробовано. Особливо ще, коли це герой війни і сьогодні на відповідальній посаді. А коли він загинув? Ні біографії, ні фотографії. І відомості короткі, як заячий хвіст. І неперевірені. І часто плутані, суперечливі. Тут уже обережненько, боком-боком та подалі від гріха. Чи не так ваш брат кореспондент?.. Ось мені незрозуміло, наприклад, чому героїв, живих чи загиблих, мають шукати піонери? Коли б і ті, й другі, і піонери теж — це інша справа. А то скрізь про це турбуються тільки піонери. Що це вони — найкраще можуть розібратися? Спеціалісти? Чи вони найсміливіші щодо перестраховки? Бо посад ще не мають? Чи, може, настирливості в них більше — малим зручніше до поважних дядечків достуניתися? Я от не розумію. Чому ці поважні дядечки не поклопочуться, щоб не було цих самих — невідомих? Невже вони всі умили руки? Що тут — знеосібка, чи що? Але на кого — ти подумай! Загибло скільки людей, і яких людей! І тепер їх пам'яті не можуть дати ради їхні друзі, їхні начальники, земляки, зрештою.

Знаєш, мені це трохи дивно. І незрозуміло. А де військові? Штаби? Військкомати? Архіви? Чому вони збоку?

Передовірили піонерам. Отак...

Так от як воно сталося далі, коли хочеш знати. Хлопців, як забрали, тримали днів зо три в коморі старости Бохана. Був такий у Сельці чоловічок, біля сухої верби хата стояла, тепер уже нема. Хитрий, скажу тобі, чоловічок: і на німців робив, і з нашими знався. Ну, а таке, знаєш, чим кінчається. Щось помітили німці, викликали в район, і назад він уже не повернувся. Казали, в табір відправили, десь витягнув ноги старий. Так от, сидять хлопці в тій коморі, а в хаті німці, водять на слідство, б'ють. І чекають Мороза. По селу пустили чутку, що от, мовляв, як роблять совети: чужими руками воюють із німцями, дітей на смерть прирікають. Матері, звісно, голосять, усе лізуть у двір до старости, просять, принижуються, а поліцаї проганяють їх. Матір Андрія Смурного теж забрали за те, що на німця плюнула. Хлопці, щоправда, тримаються твердо, затялися і стоять на своєму: нічого не знаємо, нічого не робили. Але ж хіба так довго протримаєшся у цих катів? Почали бити, і першим не витерпів Бородич, каже: «Я підпиляв. Щоб душити вас, гадів. Тепер стріляйте мене, не боюся вас».

Він сказав так про себе, може, думав, що тепер од інших відчепляться. Але ж і ці холуї не дурні — відразу ж скумекали, що коли один, то й решта, певно, з ним заодно. Всі ж нерозлийвода друзі. Почали бити ще, витягувати нові дані й про Мороза. Про Мороза особливо старалися. Але що могли хлопці сказати про Мороза?

І ось у такий час, в розпалі катування, з'являється сам Мороз.

Було це на світанку, розповідали, село ще спало. На вигоні туманець такий легенький стелився, було не холодно, тільки мокрувата зранку. Підійшов Олесь Іванович, мабуть, городами, бо на вулиці край села була засада, а його не помітили. Мабуть, переліз через тин і — до старости у двір. Там, звісно, варта, поліцай як загорланить: «Стій, назад!» — за гвинтівку й до нього. Але Мороз уже не боїться нічого, іде собі прямо на вартового, накульгує тільки і говорить спокійно так: «Скажіть начальнику: я — Мороз».

Ну, так збіглася поліцейська згряя, жандарми, скрутили Морозу руки, здерли кожущок. Як привели в старостину хату, Бохан і каже тихенько так, звичайно, щоб поліцаї не почули: «Не треба було, вчителю». А той одне лише йому й відказав: «Треба». І більше нічого.

І ось тут, скажу тобі, почалася та шарада, що внесла стільки плутанини в епілог цієї трагедії. Я так гадаю, що саме через неї Мороза стільки років замовчували і стільки все це завдавало клопоту. Сталося так, що коли в сорок четвертому витурпли нарешті звідси німчуру, в містечку і в Гродно знайшли якісь папери: документи поліції, СД. Матеріали ці, зрозуміло, були підібрані, ким треба опрацьовані. І от серед інших виявився один папірець щодо Олеса Івановича Мороза. Сам бачив: звичайний папірець із шкільного зошита в клітинку, написаний по-білоруському — рапорт старшого поліцаая Гагуна Федора, того самого Каїна, своєму начальнику. Мовляв, такого-то числа квітня сорок другого року команда поліцаїв під його началом під час операції захопила ватажка місцевої партизанської банди Олеса Мороза. Звісно, цілковита брехня. Але Каїну, як і його начальству, це було, мабуть, вигідно. Взяли хлопців, а через три дні спіймали і ватажка банди — було за що хвалити старшого поліцаая. І нагороджувати. І ні в кого ніякого сумніву щодо правдивості рапорту.

Хоч і дивно вийшло, але й ми ненавмисне підтвердили цю безглузду вигадку поліцаая. Виявилось ось що. Вже літом, коли настали для нас гарячі деньки і набралось немало вбитих і пораних, із бригад якимось зажадали відомості про втрати за весну й зиму. Кузнецов склав список, приніс нам із Селезньовим на підпис і питає: «Як будемо писати про Мороза? Може, краще зовсім не писати? Подумаєш, два дні всього у партизанах побув». Тут, звичайно, я заперечив. «Як це не писати? Що ж він тоді, сидячи на печі, помер?» Селезньов, пам'ятаю, нахмурився — він не любив згадувати ту історію з Морозом. Подумав і каже Кузнецову: «А чого довго думати! Так і напиши: потрапив у полон. А далі не наша справа». Так і написали. Признатися, я тоді промовчав. Та й що б я сказав? Що він сам здався? Хто б це зрозумів? Так до німецького додався ще й наш документ. І спробуй тепер спростувати ці два папірці. Легше виявилось Волгу з Доном з'єднати, ніж до цієї істини докопатися. Дякуй от нашому Миклашевичу. Він усе ж докопався.

Так. А в Сельці тоді що ж? «Бандити» виявилися усі в зборі, можна було відправляти в поліцейську дільницю. Надвечір вивели усіх сімох із комори, всі тримались на своїх ногах, окрім Бородича. Той був побитий до крові,

і два поліцаї тягли його попід руки. Решту вишикували по два і під конвоєм погнали до шосе.

Отут уже близький фінал, і що і як було далі, мені розповів сам Миклашевич.

Хлопці ще в коморі, коли почули на подвір'ї голос Олесь Івановича, дуже засмутилися. Вирішили — схопили і його. До речі, аж до смерті ніхто з них і не подумав інакше — вважали, не вберігся учитель, попався до рук німців. І він їм нічого не сказав про себе. Тільки підбадьорював. Сам намагався веселим бути, наскільки, звісно, це йому вдавалося. Казав, що життя людини надто мале в порівнянні з вічністю і що ці п'ятнадцять років чи шістьдесят — не більше, ніж мить у вічності часу. Ще казав, що хоча б у тому ж Сельці народилися і відійшли в небуття за віки тисячі людей, і ніхто їх не знає, не пам'ятає. А от їх пам'ятатимуть, і вже в цьому винагорода. Найбільша з усіх можливих у світі винагород.

Мабуть, це тоді все ж мало їх потішало. Але те, що з ними був їхній учитель, їх завсідний Олесь Іванович, звичайно, полегшувало їхню нелегку долю. Хоча, певне, вони ладні були віддати багато, щоб він урятувався — вони ж бо шанували його, як бога.

Розповідали, як вивели їх на вулицю від старости — збіглося все село. Поліцаї почали відганяти. І тоді старший брат отих близнят Кажанів — Іван протовпився наперед і до якогось німця: «Як же так, мовляв, ви ж казали: коли прийде Мороз, то хлопців відпустите. Пустить же тепер». Німець йому парабелумом у зуби, а Іван йому ногою в живіт. Ну, той і вистрелив. Іван так і скорчився в грязюці. Що тоді почалося: галас, прокльони, сльози. А їм що — повели хлопців.

Вели по тій самій дорозі через місток. Місток полагодили трохи, пішки можна було пройти, а підводи ще не їздили. Вели, як уже я казав, парами: попереду Мороз і Павлик, за ними близнята Кажани — Остап і Тимко, потім однофамільці — Смурний Андрій, Смурний Коля. Позаду два поліцаї вели під руки Бородича. Поліцаїв, казали, було чоловік сім та чотири німці.

Ішли мовчки, розмовляти їм не давали. Та й не хотілося, певно, розмовляти. Знали ж, ведуть на смерть. Бо що ж їх могло ще чекати в містечку? Руки в усіх були зв'язані ззаду. А навколо розкинулися поля, знайомі з дитинства місця. У природі вже все дихало весною, на деревах

розпукувалися бруньки. Верби стояли пухнасті, гілля обвішане жовтими торочками. Казав Миклашевич, такий сум наліг тоді, що хоч кричи. Воно й зрозуміло. Коли б хоч трохи пожили, а то по чотирнадцять-шістнадцять років хлопцям. Що вони бачили?

Так підійшли до лісу за тим містком. Мороз усе мовчав, а тут тихесенько питає у Павлика: «Бігти можеш?» Хлопець не зрозумів спочатку, поглянув на вчителя: про що він? А той знову: «Бігти можеш? Як крикну, біжи в кущі». Павло догадався. Загалом бігати він був мастак, але тільки був. За три дні в коморі без їжі, в катуванні і муках вправність його, мабуть, зменшилася трохи. Та ці слова Олесь Івановича усе ж викликали надію, Павлик захвилювався, казав, аж ноги тремтіли. Здалося тоді, наче Мороз щось знає. Коли так каже, то, напевне ж, урятуватися можна. І хлопець став чекати.

А лісок — усе ось він, рядом. За дорогою відразу кущики, сосонки, ялівник. Щоправда, не дуже густо, але все ж схованка. Павлик знав тут кожен кущик, кожную стежку, кожен поворот, кожен пеньок. Тільки б сили більше. Казав, таке напруження охопило, що, здавалося, серце лопне від хвилювання. До першого кущика лишалося вже кроків із двадцять, потім десять, п'ять. Ось уже й кущик. Але Мороз чомусь мовчав. Ось уже й лісок з обох боків — вільшняк, ялинки. Праворуч низинка, тут, звичайно, бігти легше. Павлик догадався, що, мабуть, саме цю місцину й мав на увазі Мороз. Дорога вузька, на підводі, не більше, два поліцаї ідуть попереду, по два з боків. У полі вони трималися трохи далі, за канавою, а тут ідуть поруч, рукою схопити можна. І, звісно, усе чують. Певно, тому нічого більше Мороз не сказав. Мовчав, мовчав та як закричить кудись убік: «Ось він, ось — дивіться!» І сам ліворуч од дороги зиркає, плечем та головою показує, ніби там побачив когось. Звичайно, хитрість не бозна-яка, але так це природно у нього вийшло, що навіть Павлик туди глянув. Але глянув тільки один раз та як скочить, немов заць, у другий бік, у кущі до низинки, між галуззя, через корчі — в ліс.

Кілька секунд він таки урвав для себе, поліцаї прогавили ту найпершу, найголовнішу мить. Але секунди за три хтось уже бахнув із гвинтівки, потім ще. Двоє кинулися в кущі наздоганяти, почали стріляти раз за разом.

Бідний, нещасний Павлик! Казав, не одразу він і утямив, що влучили. Він лише здивувався, що це так пекуче

вдарило ззаду поміж лопаток. І чого так не в пору підломилися ноги. Це найбільше його вразило, подумав: може, спіткнувся. Але встати вже не міг, та так і витягнувся на торішній колючій траві у малиннику.

Потім уже люди розповідали — чули, певне, від поліцаїв, бо ніхто більше нічого не бачив, а ті, що бачили, уже не розкажуть. Поліцаї притягли хлопчика на дорогу. З під сорочки з грудей лилася кров, хлопець не ворухнувся, був як мертвий. Кинули його у грязюку і взяли за Мороза. Повалили, били ногами, прикладами. Побили так, що й Олесь Іванович уже не підвівся. Але до смерті вбити його не наважились — учителя треба було доставити живим. Двоє взялися тягнути його в містечко. І тоді Каїн підійшов до Павлика, чоботом перевернув його обличчям угору, бачить — мертвий. Для певності ще вдарив прикладом по голові й зіпхнув у канаву з водою.

Там його і підібрали вночі. Кажуть, та сама бабуся, в якої Мороз жив. І що їй потрібно було там? Поночі знайшла, витягла на сухе, думала — неживий, і навіть руки на грудях склала, по-християнськи. Але чує, серце нібито стукає. Тихенько так, ледь-ледь. Ну, бабуся в село до сусіди, Антона Одноокого. Той, нічого не кажучи, запряг підводу, поклав хлопця та до батька. І тут, скажу тобі, батько виявився молодець, незважаючи, що й бив його колись. Привіз лікаря з міста, лікував, ховав, сам натерпівся добре, а сина виходив. Останнім часом на хуторі в далекої рідні ховав. Урятував од загибелі.

А тих шістьох довели до містечка і потримали ще днів п'ять. Вимучили катуванням — не визнавати. У неділю, якраз на великдень, вішали. На телеграфному стовпі коло пошти прилаштували поперечку — грубий такий брус, вишло ніби як хрест, і повісили по три з кожного боку. Спочатку, звісно, Мороза і Бородича. Потім інших — то з того, то з другого боку. Для рівноваги. Так і стояло це коромисло кілька днів. Коли зняли — закопали в кар'єрі за цегельнею. Потім уже, певне в сорок шостому, коли війна закінчилась, переховали їх ближче до Сельця.

Із семи отаким чудом уцілів один Миклашевич. Але здоров'я так і не вернулося до чоловіка. Молодий був — хворів, в літах — теж хворів. Прикинулись сухоти. Воно й зрозуміло, мало того, що рана в грудях, так ще стільки

пролежав у весняній воді. Майже кожного року відлежувався у лікарнях, усі курорти об'їздив. Але що ті курорти! Коли свого здоров'я нема, так ніхто вже його не дасть. Щоправда, останнім часом йому стало краще, здається, непогано себе почував. І от зненацька стукнуло. З того боку, звідки не чекав. Серце! Поки легені лікували, серце підупало. Як не рятувався од проклятущої, а через двадцять років усе ж наздогнала. Доконала нашого Павла Івановича. От яка, брате, історія.

— Так, історія невесела, — сказав я.

— Невесела — що! Героїчна історія, от! А ти думав?

— Може бути.

— Не може бути, а справді так. Чи ти не згодний? — уявся в мене очима Ткачук.

Несподівано він заговорив гучно, почервоніле обличчя його стало гнівним, як там, у Сельці за столом. Буфетниця зневажливо й підозріливо подивилася на нас через голови двох підлітків із транзистором, що купували сигарети. Ті озирнулися теж. Ткачук помітив чужу увагу до себе й нахмурився.

— Гаразд, ходімо звідси.

Ми вийшли на ганок. Ніч мовби ще потемнішала, чи тільки здалося так після світла. Руде каплювухе цуценя допитливим поглядом окинуло наші обличчя і обережно приюхалося до Ткачукових чобіт. Той зупинився і з несподіваною добротою заговорив до собачки:

— Що, їсти? Нічого нема. Нема, голубе. Пошукай денебудь.

По тому, як він невпинно і важко зійшов по східцях, я зрозумів, що Ткачук усе ж, мабуть, перебільшував свої сили. Не слід було нам заходити в цю чайну. Тим більше в такий час. Тепер уже пів на десяту, автобус, певне, давно поїхав, чим добиратися вночі до міста — невідомо. Але цей клопіт лише торкнувся моєї свідомості — думки ж мої цілком полонив той давній випадок у Сельці, до якого сьогодні долучився і я. Стільки різного переплелось тут в один заплутаний клубок взаємовідносин, що важко було відразу правильно визначити своє багато в чому суперечливе ставлення. А проте логіка цього випадку вимагала якоїсь певності у ставленні до його причин і виникнення, хотілося все обдумати й докопатися до всіх тонкощів, дійти розумом до їх складної сутності. Що ж до почуттів, то вони незалежно від розуму були напого-

тові сприйняти зміст цієї історії в усій суперечності — очевидно, почуття підготував за вечір і підкорив своєю розповіддю цей чолов'яга, мій несподіваний сьогоднішній попутник.

Здається, він знову образився на мене, тихо йшов, як і там, по алеї в Сельцях, попереду, і я мовчки плентався слідом. Ми вийшли з освітленого місця коло чайної, попростували далі чорним асфальтом, скраю вулиці. Я не знав, де автобусна зупинка і чи можна сподіватися ще якого автобуса, але тепер це не здавалося мені важливим. Пощастить — під'їдемо, а ні — будемо чимчикувати до міста, лишилося небагато.

Але ми не пройшли, мабуть, і половини вулиці, як позаду з'явилася машина. Широкі плечі Ткачука освітілись в темряві її далекими ще фарами. Незабаром дві наші тіні хутко побігли в далечінь по засірілому асфальту. Машина швидко наближалася, пересуваючи ці тіні вбік і ламаючи їх у канаві, на тинах, шальованих стінах і шиферних та бляшаних дахах будівель.

— Мо', проголосуєм? — сказав я, звертаючи на узбіччя дороги.

Ткачук озирнувся, і я побачив його незадоволене, мовби аж засмучене обличчя, на якому несподівано щось блиснуло під електричною яскравістю променя. Щоправда, він зразу ж спохватився, витер рукою очі, й мене охопило нове почуття до нього, яке з'явилося вперше за сьогоднішній вечір. А я, дурень, думав, що справа тільки у червоному міцному.

На якусь мить я розгубився і не підняв руки, машина з вітерцем прошигнула мимо, і знову нас огорнула темрява. На тлі мерехтливого пасма світла, яке несла машина перед собою, стало видно, що це був газик. І раптом він спинився, трохи звернувши до краю дороги, якесь передчуття підказало — це за нами.

І справді, спереду почувся голос. Зверталися до Ткачука:

— Тимофію Титовичу!

Ткачук пробурмотів щось, але не прискорив ходи, а я оббіг його, боячись втратити несподівану можливість під'їхати. Якийсь чолов'яга виліз із кабіни і, притримуючи розчинені дверцята, сказав:

— Залазьте всередину. Там вільно.

Я, бодаче, не поспішав, чекаючи Ткачука, який неквапливо, перевальцем підходив уже до машини.

— Що ж ви так припізналися? — обізвався до нього хазяїн газика, і я лише зараз упізнав у ньому завідувача райвно Ксьондзова.— А я думав, що ви давно вже в місті.

— Встигнемо у місто,— буркнув Ткачук.

— Ну то залазьте, я підвезу. А то вже автобус проїшов, сьогодні більше не буде.

Я всунувся у темний просмерділий бензином кузов, намацав лавку і сів за непорушною спиною шофера. Ткачук не одразу став лізти за мною, та врешті, незграбно хапаючись за спинки сидінь, упхнувся і він. Завідувач райвно хряснув дверцятами і гукнув до водія:

— Поїхали!

З-за водієвого плеча було зручно й приємно поглядати на пусту темну стьожку шосе, з обох боків якої летіли назад тини, дерева, хати, стовпи. Збочили, пропускаючи нас, хлопець і дівчина. Вона затулила долонею очі, а він сміло і прямо дивився в яскраве світло фар. Село закінчувалося, шосе виходило на степовий простір, який звузвився у темряві до неширокої смужки дороги, обмеженої з обох боків двома запиленими канавами.

Завідувач райвно обернувся трохи і, звертаючись до Ткачука, сказав:

— Дарма ви там, за столом, про Мороза цього. Не продумано.

— Що не продумано? — враз недобре найжився на сидінні Ткачук, і я зрозумів, що не варто зараз починати цю, мабуть, нележку для обох розмову. Але Ксьондзов обернувся ще більше — здавалося, з якимсь своїм наміром.

— Ви зрозумійте мене правильно. Я нічого не маю проти Мороза. Тим паче зараз, коли його ім'я, так би мовити, реабілітовано.

— А його і не репресували. Його просто забули.

— Ну хай забули. Забули, бо інші були справи. А головне, були більші, ніж він, герої. Та й справді,— похвалювався Ксьондзов,— що він такого зробив? Чи вбив хоч одного німця?

— Жодного.

— От бачите. І це його заступництво не зовсім доречне. Я б сказав, навіть безглузде.

— Не безглузде! — обірвав його Ткачук. І по його першому голосу я ще більше відчув, що зараз говорити

їм не треба. Але, видно, у Ксьондзова теж накипіло за вечір, і він дуже хотів скористатися нагодою і довести своє.

— Абсолютно безглузде. Що він — оборонив кого? Про Миклашевича не будемо кавати — Миклашевич випадково лишився живим; його не беремо до уваги. Я сам колись займався цією справою і, знаєте, не бачу особливого подвигу за цим Морозом.

— Шкода, що не бачите! — уже зовсім вороже одрізав Ткачук. — Бо, мабуть, підсліпуватий! Душею підсліпуватий!

— Гм... Нехай підсліпуватий, — поблажливо згодився той. — Але ж не я один так думаю. Інші теж...

— Сліпі? Безумовно! І глухі. Незважаючи на посади і ранги. Від природи сліпі. От як! Але ж... От ви мені скажіть, скільки вам років?

— Ну, тридцять вісім, припустімо.

— Припустімо. Отже, війну ви по газетах та по кіно знаєте: Так? А я робив її своїми руками. Миклашевич у її пазурах побував, але так і не вивався. То чому ж ви нас не запитаете? Ми ж до певної міри спеціалісти. А тепер же скрізь і в усьому спеціалізація. То ми ж інженери війни. І про Мороза у нас слід було спершу запитати...

— Що питати? Ви ж самі той документ підписали. Про полон Мороза; — загарячував Ксьондзов.

— Підписав, бо дурний був, — кинув Ткачук.

— От бачите! — зрадів недобре завідувач райвно. Він сидів, повернувшись обличчям до нас, запал суперечки його захоплював усе більше. — От бачите! Самі й підписали. І правильно зробили, бо... Ось тепер ви мені скажете: що було б, якби кожен партизан так учинив, як Мороз?

— Що?

— У полон здався.

— Дурень! — ревнув Ткачук. — Безнадійний дурень! Зупиніть машину! Чуєш, зупини машину! — закричав Ткачук до шофера. — Я не хочу з вами їхати!

— Можу й зупинити, — раптом оголосив господар автомобіля. — Коли не можна без вияву особистих образ.

Водій, здається, і справді пригальмував. Ткачук спробував підвестися і схопився за спинку сидіння. Та це бу-

до вже занадто. Я навіть перелякався за Ткачука й міцно узяв його за лікоть.

— Тимофію Титовичу, стривайте. Навіщо так...

— Справді, — озвався Ксьондзов і одвернувся. — Тепер не час. Порозмовляємо в іншому місці.

— Що в іншому! Я не хочу з вами про це говорити! Ви чуєте! Ніколи! Ви — глухар! Ось він — людина. Він розуміє! — кивнув Ткачук у мій бік. — Бо він слухати вміє. Він хоче розібратися. А для вас зазделегідь усе ясно. Раз і назавжди. Але хіба так можна? Життя — це мільйони ситуацій, мільйони характерів. І мільйони доль. А ви хочете усе вкласти у дві-три схеми. Щоб простіше! І менше турбот. Убив німця чи не убив?.. Та він більше зробив.

Щось у Ткачука надірвалося. Захлинаючись, немов боячись не встигнути, він старався викласти це своє наболіле і, певно, тепер найголовніше для нього.

— Мороза нема. Не стало Миклашевича — він усе чудово розумів. Але я зостався. Що ж ви думаєте, я змовчу? Чорта з два! Поки я живий, я доведу, хто такий Мороз! Утовкмачу в найглухіші вуха. Зачекайте! Ось і він допоможе, й інші... Є ще люди! Я доведу! Думаєте, старий? Ні-і, помиляєтесь...

Він іще щось казав. Це був його некомп'юльований порив, вибух почуттів, може, всупереч його бажанню. Але, не зустрівши заперечень, Ткачук видихнувся і змовк. Притих і відчужено зіщулювся в кутку на сидінні. Ксьондзов, мабуть, не чекав такого запалу й теж змовк, зосереджено вдивляючись у дорогу. Я теж мовчав. Ми під'їжджали до міста, шофер набрав чималу швидкість на безлюдній нічній дорозі. Дорога шалено бігла під колеса машини, із вихором і шелестінням виривалася з-під них назад, фари легко і яскраво розсовували темряву. З боків раз у раз мелькали білі в промінні світла стовпи, дорожні знаки, верби з побіленими стовбурами. Рівномірно і сильно гудів мотор.

На душі було похмуро й прикро — недовга сутичка з Ксьондзовим нічого для мене не прояснила і ні в чому не переконала. Мені ще треба багато в чому розібратися. Щоправда, почуття мої незмінно були на боці Ткачука, і я готовий був допомогти йому, але не знав як. Кажуть, збоку видніше. Можливо, це й так, може, й справді тепер за мною слово. Бо Ткачук був надто близько до тієї тра-

гічної історії, Миклашевич став її героєм і її жертвою. Ксьондзов, певне, давно і міцно був у полоні своєї упередженості, від якої не так легко звільнитися. Можливо, кожен з них був по-своєму правий, але хто більше був правий, цього я не знав. Знову ж, що я тоді міг? Хіба що написати про все так, як чув, як розумів сам. І ось тепер нехай вирішує читач. Нехай розбирається. Кожен відповідно до свого світогляду, свого розуміння війни, героїзму, відповідно до свого обов'язку перед сумлінням і перед історією...

1971

ДОЖИТИ ДО СВІТАНКУ

— Все. Сперечатися не будемо, шикуйте людей! — сказав Івановський Дзюбіну і вийшов із-за рогу сарая.

Довгоногий, худий і незграбний, у білому обвислому маскхалаті, старшина Дзюбін хотів щось відповісти, але змовчав; у снігових сутінках близької ночі було видно, як невдоволено пересмикнулося його темне від стужі й вітру, передчасно зморщене обличчя. Після коротенької паузи, що засвідчила його мовчазну незгоду з лейтенантом, старшина рвучко ступив ледь помітною в снігу стежиною до старанно зачинених дверей сарая. Тепер уже причиняти їх не було потреби, широким розмахистим рухом Дзюбін розчахнув двері, і вони косо загойдалися на одній завісі.

— Підйом! Виходь шикуватися!

Івановський, стоячи неподалік, прислухався. Негучна розмова в сараї відразу урвалася, все там стихло, ніби загіпнотизоване цією, власне, такою звичайною армійською командою, що тепер означала для всіх дуже багато. За мить, однак, усе там заворушилося, зашамотіло, почувлися гелоси, і ось уже хтось перший ступив із дверей на чистий вечірній сніг. «Пивоваров», — замислено відзначив собі Івановський, угледівши білу постать бійця в новенькому маскхалаті на тлі темного зрубу стіни. Але одразу ж і забув про нього, заклопотаний своїми думками та слухаючи суворі накази старшини в сараї.

— Скоріше виходь! І нічого не забувати: повертатися не будемо! — глухувато долинав через двері стурбовано-буркотливий голос Дзюбіна.

Старшина, очевидно, сердився, так і не погодившись із лейтенантом, хоч майже нічим і не виказував своєї незгоди. Але хай! Сердитися Дзюбін міг собі скільки завгодно, це його особиста справа, але поки тут командує він, лейтенант Івановський, йому й вирішувати. А він уже й вирішив — остаточно і безповоротно: переходитимуть

передову тут, і негайно, тому що скільки ж можна відкладати! І так він чекав майже пість діб — були зовсім близько, за якихось тридцять кілометрів, стало шістьдесят — щойно міряв по карті; на місцевості, зрозуміло, набереться й більше. Правда, наприкінці листопада ночі довгі, та все ж надто багато покладалося на цю одну ніч, щоб нерозумно втрачати такий дорогий тепер для них час.

Лейтенант рішуче узяв приставлену до стіни зв'язку лиж — свою зв'язку — і відступив зі стежки в сніг — на три кроки попереду групи. Бійці квапливо розбирали лижі, натягували на голови капюшони; вітер з-за рогу злісно шарпав тонку бязь маскувальних халатів і стьобав по грудях довгими кінцями поворозок. Як Івановський не викидав усе зайве, речей набралось чимало, і всі дев'ять бійців мали тепер дуже незграбний вигляд у своїх товстих тілогрійках, обвішаних під маскхалатами речовими мішками, гранатними сумками, підсумками, патронташами. На додачу до всього — ще й лижі, які були поки що громіздким тязгарем, не більше. Але все це необхідне, а лижі, які здавалися тепер непотрібними, дуже знадобляться потім, у німецькому тилу, — на лижі в нього була вся надія. Це саме він запропонував поставити групу на лижі, і його ідею відразу ж і охоче схвалили всі, од флегматичного начальника відділу розвідки до прискіпливого, строгого начальника штабу.

Інша справа, як її здійснити, цю ідею. Саме це найбільше турбувало зараз лейтенанта, поки він мовчки, з прихованим нетерпінням чекав, коли група вишикується. У снігових присмерках бійці розбирали лижі і, глухо постукуючи ними, тісно ставали на вузькій стежині. Як вони покажуть себе на лижах? Не було часу як слід перевірити усіх па лижні, наближались до передової завидна, зігнувшись, пробиралися чагарями. Зранку він просидів на спостережному пункті командира тутешнього стрілецького батальйону — стежив за ворогом. Цілий день з низького захмареного неба сипало ріденьким сніжком, надвечір опади погустішали, і лейтенант аж зрадив. Він добре вивчив увесь маршрут переходу, запам'ятав на ньому кожну купину, і ось раптом сніг, — що може бути краще! Але як тільки почало смеркати, вітер повернув убік, снігопад став меншати і майже припинився зовсім, лише ріденькі сніжинки пролітали в холодному повітрі, сліпо патикаючись на потріскані стіни сарая. Старшина пропонував зачекати зо дві години, може, хуртовина знову

розгуляється. В завірюху вони б упоралися куди краще...

— А коли не розгуляється? — різко перепитав його Івановський. — Тоді що ж? Півночі — котові під хвіст? Так, чи що?

Півночі гайнувати не випадало, їхній маршрут був розрахований саме на цілу ніч. Зрештою, старшині не можна відмовити в розважливості: якщо перехід зірветься — не буде потрібна і найповніша, найдовша ніч.

Правофланговим на стежці стояв сержант Лукашов, із кадрових — плечистий мовчазний парубок, справжній трудяга піхотинець, помічник командира взводу, спеціально відряджений із батальйону охорони штабу на це завдання. В усьому його вигляді, неквапливих і чітких рухах було щось упевнене, дуже і надійне. Поруч споряджався на стежині боєць Хакімов, теж із стрільців. Хоч і не було ще ніякої команди, на його смаглявому обличчі з темними бровами уже з'явилася увага до командира; гвинтівка — в одній руці, а лижі в другій рівненько стояли коло ніг. Поряд з ним, поправляючи свою ношу вибухівки, стояв боєць. Судник, молодий ще хлопець-підрильник, рухливий і спритний-таки па вигляд. Він один з небагатьох сам попросився у групу, після того як у неї зарахували сапера Шолудяка, з яким вони разом займалися обладнанням КП штабу армії. Івановський не знав, який з Шолудяка підрильник, а лижник з нього виявився нікудишній, це відчувалося з самого початку. Метушливий і мішкуватий, цей сорокарічний дядько ще не встиг стати у стрій, як уже розорив свою зв'язку, лижі й палиці розповзлися на всі боки. Боєць похопився збирати їх і впустив гвинтівку у сніг.

— Не міг як слід зв'язати? — ступив до нього Дзюбін. — Ану давай сюди!

— Ви на лижах як ходите? — відчувши недобре, запитав Івановський.

— Я? Так собі... Катався колись.

«Колись», — роздратовано подумав лейтенант. Чорт візьми, здається, підібрали групу. А проте воно й зрозуміло, треба було самому всіх опитати, порозмовляти з кожним наодинці, кожного перевірити на лижні. Але самому не було коли, сам два дні проваландався в штабі, у начальника розвідки, потім у командуючого артилерією, у політвідділі, в особливому відділі. Групу підбирали інші, без нього. А відомо, як підбирають для когось.

Швидко темніло, наступала холодна ніч, завірюха зовсім ущухала, і лейтенант заквапився. Дзюбін, здавалося, надто довго порпався з лижами цього Шолудяка, поки зв'язав їх. Навпроти в терплячому чеканні, що позначалося на темних під капюшонами обличчях, стояли його бійці. За Шолудяком височів Краснокуцький, дебелий красень у гостроверхому, як і в Дзюбіна, шоломі-будьонівці, поруч заляк довгоший Кудрявець і коло нього — непримітний, мовчазний Заць. Останнім на стежці стояв, мабуть, наймолодший тут боєць Пивоваров. Лейтенант близько не знав їх, тих, з ким незабаром доведеться йому розділити славу або смерть, але вибору він не мав. Звичайно, було б куди краще відправитися на таку справу з добре знайомими, випробуваними в боях хлопцями, але де вони, ті його добре знайомі хлопці? Тепер важко й пригадати вже ті села, кладовища, ті ліски й пагорки, де у братських могилах позоставалися вони, його батареїці. За п'ять місяців війни уціліло небагато, тиждень тому з ним разом пробилося через лінію фронту всього четверо. Двоє при цьому обморозились, одного поранило під час переходу біля Олексіївки; до самого кінця з ним залишався обчислювач сержант Воронок. Цей Воронок дуже знадобився б тепер, але Івановський не зміг розшукати його. Обчислювача відправили в стрілецький батальйон на передову, звідки, як відомо, не всі повертаються...

— Так... Рівняйся! Струнок! Товаришу лейтенант...

— Вільно, — сказав лейтенант і запитав: — Усі знаєте, куди йдемо?

— Знаємо, — пробасив Лукашов. Решта згідно мовчали.

— Ідемо до німця. Чого і для чого — про це потім. А зараз — хто хворий? Ніхто? Усі, значить, здорові? Хто на лижах ходити не вміє?

Коротенький стрій насторожено притих, темні, стомлені чеканням і увагою обличчя покірно й пильно позирали, блимали з-під бязевих капюшонів на свого командира, який зараз неподільно брав під свою опіку їхні солдатські долі. Усі принишкли, мовчали, напевне, ще не в усьому, що їх чекало, розібралися й самі. Але нічого іншого, як цілком покластися на нього, їхнього командира, та на оцього цибатого старшину, що другий день піклувався про групу, їм не лишалося.

Івановський через проріз у маскувальних штанах просунув руку в кишеню і витяг важкенький кубик годинника, знятого колись із німецького танка. Годинник жваво

й радісно затітікав на долоні, засвітивши усіма цифрами свого циферблата. Була за десять хвилин сьома.

— То в нашому розпорядженні дванадцять годин. За цей час, мінус годину-другу на перехід бойових порядків ворога, треба відмахати шістдесят кілометрів. Зрозуміло? Хто на це неспроможний?

Уважним поглядом він обвів стрій, у якому ніхто не ворухнувся навіть, і так було тихо, що стало чути шурхіт сніжинок на даху. Але знову ніхто не озвався на це його зовсім не дріб'язкове питання.

— Тоді все. Старшина — замикаючий. Група, за мною марш!

Їх ніхто не проводжав тут, усю квапливу підготовку до переходу завершили завчасно. Годину тому на КП командира стрілецького батальйону вони домовилися, що батальйон буде мовчати, щоб не сполохати німців, і вони постараються прослизнути непоміченими в сірих присмерках. Зрештою, коли б і потрібна була допомога, то як міг допомогти батальйон, що тільки звався батальйоном, а насправді складався з стрілецької роти — не більше, яким, до речі, і командував недавній ротний, старший лейтенант, кулеметник. У крайньому випадку він обіцяв прикрити їх вогнем, хоч це й була вимушена обіцянка, оскільки того зажадав капітан із розвідвідділу штабу армії, який був присутній тут. Але капітан побуде, та й піде, а батальйону воювати далі, боеприпасів же в нього негусто, і начальство вимагає берегти їх для важливішого випадку.

Щоправда, капітан зовсім не наполягав, щоб Івановський переходив саме тут і тепер. Дивлячись, як почав ущухати снігопад і перед ними дуже відкрито й пустельно розкинувся річковий простір з кривулястою смугою чагарника посередині, представник штабу сказав:

— Справді, як на порожній тарілці. Але вирішуй сам, лейтенанте. Тобі видніше.

— Піду, — просто відповів Івановський.

— Що ж, твоя справа. Може, воно й краще: поткнути-ся туди, де не чекають.

«Дідько їх знає, де вони не чекають. Не запиташ», — заклопотано подумав лейтенант. І він не міг більше відкладати у тій справі, заради якої вони відправлялися, прогання справді смерті могло дорівнюватись. А він уже й так забарився надмірно, хоч, звичайно, і не з власної волі.

Загрузаючи по кісточки, а де й по коліна в сніг, бійці вервечкою потягнулися на пагорок. Івановський озирнувся і вперше відчув задоволення — маленька його колона трималася купи, ніхто не відставав, зупинився він, і майже одночасно спинилася група. Далі треба було зачекати, може, перепочити навіть, залагати — з вершини зарічного пагорка їх могли вже помітити пімці. Над зашлаговою і праворуч на схилах, де окопався батальйон, стояла тиша, далекі відгуки бою котилися з-за лісу, справа, там же неяскраво щось відсвічувало в темному й каламутному від низьких хмар небі. Перед ним навкоси розкинулася у присмерках заплава з невиразними плямами чагарників, присипаних снігом очеретів понад річкою та гривками чорнобилу. До річки було півкілометра, не менше. Цю відстань треба було подолати навкарачки, потім добрячий відрізок повзти по-пластунськи, а далі вже трудно й визначити як — тільки б скоріше опинитися по той бік заплави, в лісі, якого звідси й не видно.

— Лягай! За мною марш! — напівголосно скомандував лейтенант і опустився ліктями у сніг.

Сніг був глибокий, пухнастий, як вата, і морозно-пекучий. Він ліз в усі прорізи маскувального халата, набивався в рукавиці, за пазуху, в рукави, халяви чобіт і розтавав там, огидною вогкістю липнучи до розпашілого тіла. Ця вогкість, однак, швидко грілася вперемішку з потом; було душно, парко, задушна знемога гіркотою розпирала груди. Івановський зубами стяг із руки трипалу рукавицю й мокрими пальцями розсмикав мотузок капюшона. Обличчю стало вільніше, прохолодніше, а головне — відклало вуха, лейтенант почув шурхіт вітру в чорнобилі й невиразні поодинокі звуки позаду. Група проповзла, мабуть, з півкілометра, пагорок із сосняком ледве сірів ззаду на краю нічного похмурого неба, що в зимових присмерках майже торкалося засніженої землі. Сліду-борозни, прокладеного їхніми десятима тілами, на щастя, не було видно навіть зблизька, як і самих бійців. Правда, Івановський знав, що варто злетіти ракеті, як, мов на долоні, стане видно і сніг, і їх самих.

Та поки що було тихо й темно. Бій гуркотів за ліском збоку, на небосхилі звечора широким вогневієм блискали спалахи далекої канонади, і промерзла земля під ліктями глухо, невпинно дрижала. У тому ж напрямку, за лісом,

раз у раз пурхали жовті світлячки ракет і гасли в каламутній мішанині світла й темряви. Але вони були далеко, ті ракети.

Треба якомога скоріше рухатися далі; переднього краю вони ще не перетнули, ще з кілометр доведеться повзти річечкою біля кущів. Але вже й так усі притомилися, поволі група розтягувалася. Івановський раптом похопився, що не чує змореного дихання Лукашова, який повз слідом за ним. Лейтенант озирнувся й зачекав хвилину, відпочиваючи сам, хоча знав, що треба якомога поспішати, бо лише від швидкості й непомітності залежить їхній успіх. Але того й іншого доточно стало бракувати — віддалік уже вдруге глухо стукнуло, мабуть, гвинтівкою об лижу, і лейтенант насторожився, вдивляючись у напівмороз злим, загостреним поглядом. Недотепи, інакше не скажеш! Скільки говорив, щоб гвинтівки тримали в правій руці, а лижі в лівій, але от, певне, комусь захотілося згребти все разом, і тепер брязкає.

Позаду заворушився у темряві сірий ведмедкуватий клубок у маскхалаті, часто дихаючи, він підповз уприуту до Івановського і спинився. За ним ворухився ще хтось, а далі вже й не розгледіти, перешкоджали сутінки. Івановський запитав осиплим стомленим шепотом:

— Повзуть?

— Повзуть, лейтенанте, — так само, важко дихаючи, пошепки одказав Лукашов.

— Передай — ширше крок!

У вибалочку сніг став ще глибший, тулуб у ньому заривався до самих плечей. Під змокрілими колінами відчувалася мерзла колюча трава сіножаті — мабуть, починалася заплата. Івановський не дивився на компас — як і завжди, напрямок він угадував по характерних змінах рельєфу, що був йому відомий з карти. Тут скрізь треба просуватися низом до рідкого чагарника з обох боків річечки, потім трохи збочити праворуч і повзти скраю. Повзти ще треба немало, шлях цей довгий, і, звичайно, вмотає їх як слід. Але тільки б не напоротися на німця, на якийсь виставлений на ніч замаскований секрет. Тоді вже не поміченим не пройдеш, тоді почнеться таке, що може кінчитися погано з самого початку.

Проте Івановський відігнав од себе лихі думки і пильніше вдивився в снігову імлу. Здається, вже зовсім недалеко темніли кущі, за ними була засипана снігом річечка. Це місце — він пам'ятав з карти — якраз посередині

нейтралки, далі за річкою на пагорку починалося невеличке, розбите снарядами село, в якому засіли німці. Щоправда, їхній перший окоп містився ближче, за якихось сотню метрів по той бік річечки; там групі слід повернути вздовж річечки і спробувати прослизнути чагарником між цим окопчиком і другим — просто на мисок гостроногого, ніби ложка, пагорка.

Тим часом сніг не тільки поглибшав, але став ще м'якшим, під руками шурхотіла присипана ним мерзла, не кошена влітку трава. Одного разу Івановський необережно натиснув коліном і проламав крихку скоринку моховиння, з-під якого хлюпнула вода. Лейтенант рвучко подався убік і зразу ж вилаяв себе за поспішливість: знайшов чого остерігатися! Начебто провалитися у воду було найгіршим з усього, що їх могло спіткати. На кілька секунд він зупинився і прислухався: чи не викрив себе цим мимовільним рухом. Але вже тут, поблизу, був чагарник, зовсім недалеко стовбурчився голий вільшняк, купки шелюги, що стирчала густо з-під снігу. Івановський ще трохи проповз у чагарнику, надаючи можливість розміститися в його захистку всій групі, що даліченько розтяглася, і зліг на лижі. Чагарник добре ховав їх од села, тут уже не страшні й ракети. Правда, лишався відкритим і небезпечним ще пагорок-ложка з другого боку, але все-таки він був далі. Звідти їх могли не побачити навіть при світлі ракет.

Весь час лейтенантові кортіло підвестись і оглянутись, як там у хвості, чи не занадто відстали інші. Тепер дуже важливо було тримати всіх в одному кулаці — знав, у такій ситуації роз'єднаність межує з бідою. Щоправда, на випадок чого там є кому розпорядитися: останнім повз Дзюбін, здається, чоловік розумний і разів у півтора старший за лейтенанта. Але Дзюбін був із запасу, і, хоч вдачі був завзятої, невідомо, чи вистачить у нього фронтової кмітливості? Кадровий командир Івановський, що витерпів усі муки війни з найпершого її червневого дня, трохи не довіряв запасним і для певності частку їхнього тягара намагався звичайно перебрати на себе. Сьогоднішня його коротка сутичка зі старшиною, що пропонував зачекати з переходом, лишила неприємний осадок в обох. Лейтенант не звик ділити владу з будь-ким, та ще в такій справі, де можна було покладатися тільки на самого себе, свою кмітливість і рішучість. Поки що загалом усе обхо-

дилося, пощастить — обійдеться й далі, а тоді якось при нагоді він пригадає Дзюбіну...

Позаду в борозні пухкого снігу почувся сиплий голос Лукашова:

— Тепер куди, товаришу лейтенант?

— Тихо! Як там позаду?

— Та повзуть. Шолудяк он відстав тільки...

Знову Шолудяк! Цей Шолудяк ще в батальйоні своєю вайлуватістю викликав незадоволення лейтенанта, але в метушні короткої підготовки Івановський просто забув про нього, подумавши, що чоловік, мабуть, здоровий, витримає. До того ж групі потрібний був сапер, а вибору ніякого, довелося брати першого-ліпшого — оцього немолодого вайлуватого дядька. Та війна вже стільки разів переконувала, що, крім звичайної сили, потрібні також і умілість, і тренування. А втім, тренування не було і в них ніякого, для нього просто забракло часу. Весь день начальник розвідки з начальником особливого відділу переглядали, утрясали списки, підбирали людей, і коли нарешті скомплектували групу, про тренування нічого було й думати.

Івановський залишив на місці лижі, обійшов Лукашова і поповз по його сліду назад. Шолудяк справді відстав од сержанта і тепер стомлено й важко грібся у снігу, затримуючи собою інших. Лейтенант зустрів його тихим злісним шепотом.

— Що сталося?

— Та от упрів, щоб його! Чи скоро там на лижі станемо?

— Скоріше ворухися! Скоріше!!! — нещадним шепотом підганяв той бійця. Похитуючи піднятим задом, нав'юченим під маскхалатом важким мішком вибухівки, Шолудяк накарачки став доганяти сержанта, за ним подалися й інші. Лейтенант пропустив мимо себе Хакімова, Зайця, Судника, ще когось, чийого обличчя він не розгледів під низько насунутим капюшоном, і дочекався старшину Дзюбіна.

— Що сталося? — запитав той, ненадовго затримуючись біля Івановського. Лейтенант промовчав. Що було говорити, хіба не бачить старшина, що група розтяглася, порушила необхідний порядок, до якого мав певне відношення і старшина як замикаючий.

— Хто стукав у хвості?

— Стукав? Не чув.

Звичайно, він не чув. Івановський не став говорити далі, прислухався. Та поблизу було тихо, наші насторожено мовчали на пагорку з сосняком, мовчали попереду й німці. Дев'ять горбастих постатей у білих притрушених снігом халатах, зморено сопучи, рівно лежали в розритій ними канаві.

— Треба слухати, — коротким шепотом завважив Івановський. — Зараз перехід. Щоб мені — ні звуку!

Старшина промовчав, і лейтенант навкарачки хутко поповз уперед, обминаючи бійців. Івановський не бачив їхніх облич, але майже фізично відчував їхню настороженість, сповнені чекання й тривоги погляди з-під капюшонів. Усі мовчали. Обганяючи Шолудяка, що винувато сопів, розпластавшись у борозні, лейтенант суворо наказав:

— З усієї сили! З усієї сили, Шолудяк! Зрозумів?

Івановський виповз у голову своєї тепер уже зібраної в одно пластунської колони і знов почав гребтися в найглибшому снігу скраю чагарника. Однією рукою він тяг лижі, другою автомат: сумка з автоматними дисками все сповзала зі стегна на живіт, і він раз у раз одкидав її за спину. В снігу він натрапив на якусь купу гілля, котре гучно затріщало вночі, за щось зачепився, роздер маскхалат. Тихо вилаявшись, лейтенант хвилину вибирався з цієї пастки, потім збочив, узяв трохи далі від чагарника. Десь тут поблизу має бути струмок, що впадає в річку; від струмка починається найбільш небезпечний відрізок шляху в розриві німецької лінії.

До струмка він усе ж не доповз — попереду, дуже близько, щось клацнуло вгорі, зашипіло, заіскрилося, і яскраво-вогняна дуга розрізала край неба. Розпашілий від боротьби зі снігом, Івановський не відразу і втямив, що це ракета. Вона злетіла і недалеко від них яскраво розквітла вгорі букетом променистого білого полум'я, і снігова рівнина з чагарником затаїлася, притихла, залита трауючою сліпучістю. На мить усе довкола завмерло, а потім здригнулося, шаснула по заплаві на всі боки плутанина невизначних стрімких тіней. Ракета упала за чагарником і ще зо три секунди яскрила на сніговому обширі кволими рештками світла.

Івановський принишк, де лежав, майже не дихаючи, груди задушливо розпирало від нестачі повітря, вітер вихрив сніговим пилом. Лейтенант чекав пострілів, крику, наступної ракети, але у згуслій суцільній темряві над заплавою, як і досі, стояла непевна тиша. Тоді він на мить

заплющив очі, щоб скоріше минуло засліплення, і знову подивився вперед. Його дивувало вже, звідки тут могла взятися ракета, з того боку, звідки вона злетіла, не повинно бути німців, там болото, річечка, чагарник. Саме туди треба їм повзти. Тепер виходило, що той напрям закритий.

Позаду його поторгав за чобіт Лукашов, але Івановський не озирнувся й не озвався навіть. Найважливіше, що турбувало його зараз,— помітили їх чи ні? Якщо помітили, то, мабуть, їхня сьогоднішня спроба на тому й скінчиться. Якщо ж ні, то слід якомога скоріше подолати цю прокляту місцину.

Минула ще хвилина, не було пі ракети, пі пострілів, і лейтенант подумав, що це, напевно, там сидить посланий на ніч ракетник. Івановський круто повернув у кущі, вже не по-пластунськи, а навкарачки дістався низького берега річки, над якою, вмерзлі у лід, хилилися криві чорні вільхи. Тут він затримався, не наважуючись одразу поткнутися на лід. Але іншого виходу не було, він зсунувся з купнистого берега, лід, на щастя, не тріснув, не угнувся, хоч і був ще тонкий під рівним шаром пухнастого снігу. Івановський поспішно перепоіз річку й збоку від куща лози видерся на той берег. Тут чагарника було менше, він тулився до самої річечки, а далі починався пагорок із селом і німецьким окопом під скосбоченим сараєм на відшибі.

Сержант Лукашов не відставав од нього ні на крок, і коли Івановський спинився в нерішучості, підповз до нього й шепнув просто в обличчя:

— А давайте річкою...

— Тих...

Становище ускладнювалося.

З цього боку вони опинилися дуже близько від німців, та й пробиратися далі тут можна лише надто вузьким краєчком чагарника уздовж річки. Було дуже спокусливо вернутися на льодову рівнину річечки, але вона петляла, мов заплутана вірвочка, це скільки ж потрібно викрутити петель тих? І знову ж, а коли де погано замерзло?

Йому здалося, що вже минуло багато часу, що він надміру довго затримався в цьому чагарнику і так непросто зазіплюється з самого початку. Аж здригнувшись од тієї тривоги, Івановський озирнувся, але ззаду, мабуть, уже всі перебралися на цей бік і чекали, щоб рушити далі. У п'ятні поблизу немовби темніло зо два обличчя,

інших, правда, не було видно, та він почав обережно гребтися далі.

Цього разу Івановський проповз дуже мало — знову із того ж місця злетіла ракета, потім гахнув її постріл. Лейтенант утиснувся в сніг, з усієї сили вдивляючись у чорно-білу плутанину гілля на яскраво освітленій миготливій долині. Ні, ракета помчала в тому ж напрямку, на той бік заплави, звідки вони приповзли сюди. Отже, їх не помітили. Коли ракета згасла, він із полегкістю смикнувся за ремінець лижі й сам на ліктях і колінах рвонував по снігу вперед. Кілька секунд він нічого не бачив перед собою, тільки гріб, гріб сніг і тяг лижі. І раптом знову осліп від неймовірно яскравого світла, що сяяло з піднебесся — сніг заискрився, заблискотів, плутані тінні від кущів крутонулися на одному місці й, чітко відбившись на снігу, завмерли. Завмер і він, відчуваючи, що цей холодний простір ось-ось проріже черга. Як завжди у хвилину найбільшої небезпеки, думка його зреагувала з блискавичною швидкістю, він зрозумів, що це — від сарая, значить, дуже близько. Ракета геть уся згоріла у висоті, і він знову прижмурих очі, щоб скоріше позбутися сліпоти, лежав нерухомо. Якщо помітили, то, очевидно, треба податися назад, на річку, під захисток її бережка. А якщо ні... Тоді треба якомога скоріше повзти уперед, далі від цього проклятого місця, де тебе підсвічують з обох боків.

Пострілів не було й цього разу, і він із зухвалою рішучістю ринув уперед, відчувши раптом, що йому неабияк щастить. Скоріше, скоріше!.. З несподіваною спритністю він пробирався уздовж берега, зовсім зарившись у сніг, який нещадно забивав йому обличчя, рот, не давав дихати і засліплював очі. Коли ж до нього вернулася попередня здатність бачити у півночі, він раптом помітив, що з лівого боку від сарая його затуляє горбик висотою до коліна, не більше, мабуть, обніжок. Це його дуже втішило, тепер йому не страшні й ракети — тільки б скоріше!

Він повз довго і квапливо. Під одягом на грудях і спині все вже змокріло від талого снігу й холодного поту, на своїх він не озирався, бо то було б марно — все одно він не міг підігнати їх. Він лише надіявся на владу свого прикладу, на силу солдатського правила — рівняйся на командира.

Коли в небі ще спалахнула ракета, Івановський припинив із витягнутою наперед рукою і низько понад снігом оглянувся: так і в, бійці знову розтяглися, знову по-

заду сержанта був розрив кроків на двадцять. Обніжок, на лихо, тут скінчився, тепер їх ніщо вже не затуляло від того попереднього окопу. Одно добре — сарай на пагорку вже залишився позаду, вже й ракета летіла в їхній тил. Попереду ж розкинувся широкий луг із рядом негустого чагарника з одного краю.

Ракета згасла, і на його душі полетшало — здається, найважче здолали. Це було так приємно відчуту — недовго і стримано порадіти, — але не встиг він знову викинути наперед свою зв'язку лиш, як тієї ж миті змушений був тицьнутися головою у сніг. Зовсім близько позаду недоречно і неймовірно гучно бабахнув гвинтівочний постріл. Жахнувшись, Івановський наступної миті різко повернувся на бік, рука звично схопилася за автомат, але ні ззаду, ні з боків не побачив ніякого руху. Все навкруги ніби завмерло, один тільки постріл — і більше ні звуку, і піде нікого поблизу. Але за кілька секунд над чагарником яскраво засвітилося одразу у двох місцях. Лейтенант простежив на польотом ракет — вони, як і попередні, впали позаду, та зразу ж злетіли ще дві, з обох боків річечки. При їхньому яскравому світлі рвучким тріскотом озвався кулемет від сарая, його вогняні стрічки стьобнули по чагарнику біля річки. Декілька куль відскочили рикошетом від обніжка, за яким вони ще недавно ховалися, і жаристими бризками розлетілися на всі боки. Кулемет мовби намацував їх у ночі, і так близько намацував, що їх рятувала тільки пітьма. Івановський лежав і скреготів зубами від німої розпачливої люті: так усе йшло добре — і на тобі, когось угледіли. Чи зачули.

Напевне, вони так пролежали довго, бо лейтенант уже почав здригатися від холоду, мокра білизна крижаним панцером облипала тіло. В небі згоріло з десятка ракет, кулемет біля сарая поступово змовк. І тоді його раз і вдруге посмикав за чобіт Лукашов. Івановський обернувся.

— Кудрявця поранило.

— Як?

Сержант замість відповіді знизав плечима і теж обернувся назад, мабуть, чекав звідти пояснення.

Було від чого вилаяти, але Івановський тільки судорожно стиснув у рукавицях по жменьці снігу. Що й казати — початок був зіпсований, а незабаром могло статися й найгірше: їх побачать у полі. Однак повзти назад тепер

зовсім не було коли, і він наказав першому, кого побачив у п'ятмі:

— Шолудяк! Марш назад! Забрати пораненого і назад!

По обличчю бійця ковзнуло щось розгублено-заклопотане, та за хвилину він, розсовуючи тілом сніг, зник у темряві. Лейтенант зразу ж похопився від думки, що до пораненого краще було б послати не його, а когось більш спритного, але вертати Шолудяка вже не став. «Хай живе»,— з почуттям несподіваної великодушності подумав він. Не кожному випадає таке, однак цей старий, напевно, більше за інших має право, щоб вижити,— все ж таки батько, вдома трое дітей, а це щось та означає.

Німці біля сарая мовчали, напевне, так нічого й не помітили; стало тихо, лише за лісом усе гурчала, перекочувалась і стогнала гарматна колотнеча. Івановського знову охопив неспокій за марно витрачений час, який, незважаючи ні на що, минав швидко, і лейтенант навіть злякався, що може спізнитися. Правду кажучи, він не передбачав стільки несподіванок з самого початку і тепер подумав невесело: «А що ж буде далі?»

Івановський рвонувся вперед, але не проповз і десяти кроків, як знову припав до землі, рятуючись од потоку стрімких трасуючих куль, що замиготіли довкола. Розпластавшись на снігу, лейтенант вдивлявся у той бік, де ледь помітним горбиком темніла на снігу будівля, і швидко поліз назад під захисток усе того ж маленького, ледь помітного вночі обніжка. Однак, напевно, їх помітили. Вгорі з шипінням і тріскотом шматували небо ракети, а кулеметні траси, вогняно виблискуючи у темряві, сікли, пронизували, збивали сніг якраз на їхньому шляху з-за обніжка. Що б там не сталося, треба було вислизнути з цієї пастки, але на яскраво освітленому полі це неможливо.

Здається, вони потрапили в біду, і надовго. Добре ще, що їм трапився цей обніжок, ніби посланий богом для їхнього порятунку,— він ховав їх од кулеметного вогню з пагорка. Але скільки можна ховатися?..

Тим часом усі нерухомо й мовчки лежали, чекаючи його рішення та його командирської дії. І він надумав єдино можливе: гранатами закидати кулемет. Очевидно, найкраще підповзти до нього з боку фронту, від річки, і зробити це найуспішніше, зрозуміло, міг тільки він сам. Тільки одному, в крайньому випадку двом, ще можна якось підкрастися до нього непоміченими.

— Передайте: старшину — до мене!

Бійці передали один одному його команду, і Дзюбін хутко приповз, мовчки ліг обіч.

— От що. Треба зняти кулемет,— сказав Івановський і, не почувши у відповідь ні слова, пояснив: — Інакше не виліземо. На випадок чого візьми карту, поведеш групу.

— Не годиться так,— помовчавши, заперечив Дзюбін.— Треба когось іншого.

— Кого іншого? — спитав лейтенант.— Спробую сам.

Відкинувшись набік, він розстебнув тілогрійку, дістав із-за пазухи зібганий аркуш карти, підсунув ближче до старшини свої ліжкі. Кулемет мовчав, догоряла на снігу настільно кинута німцем ракета, стало темно і тихо. Але він знав, що варто лише висунутись із-за обніжка, як німці знову розпочнуть свій тарарам; очевидно, вони все-таки щось бачать.

— Лукашов, за мною,— тихо покликав лейтенант і не оглянувся, знав — Лукашов не відстане. В суцільній темряві, що огорнула їх, він з автоматом у руці і трьома гранатами в кишенях поповз назад під обніжком. Треба було поспішати, інакше вся його вилазка втрачала смисл. Зрозуміло, це було не найкраще, може, навіть навпаки, але іншого виходу зі свого становища він не знаходив. Інший — хіба що повертатися назад, що, зрештою, теж було непросто. Він зло, розпачливо лаявся і повторяв, розгрібаючи сніг: «Ну бий же, гаде! Бий! Трахкоти більше...»

Йому треба було, щоб кулемет стріляв. Коли кулемет стріляє, обслуга його глуха й німа, тоді б уже лейтенант як-небудь підкрався до нього. І кулемет справді незабаром ударив — одразу, як засвітилася ракета. Але, на своє здивування, у перший момент Івановський не побачив жодної з його трас. Коротке нерозуміння лейтенанта, проте, зразу ж і минуло — кулеметні черги були спрямовані в їхній тил у напрямку заплави і річки, в те місце, де недавно вони переповзали біля чагарника. Цього разу німці стривожилися надовго і всерйоз. Над заплавою палахкотіла справжня ракетна пожежа, довкола стало видно як удень, на луг із пагорка мчали, перехрещувались і розходилися густі віяла куль; кілька кулеметів із різних місць озвіріло сікли чагарник. Спочатку Івановський інстинктивно утиснувся в сніг, мало що бачачи із своєї борозни і лише напружено вслухаючись у густий миготливий скрегіт угорі. Але й не дивлячись, він швидко

збагнув, що це не так собі, що це все — Шолудяк. Значить, таки помітили, висвітили і тепер розстрілюють. Зрозумівши це, Івановський раптом здригнувся від радісної і щасливої думки: Шолудяк відволікав огонь на себе, треба негайно цим скористатися. Лейтенант зразу ж розвернувся у снігу, навкарачки приповз у голову свої групи, схопив лижі.

— За мною! — крикнув він, уже не остерігаючись, що в цій тріскотняві його почують німці.

2

Останні метри до лісу вони не повзли, а, пригнувшись, знеможено бігли, поки один за одним не попадали в чахлому ріденькому чагарнику. Розпластані на снігу судорожною гіркою задишкою, хвилину збентежено мовчали, неспроможні сказати й слова. В кожного у такт із серцем билася тепер єдина думка — наче вдалося, пройшли, найгірше лишилося позаду. Німці з пагорка, здається, прогавили їх. Захопившись стріляниною по заплаві, осліплені сльивою ракет, вони, мабуть, не часто позирали навколо, поки не розстріляли коло річки Шолудяка й Кудрявця. «Спасибі ж вам, дорогі бійці», — розчулено думав Івановський, лежачи на снігу і в гарячій задишці хапаючи ротом повітря. Першу плату за успіх внесено, який же буде його кінцевий наслідок?

Ще не зовсім оддыхавшись, Івановський підвівся і сів на снігу. Поодинокі вогняні блискавки куль пронизували снігову пільму вже далеченько ззаду, назустріч їм летіли інші з сосняка по той бік заплави — це вступив у бій батальйон. А тут, біля чагарника, було спокійно, перед ними лежав голий, не дуже засніжений схил із гривками на межах. Івановський дістав годинника, було пів на десяту.

— Хто стріляв? — стримано, з накипілим гнівом запитав лейтенант, згадавши той злощасний постріл коло обніжка.

Неподалік серед розпластаних бійців хтось у білому заворушився і сів на снігу. По шпичаку, що випирав під капюшоном, командир упізнав Дзюбіна — старшина був у будьонівці.

— Стреляв Судник.

— Я стріляв, — винувато й глухо підтвердив застудже-

ний голос, і лейтенант змовк, своїм мовчанням даючи зрозуміти, що хоче бачити порушника перед собою. Судник розслаблено підвівся на ноги.

— Навіщо стріляв?

Боець покрутив у руках гвинтівку.

— Та ось, запобіжник підвів.

Івановський зиркнув на обкручену бинтом зброю, і його пересмикнуло від люті — в бійця була СВТ, ефективна на вигляд десятизарядка, складна за конструкцією і не дуже надійна в бою. Просто біда, як він перед виходом не доглядів, хіба можна було з такою зброєю відправлятися в тил до німця?

— Чорт би вас побрав! — не стримавши гніву, з тихою злістю вилаявся лейтенант. — Що у вас за зброя?

— Гвинтівка.

— Яка гвинтівка?

— Самозарядна Токарева: номер ен-ем шістсот двадцять чотири.

— Ен-ем! Ви гіршої не могли знайти?

Видно, лише тепер зрозумівши свою похибку, боець вивчав похнюпився. Лейтенант майже з ненавистю позирав на його притиснуту вагою речмишка постать, мокрий, обвислий на колінах халат. Увесь вигляд цієї постаті виражав провину й покору. Ця його покора, однак, трохи вгамувала накіпаний командирський гнів, лейтенант зрозумів, що даремно дуже карати бійця за справу, про яку він не має уявлення. Проте не можна було ігнорувати й той факт, що Судник мало не погубив усю групу, і лейтенант зараз просто не знав, як з ним повестися.

— Ви розумієте, що ви заробили?

— Чорта він розуміє! — раптом, сидючи, злісно почав Лукашов. — Нехлюй він! Навіщо було брати такого!

Судник, як і до того, стояв мовчки, низько опустивши голову.

— За таке діло цокнути тебе к чортовій матері! — погрозливо шепотів лейтенант. — Зрозумів?

Голова бійця схилилася ще нижче; він, очевидно, зовсім не знав, що сказати у своє виправдання, і, готовий прийняти кару, мовчав. Та лейтенант швидко збагнув, що нічого йому тут не загодіш: окрім хіба що вилаяти цього недотепу, він нічого більше не міг.

— Гарзд. Потім ми з ним побалакаємо, — напевне відчувши цю нерішучість командира, примирливо зауважив Дзюбін.

— Я ще розберуся з тобою! — багатозначно пообіцяв Івановський і, обернувшись, скомандував іншим: — На лижі!

Всі одразу ж заворушилися, готуючи лижі, і хутко поставали на них — затримуватися тут не випадало. Лейтенант схопився за палиці й оглянувся, чекаючи, поки буде готова група.

— Я б його провчив! Мені він не попався, шмаркач, — бурчав поблизу сержант Лукашов.

— Гаразд, усе! — гучним шепотом обірвав його Івановський. — Готові? Судник — за мною! Марш!

Лейтенант узяв рвучко з місця, направляючись у прогалину між чагарником, але в пухнастому снігу лижі ковзали погано й різали глибоку колію, з якої стирчали тільки їхні загнуті гострі кінці. Гілля чіплялося за маскхлат, здирало з голови капюшон. Очевидно, чверть години лейтенант продирався крізь чагарник, поки не вихопився на узлісся. Тут було теж по-нічному тихо, лише дув поривчастий вітер. Івановський намацав лижами твердіший сніг і відштовхнувся палицями. Погляд його був спрямований уперед, назад лейтенант не оглядався, він чув за собою шурхіт лиж і звичне вже похекування бійців. Його обурення Судником потроху стало проходити, уступаючи місце іншим емоціям. Як-не-як, а все таки найбільша небезпека для них минула, і командир став звикати до того, що їх тепер вісім. Щоправда, цілком примиритися з цим було неможливо, завтра ж йому дуже знадобляться люди, і Судник заслуговував суворого покарання. Але як ти його покараєш? Розстріляти, звісно, це занадто, у лейтенанта була органічна відраза до такого звичайного на війні покарання, коли й без того гинули, на гауптвахту ж не посадиш тут. Отже, слід відкласти усе до повернення. До того ж їм пощастило, взагалі могло бути гірше. Коли розібратися, то ще невідомо, як би все склалося, коли б Судник не стріляв, не поранило Кудрявця і не відправили з ним Шолудяка, який ненароком підманув собою німців і виручив усіх. Цілком можливо, що до ранку їм не udało б прорватися з-за того обніжка, а по видному їх би за півгодини розстріляли всіх із мінометів. Чи багато треба для десяти чоловік? А так ось прорвались, і тепер аби тільки не наразиться десь уночі на які-небудь тилові частини.

Незабаром почався невеликий спуск, лижі ковзали легше, рукам стало вільніше, і лейтенант оглянувся. Судник

проворпо ішов слідом, трохи відірвавшись, тягнувся у пільмі сержант Лукашов. Інші ніби теж підрівнялися, і серед вітру в нічному полі чувся тільки рівний шурхіт снігу під лижами. Лейтенант ще збільшив темп. Дорога була далека, навіть занадто далека для однієї ночі, й треба було дуже поспішати. Тут він ще пам'ятав маршрут, вивчений учора по карті, і знав, що незабаром знову почнеться заплава біля тієї ж річечки, якої треба їм триматися.

Після чагарника бійці увійшли в ритм, і група хутко посувалася в сірому нічному присмерку. Хмарне небо щільним килимом затулило зимовий простір, у якому тьмяно сіріли довкола невизначні плями кущів, дерев, чорнобиллю і ще чогось, туманного й загадкового. Ракети на передовій світили далеко позаду, звідси було видно лише їхні миготливі відсвіти за спадастим узгір'ям.

Івановський поступово став заспокоюватись, набирати рівноваги й розважливості. Правда, весь час не міг забути про Шолудяка, так недоладно з ним вийшло — пожалів, називається. Певно, знадобився б узавтра, все ж таки сапер і літня людина, не якийсь там хлопчак, як цей Судник. Із саперами йому не пощастило, хоча більше йому потрібні саме сапери. Але тут нічого не вдієш. У той час, як група лежала у світлі ракет, здавалося, вернув би назад половину, аби друга половина прорвалася. Лейтенант із власного досвіду знав, що не все в житті виходить так, як треба, тим паче на війні. Щоб досягти мети, часом доводиться до останньої можливості боротися з могутньою силою обставин, інакше завалиш справу і пропадеш сам. Взагалі війна нещадна до кожного, але справді першим на фронті гине боягуз — саме той, хто більше за інших дорожить життям. А проте доволі гине і сміливих. Війна на диво сліпа в стосунках з людьми і далеко не по їх заслугах розпоряджається життями. Як ніде в мирному житті, тут зрадлива і мінлива доля людини, якій, щоб вижити, ні на хвилину не можна випускати із рук тугих віжок обставин, за будь-яких найскладніших умов треба старатися керувати ними.

Біль од першої і такої прикрої втрати не залишав Івановського. Ненадовго лейтенант забував про нього, заклопотаний дорожніми турботами, але він знову повертався щемким, надто добре знайомим на війні болем. І скільки він не зазнав його за п'ять місяців, цього жагучого в серці болю, і яким би звичним він часом не здавався,

цілком звикнути до цього неможливо. Скількох Івановський уже втратив назавжди за ці місяці війни! Думалося, пора б уже звикнути до самих втрат і скоритися усвідомленню неминучості їх. Але як не зникав, ні-ні, та й охоплював такий відчай, що, здавалося, краще б підставив під ту прокляту кулю власну голову, ніж бачити, як назавжди спускають у могильну глибину близьку тобі людину.

А свого кращого друга, розвідника капітана Волоха, Івановський навіть не встиг закопати... Просто в них не знайшлося лопати і якихось п'ятнадцяти хвилин часу — від шосе уже мчали на мотоциклах німці. Відстрілюючись, вони з Погрібняком загорнули тіло капітана в плащ-палатку і похапцем закидали листям, перемішаним зі снігом. Так і лишився їхній командир на узліссі того далекого смоленського урочища, де ледь не zostалися усі. А наступного за ним, сержанта Рукавицина, навіть не вдалося винести з пагорка, на якому його наздогнала куля, і через десять хвилин його там підібрали німці.

Загалом Івановському щастило на хороших людей у війну, але найбільше поталанило, звичайно, з капітаном Волохом. Якимось неоясненим відчуттям лейтенант зрозумів це відразу, як тільки побачив його на оповитій раннім туманом просіці у Боровському лісі. Стоячи на колінах, капітан щось витрушував із кишень у кикутий на мох кашкет, поруч — розгорнута карта, а довкола сиділи й лежали його розвідники. Усі були в зелених маскувальних халатах з відкинутими капюшонами і в пілотках, лише в одного капітана був кашкет, по якому лейтенант одразу впізнав у ньому командира і привітався.

— Товаришу командир, дозвольте звернутись!

— Будь ласка,— просто й усміхнено, без найменшої командирської суворості сказав капітан.— Звертайтеся, коли є з чим. А то в нас, бач, самий потрух.

Певно, Волох хотів пожартувати і, може, навіть почастувати махоркою, але махорки в нього не було, як не було її і в лейтенанта. Щоправда, Івановському було тоді не до курива, він би зрадів більше сухарю чи шматку хліба, бо два дні вони майже нічого не їли. Після розгрому в нічному бою під Крупцями лейтенант відбився од полку, потрапив в оточення, вийшовши з якого блукав з дванадцятьма бійцями по лісах у пошуках своєї частини. Та ніде не міг знайти хоча б рештки своєї дивізії, часом йому зустрічалися бійці з невідомих частин, але ніхто з них до пуття нічого не знав, у прифронтовій смузі

всі перемішалися — і наші, і німці. Ще за день довкола zostалися тільки німці, він скрізь наштотував на них самих або на їхні свіжі сліди і тиждень метався з одного переліска в інший, шукаючи якогось виходу. В нього не було карти, зовсім не зрозумілою була обстановка, червоноармійці, що зустрічалися на шляху, давали найсуперечливіші відомості. Ясно було одне — наші відійшли далеко, а німці пруть на Москву. В кількох випадкових сутичках він утратив ще трьох чоловік; двоє зникли вночі: може, відбилися десь у темряві й пристали до інших груп, а може, й ще гірше. З ним лишилося четверо, вони забрели в якусь лісову гущавину, де вже не було ні німців, ні наших. І ось ця випадкова зустріч із групою розвідників край лісової просіки.

Капітан усе-таки щось натрусив із кишень і скрутив тонесеньку цигарку. Бійці мовчки і, як здалося лейтенантові, з прихованим сумом спостерігали за своїм командиром.

— Як запальничка, уціліла? — спитав капітан, засовуючи в синє галіфе вивернуті кишеньці.

— Яка запальничка? — здивувався Івановський.

І раптом усе згадав.

Справді, місяць тому під Косачовом, де вони стояли тоді в обороні, якимсь на світанку начальник розвідки полку привів на батареїний СП незнайомого командира в кашкеті і з орденом Червоної Зірки на габардиновій гімнастерці. Коли трохи розвіднілося, вони почали щось розглядати в стереотрубу на боці ворога, робили позначки на карті. Потім разом поспідали. Капітан ще почастивав Івановського «Казбеком» і, прикурюючи, звернув увагу на його трофейну запальничку — фігурку буддійського ченця. Запальничка справді була досить цікава: натиснеш на пружину — і в ченця розтулявся череп, у якому спалахував тоненький вогник.

Запальничка була при ньому, Івановський вийняв маленьку чорну фігурку ченця, великим пальцем натиснув на пружинку. Але цього разу вогник не спалахнув, мабуть, не було бензину.

— Цікаво, цікаво, — сказав капітан. — Шкода, курива — як кіт наплакав.

— У нас теж ні тютюнини, — сказав Івановський.

Їхні обличчя стали враз серйозними, капітан натягнув на плечі свою порвану в кількох місцях куртку. Почуттями оволоділа невесела фронтова буденність.

— Давно бідуєте? — запитав капітан.

— З сімнадцятого. Як розбили під Косачовом.

— Що ж, підемо разом. Отут, на моїй карті, позначений стик, сюди й спробуємо поткнутися.

Вони пробиралися ще чотири доби, але ніякого стику в німецькій лінії фронту не знайшли, як, зрештою, не знайшли і самого фронту. Стояла глибока осінь, листя з дерев усе осипалося, після холодних тривалих дощів настала рання волога стужа. Дороги були забиті обозами, автомобілями, підводами передових і тилових німецьких частин. Бійці пристали від багатоденного переходу по бездоріжжю, змарніли від голоду. Декого почала допікати простуда, кашель. Лейтенанта мучили чиряки по всьому тілі. А потім у групі з'явився поранений у ногу розвідник, який не міг іти, і вони по черзі несли його на зроблених із жердин і плащ-палатки носилках. Тому не могли йти швидко, але командир не хотів залишати розвідника. Це був чудовий розвідник, ясноокий і білявий атлет на прізвище Фіх, який вільно розмовляв по-німецькому. Поранили його випадково, коли вони удень заскочили в село, щоб розпитати про дорогу та роздобути щось з їжі, й наткнулися там на німців. Першого німця, що вийшов із двору, капітан повалив ударом ножа в шию. Це виявився офіцер, і Волох за давньою звичкою розвідника насамперед схопився за його польову сумку. Та слідом за офіцером ішли ще двоє, один з них вистрелив із пістолета й поцілів Фіху в стегно. Добре, що Балаєнко дав чергу, німець упав, і вони всі кинулися тікати городами, підхопивши пораненого, який після цього пострілу не міг ступити вже по землі жодного кроку. Мабуть, німецька куля пошкодила який-небудь центральний нерв, нога звисла, мов нежива. До того ж незабаром підскочила температура, певно, почалося зараження. Тривалі переходи завдавали неймовірних страждань пораненому, пов'язка весь час сповзала, рана кровоточила. Фіх, зціпивши зуби, терпів, усе більше хмурився і мовчав.

Одного разу вони спинилися перепочити на якомусь зарослому молодим дубняком пагорку. Листяний ліс уже стояв голий і незатишний, лише приземкуваті дубки шелестіли на вітрі своїм дуже полинялим, але по-літньому густим листям. Тут було трохи зручніше: дубняк надійно ховав їх од чужих очей. Тільки-но спинилися, розвідники попадали на землю. З мовчазною відчуженістю на змарні-

лому обличчі лежав на носилках Фіх. Їсти не було чого, курити також. Два розвідники пішли на пошуки якогось житла, щоб роздобути їжі й нагодувати пораненого.

— Слухай, Фіх,— раптом сказав капітан.— Ти не бійся. Ми тебе не залишимо. Ми тебе винесемо, і все буде гаразд. Головне — не падай духом.

— Віддайте мій пістолет,— кволим голосом сказав Фіх.

Два дні підряд поранений вимагав пістолет, який витяг у нього з кобури Волох, запідозривши погане. Тепер кожна розмова з ним починалася й кінчалася вимогою повернути йому пістолет.

— Ну от, ти знову за своє! Віддам я твій пістолет. Але спершу треба донести тебе до своїх.

— Віддайте мій пістолет! Навіщо взяли? Для виправдання сумління? Плюнь, капітане...

Умовити його було неможливо, певно, Волох розумів це й особливо не вмовляв. Їхнє становище не залишало надто багато ілюзій, та вони й не потребували ілюзій. Безнадійність стану здоров'я Фіха була очевидною як для нього самого, так і для всіх восьми у групі, включаючи й давнього Фіхового друга сержанта Рукавицина, котрий усю дорогу доглядав пораненого, як тільки міг. Але біда полягала в тому, що можливості надто малі, й Фіх згасав на очах, а Рукавицин не міг йому нічим допомогти. З пригніченим виглядом він сидів біля товариша і брудною хусткою витирив його блідий спітнілий лоб.

— Оце-е справи! — мовив капітан.— Що ж нам з тобою робити?

Питання було просто риторичне, ніхто не міг та й не намагався на нього відповісти. А втім, капітан відповіді й не чекав — просто він міркував уголос. Одначе на цей раз міркувати йому довелося недовго — повернулися два розвідники і повідомили, що сіл поблизу немає, а лісова хатина, яка неподалеку звідси, стоїть порожня, нічим поживитися там не вдалося. Та, йдучи назад, розвідники побачили, як по дорозі в сусідній лісок одна за одною йшли навантажені машини, котрі швидко там розвантажувались і порожняком верталися тією ж дорогою. Видно, у лісок перебазовувався якийсь великий німецький склад.

Вони, звичайно, розуміли, що склади можуть бути різні: з фуражем, боеприпасами, паливом, речовим, інженерним

або навіть хімічним майном. Але можуть бути і з продуктами. Напевне, вірогідність останнього припущення здалася зголомділим бійцям найбільшою, і капітан швидко схопився на ноги.

— Ану де? Далеко?

— Та кілометрів два звідси.

Вони скоро знялися з місця, поминули дубнячок, потім обійшли по краю вибалочка, перетнули мокруватий лужок, знову позалазили в колючий густий чагарник і, не виходячи з нього, по команді Волоха усі разом стали. Крізь гілля вільшняка було видно, як по вибоїстій розбитій дорозі в негустий сосновий лісок повзли семитонні «б'юсінги», дець там вони розвантажувались і котили швидко вниз, мабуть, по нову партію вантажу.

Капітан зразу ж сів де стояв, витяг із-за пазухи бінокль. Розвідники опустили носилки з Фіхом.

— Ох ти, що там наверху. Оце так-так! — здивувався капітан. — Дротом обносять, так, так. А підходи загалом непогані. От би, коли смеркне... На, поглянь, — сказав капітан, передаючи бінокль Івановському. Лейтенант знайшов серед безлистого гілля прогалину, навів у напрямку лісу бінокль. Виразно побачив, як там розвантажували машини. Працювали, здається, полонені, неподалік од них стовбичили темні постаті в довгих шинелях з гвинтівками в руках. Під високими соснами на пагорку витяглися довгі громіздкі ряди зелених і жовтих ящиків. Трохи раніше складені стоси були вже накриті і обв'язані брезентом.

— Цікаво, що? — розмірковував капітан. — Та однаково. Влаштуємо фейєрверк на всю Смоленщину. Рукавицин, у тебе є протитанкова граната? Добре! А тол ти ще не викинув, Погрібняк? Ракети потрібно теж підготувати. Згодяться.

Він зразу ж у вільшняку склав свій імпровізований план нападу на склад, розподілив завдання поміж вісьмома стомленими, голодними людьми. Із пораним залишив спочатку двох бійців, а потім одного Рукавицина. Своїм заступником призначив його, Івановського. Вирішили виступити, як тільки трохи смеркне.

— Веселенька буде ніч! — радів капітан, розтираючи померзлі руки. — Закурити б зараз, та нема чого.

Мабуть, краще буде висадити склад у повітря. Під дротом протягти заряд із шнуром, покласти під стоси. Вартового заманити в інший бік — як це зробити, Івановський знав, колиш учив капітан Волох. Є кілька способів. Краще б, звичайно, вартового зняти взагалі, та коли об'єкт великий, вартових буде кілька, всіх не знімеш.

Так міркуючи, Івановський повільно спускався на лижах з непомітного вночі пагорка. В засніженій темряві взагалі не видно було, де пагорок, а де вибалочок, він тільки відчував це по вазі лиж на ногах, які то важчали, і тоді виникала потреба допомогти собі палицями, то легше бігли по снігу. Лейтенант весь час рухався на південь, час від часу перевіряючи напрямок по компасу. Праворуч, у туманній імлі, то наближаючись до лижні, то віддаляючись од неї, вигиналася все та ж річечка, яку він пізнавав іздалеку по нерівному шнурочку чагарника на її берегах. Ліворуч до неї збігали схили невисоких узгірчків, які доводилося перетинати лижникам.

З'їхавши ще з одного схилу, Івановський зупинився. Лижі затріскотіли в сухих стеблах. Лейтенант став роздивлятися, на всі боки, щоб якось об'їхати це місце. Ззаду під'їжджали й спинялися один по одному його бійці.

— Ну як? — спитав голосно лейтенант.

Тут, здається, вже ніхто не міг їх почути.

— Угрілися, лейтенанте, — важко дихаючи, відповів Лукашов; біла пара валила від його дебелої постаті.

Судник схопив у жмені снігу і, зіпершись на палиці, почав його їсти. Незабаром під'їхали Хакімов і Краснокутський; ще хтось спускався по схилу.

— Дзюбін! — покликав лейтенант.

— Іде, здається, — не одразу відгукнувся голос із сутінків, і він подумав, що коли замикаючий тут, значить, усі в зборі, можна рушати далі.

— Як би перепочити, товаришу командир. Привал би, га? — з ноткою скарги запитав Краснокутський.

Івановський вийняв годинника. Велика стрілка наближалася до дванадцятої, мала вже досягла години.

— Відставити привал, — сказав лейтенант. — Ми запінюємось.

— Уже ноги тремтять.

— Втягуйтеся. Потім легше буде. Так, за мною — марш!

Він боявся відпочинком розхолодити бійців, по собі знав, як трудно після привалу знову набирати темп. Важко було витримати певну швидкість протягом усієї ночі, може, навіть збільшити її, коли буде потрібно. Він знав — незабаром настане друге дихання і тоді легше стане всім.

Але втома брала своє, і лейтенант усе частіше став помічати, що голова його вперто хилиться вниз, і перед очима починається набридливе миготіння лижних носків. Одного разу, через силу відвівши погляд од снігу, він зазгледів попереду щось одноманітно-сіре, схоже на високу стіну лісу. І справді, це був ліс — перетнувши їм шлях, тривожно й тягуче шуміли на вітрі сосни. Івановський, не все розуміючи, здивувався — на карті в тутешніх місцях не значилося ніякого лісу, тим більше хвойного. Він подумав, що, може, втратив напрямок, і почав квапливо орієнтуватися по компасу. Але ні, все було правильно, напрямку він дотримувався заданого, точно сто дев'яносто градусів, а чому ж тоді ліс? І як з ним бути — пройти пим, не міняючи маршруту, чи обійти? І з якого боку його обходити?

— Що, лейтенанте, перекур? — запитав Лукашов позаду. Чомусь він наблизився рапше від Судника, котрий відстав так, що ледве мрів у п'ятмі. Це порушило встановлений порядок на марші, і в лейтенанта вихопилося:

— А чому ви тут?

— Так он сапер... Набридло на п'яти наступати.

Здається, його лижники почали розтягуватись, це вже нікуди не годиться; лейтенант думав, що по готовій лижні можна б швидше просуватися. Він сховав компас у рукав і, зосереджено міркуючи, як бути з лісом, очікував, поки надійдуть усі.

Хвилини за три чи навіть п'ять прибули Хакімов і Краснокутський, інших не було. Втрачаючи терпіння, лейтенант почекав ще. Стомлені лижники, ледве зупинившись, навалювалися грудьми на кінці встромлених у сніг палиць і так відпочивали. Усі важко, з натугою дихали, хапали руками сніг.

— Чи скоро, товаришу лейтенант? — слабким голосом запитав Краснокутський. — Знаєте, сили вже не стає...

— Де інші? — замість відповіді стривожено запитав лейтенант.

— Та йдуть. Засьць, певно, відстав. Ну і старшина там з ним няньчиться.

— А Пивоваров?

— Та он хтось іде.

Зі снігової темряви, затканої крупною, що густішала на вітрі, вислизнула ще одна постать у білому. Це Пивоваров.

— Де інші?

— Не знаю. Позаду нікого начебто,— відповів боєць.— Я там із лижею проваландався...

— Гаразд. Ходімо.

Лейтенант не міг далі чекати, подумав, що старшина не новачок у такій справі, він не відстане. До того ж на снігу добре видно уторовану лижню, хай наздоганяє. І лейтенант завернув праворуч, уздовж борового узліску, в обхід сосняка. Рухатися лісом навпростець Івановський не наважився, щоб випадково не натрапити де-небудь на рів чи якийсь ломаччя та й просто не заблудити в гущавині. Все-таки на лижах іти вночі лісом не варто.

Але він не знав, як обійти його, і простував уздовж нескінченної кривулі узліску, повторюючи лижнею всі його звивини. Посувалися обережніше, ніж у полі, під соснами у хащах узліску весь час темніло щось, здавалося, тіні чи якісь постаті. Та коли наближався, то кожного разу переконувався, що це були молоді ялини.

Тим часом вітер дужчав, тепер він майже весь час дув їм назустріч. Тонка бязь маскхалата пузирилася на спині, часом лопотіла, наче вітрило. Лейтенант відчув, як помітно зменшилася в нього спритність і так само впевненість у тому, що йде правильно. Інших сумнівів не було. Він то робив енергійний ривок, то спроквола переходив на помірний крок, із більшою, ніж треба, обережністю позираючи на всі боки. Час од часу прислухався до звуків позаду, намагаючись установити, чи не доганяють їх Завць і Дзюбін.

Але Дзюбін усе ще не доганяв, а сосняк несподівано скінчився, нарешті вони дісталися західного краю лісу. Далі сосновий узлісок повертав на південь і, закругляючись, відступав кудись на південний схід. Цього тільки й чекав Івановський. Він навіть із полегкістю зітхнув і, зупинившись, устроїв палиці в сніг: необхідно було зорієнтуватися по карті.

— У кого там... Пивоваров, у вас палатка?

— У мене, товаришу лейтенант.

— Дай сюди.

Не сходячи з лиж, Івановський присів на снігу, Пивоваров акуратно накрив його плащ-палаткою — після

миготної біляви снігу стало дуже темно й тихо. Блідою плямою світла з ліхтарика лейтенант повів по зіжмаканому аркуші карти, й одразу йому стало все зрозуміло.

Річка тут робила великий поворот у правий бік, тому він згубив її у темряві і натрапив на ліс. Але навряд чи була потреба огинати всі її повороти, певно, розумніше було взяти одразу на південь і там зрізати чималий гак. Правда, без річки важче буде орієнтуватися вночі, тим більше, що карта мала неточності. Хвойний ліс, який вони обійшли, зовсім не був позначений на ній, топографи нанесли тут лише кілька дрібних кружечків, які означали чагарник. Колись, може, це й були чагарі, а тепер он забував ліс, розрісся на цілих два кілометри завдовжки і ледве в оману його не увів.

Зрозумівши, де вони перебувають, лейтенант скинув із себе плащ-палатку.

— Старшини немає?

— Немає ще. Може, почекаємо? — запитав Лукашов.

З останньою надією Івановський вдивлявся в ніч, прислухався, але позаду нікого не було. Тривала відсутність старшини почала неабияк тривожити його, на думку спадали різні недобрі здогади, але він одганяв їх, бо хотів вірити, що старшина дожене. А зараз необхідно було йти далі і потрібно мати замикаючого. Старшим у групі за званням після командира був сержант Лукашов, і лейтенант сказав:

— Лукашов, підеш замикаючим. І щоб ніяких відставань. Утямив?

— Утямив, — твердо відповів сержант і зійшов з лижні, щоб пропустити інших наперед.

— Тоді марш! Ще зо два ривки — і синиця в шапці.

Тоді так само синиця ледве не опинилася в шапці.

Ще не стемніло, як на вологу землю почав падати мокрий сніжок. Було тихо. Спочатку він ішов ріденький, пухкий — гарні сніжинки легко кружляли в повітрі, осідаючи плавно па землю. Потім снігопад погустів, а як смеркло, повалив такий густий, що за п'ять кроків нічого не було видно. Розвідники терпляче сиділи в чагарнику й чекали. За кілька годин усі дуже померзли. Пораненого Фіха накрили мокрою палаткою, і він тихо стогнав під нею. Коли трохи стемніло, Волох і сержант Балаєнко від-

правилися постежити за складом: із чагарника вже погано було видно.

За якихось чверть години схвильований Балаєнко повернувся і передав наказ капітана: Фіха з Рукавициним залишити на місці, а всім іншим бігти на узлісок. Вони підхопилися і швидко прибігли до командира. До складу звідси було рукою подати, але снігопад і вечірні сутінки заважали: нічого не можна було розгледіти. Пожвавлений капітан рішуче оголосив, що діяти почнуть зараз же, не чекаючи ночі, бо пильність німецьких вартових ослаблена розвантажувальною метушнею, що й досі триває. Ніхто не заперечив капітанові, розвідники завжди виконували його накази ретельно і мовчки. Івановському ж у цій диверсії було все нове й незвичайне, в усьому він покладався на Волоха і теж прагнув якомога пунктуальніше виконувати всі його накази.

— Якраз доречний сніжок, — сказав лейтенант, опускаючись біля командира. Той обернув незадоволене, заклопотане обличчя.

— Не дуже доречний. Нас не видно, але й ми ні біса не бачимо. А база велика.

Важко вгадати, як ліпше, однак сніг не переставав, і капітан вирішив починати. Чотирьох із трофейним МГ під командою Івановського він лишив на узліссі, щоб прикрили на випадок відходу, а сам з двома розвідниками, забравши всі гранати, попрямував до бази. Не було ніякого прощання, просто Івановський провів їх довгим поглядом, зачекавши, поки один за одним усі троє не зникли в густих білих од снігу сутінках. Тихенько зарядивши кулемет, лейтенант став очікувати на узліссі.

Якийсь час попереду було темно і тихо, марудно минали хвилини самотнього, напруженого чекання. В думках Івановський ішов за капітаном, уявляючи собі, як той, подолавши відкриту ділянку поля, наближався до узліску. Потім він повинен, мабуть, зупинитися, щоб розгледітися. Але що це?..

Із вітряної снігової пільми раптом долинув якийсь дивний переляканий крик, потім ще, і перш ніж Івановський устиг трохи розміркувати, бабахнув недалекий гвинтівочний постріл. Зразу ж над верхівками сосен пурхнула ракета, яка не багато освітила на білому, затканому сніговицею просторі, та Івановський зрозумів: намір капітана зірвався.

Напевно, треба було прикривати відхід, може, перехопити огонь на себе, але він не знав, де капітан і чому той жодним пострілом не відповів на вогонь вартових. Проте, коли від дороги вздовж узліску сікопули трасуючі кулеметні черги, він не стримався і вдарив із МГ назустріч,— навмання у те місце в темряві, де вони виникли. Івановський з нетерпінням чекав, коли з'явиться Волох, і випустив лише одну чергу по німецьких кулеметниках. Навряд чи його черга досягла мети, але в них малувато було патронів, одна всього стрічка, треба було економити. Весь час лейтенанту здавалося, що ось-ось три знайомі постаті вискочать із темряви, і тоді всі вони кинуться геть од цієї проклятої бази. Та минав час, а з темряви ніхто не вискакував, і лейтенант змушений був чекати. Обіч у снігу лежав його бовець Толкачов. Озвавшись до нього, Івановський махнув у напрямку бази, і той підхопився й слухняно побіг у поле.

Ракети над сосняком горіли безперестанку, флангові траси мчали кудись в одне певне місце — мабуть, німецький кулеметник знав, куди цілився. Івановський з коліна випустив другу чергу навмання, і тоді весь цей недалекий узлісок сосняка загуркотів пострілами — певне, охорона зайняла оборону і всерйоз відбивала напад. У такій ситуації слід було якомога скоріше відходити. Але капітана все ще не було, і недобре передчуття стиснуло Івановському горло.

Він не зразу помітив, як хтось появився у полі, в миготливому світлі ракет крізь завію попереду мигнула хистка тінь. У той час, коли друга тінь упала, ця умить виросла до гігантських, на все поле, розмірів; оминаючи її, з двох боків на узлісок летіли кулеметні траси. За кілька стрибків тінь досягла їхнього узліску, і крізь шум стрілянини Івановський почув:

— Капітана вбили!

— Стій! — крикнув лейтенант і підхопився.— Стій!

Це був Фартучний, загалом непоганий розвідник, його найбільше любив капітан Волох, але зараз, охоплений незрозумілим переляком, він шалено тікав з-під вогню. Принесена бійцем страшна звістка, однак, не дуже вразила лейтенанта, той уже відчував: сталося щось погане. Але що загинув сам капітан Волох, цього він не міг собі уявити.

— Стій! Назад!

Він підхопив кулемет із важкою стрічкою, що звисала до самого снігу, й кинувся в поле. Спотикаючись на присипаній снігом ріллі, хвилину біг у тому напрямку, звідки появився Фартучний. Не озирався, однак знав, що Фартучний вернеться і побіжить за ним,— інакше не могло бути. Ракети світили невпинно. Івановський уже не ховався від їхнього світла і з ходу випустив чергу по сосняку, щоб примусити німців остерігатися, залагати. Саме тоді Фартучний спритно обігнав його і зник за сніговою загоною попереду.

Івановський теж подався був за бійцем, але побачив у ракетному світлі кілька постатей, що бігли від дороги вздовж дряної загорожі бази. Злякавшись, що вони перехоплять Фартучного, він поспішно випустив по них останню чергу, і коли спустілий кінець металевої стрічки випав у сніг, кинув непотрібний тепер йому кулемет і вихопив із кобури ТТ. Але він уже побачив своїх — двоє розвідників, пригнувшись, за руки і за ноги волокли командира.

— Живий? — запитав, підбігши до них.

— Де там! Убили! — крикнув Фартучний.— Проклятий вартовий! Треба ж...

Відстрілюючись, вони змінили напрямок, довго бігли в чагарнику і тільки тоді, коли віддалилися кілометрів на два, в якомусь ліску передихнули. Капітана убили наповал, нести його далі не було сенсу, до того ж десь поблизу тріщали мотоцикли,— здається, німці вислали погоню. Поспішаючи, бійці трохи розпушили мокру, з листям, землю, вигребли неглибоку ямку і присипали в ній командира. Зник також один із розвідників, що супроводив Волоха, не знали, чи він загинув, чи, може, відбився куди в іншому напрямку. Проте чекати його не випадало, кожної хвилини тут могли появитися німці, втекти від них із пораним Фіхом було б нелегко.

Проклинаючи ту кляту базу і свою невдачу, Івановський повів маленьку групу на північ — далі від сосняка, над яким усе ще горіли вночі ракети, і відсвіти од них довго супроводжували бійців. На душі в лейтенанта було погано, його охоплювали то злість, то розпач. Увесь час хотілося лаятись. Але Івановський не осуджував капітана — мабуть, сам на його місці вчинив би так само. Було кривдно до сліз, що прикрий сліпий випадок так здорово допоміг німцям. Коли б Волох не наткнувся на вартового, усе обійшлося б гаразд, вони, певно, висадили б у повітря

базу, і тоді не потрібна була б оця вилазка з її неминучими жертвами.

Отже, слід бути обережнішими. У сто разів обережнішими, обачнішими, тим паче йому, Івановському, який тепер є відповідальним не лише перед самим собою...

4

Поминувши ліс, Івановський вивів групу на рівнину над річкою, і стомлені лижники довго посувалися прямо.

Тут уже не було ні підйомів, ні спусків, лижня бігла рівно, по глибокому снігу, та лейтенант з помітним зусиллям налягав на палиці. Лижі в пушистому снігу осідали глибше, ніж потрібно було для швидкої ходи, і майже не ковзали. Весь час прокладаючи лижню, командир брав на себе найбільше в цьому переході навантаження і десь опівночі відчув, що став знемагати. На ньому все було мокре, білизна не висихала від поту, гаряче дихання розпирало груди, стала доймати спрага. Та він не хотів їсти сніг, знав: вода обернеться зайвим потом, і це тільки зменшить витривалість і не додасть сили, якої потрібно йому ще багато.

Швидко минав час, а Дзюбін все ще не доганяв групи, і лейтенант сушив голову: що з ним сталося? Та, видно, треба кинути про нього й думати — коли не догнав раніше, то зараз не дожене: вони учистили вже половину шляху, коли не більше. В лейтенанта все стискається серце від думки, що їх стає дедалі менше. Не дійшли ще до місця, а чотирьох уже немає. Та він не міг, просто не мав права гаяти дорогоцінний час на пошуки або на чекання.

Івановський навмисне якомога рідше поглядав на годинника, він почав уже боятися неспинного плину часу й усю свою снагу витрачав на біг, стараючись про інше не думати. Певно, тому він не одразу помітив, що вітер подужчав, біля ніг заклубочилась поземка, здається, починав падати сніг. Кілька дужих поривів вітру так шмагнули по обличчю сніжною крупою, що лейтенантові аж дух забило. Навкруги стало глухо і темно. І без того малий нічний простір ще поменшав, майже зник у сірій негоді півми. Нічні плями довкола розтали. А вітер знов ударив снігом в обличчя,— здається, таки почалася завія. «Не на часі»,— тривожно подумав лейтенант, дужче налягаючи на палиці. Лижі його вже зовсім тонули в снігу,

вистромлюючи на поверхню самі лише ріжки. Стараючись не згубити напрямку, Івановський тепер майже не дивився під ноги, необхідно було якнайдалі бачити в темряві, у цьому полягав зараз основний його обов'язок. Інші поглядали на всі боки, замикаючий Лукашов відповідав за безпеку з тилу. Зрозуміло, в цій темряві легко було наткнутися на німців, та більше за несподівану зустріч з ними він боявся спізнитися. В завію чи в гарну погоду, а до ранку вони повинні прибути на місце.

Видимо, річка знову повернула вбік, бо спереду засіріло щось велике, проступаючи нерівним бугром із п'ятьми. Завія щосили гуляла над полем, і неможливо було побачити, що це таке. Однак оте громіздке було якраз на шляху групи, Івановський зрозумів це одразу і спинився. Він тепер частіше, ніж досі, придивлявся до компаса, вивіряючи маршрут. Позаду не відставав Судник, близько трималися й інші.

Те, що здалеку привернуло їхню увагу, зблизька виявилось якоюсь будівлею — садиба на околиці села чи якийсь хутір. Було дуже доречно завернути туди хоч би для того, щоб напитися, та лейтенант рішуче пішов у обхід. Він забобонно боявся усього, що могло зашкодити їхній меті й забрати час.

Крізь хуртовину трудно було вгадати, на якій відстані од них був цей хутір. Усього якусь хвилину він темнів збоку і вже мав зникнути, як раптом крізь вітер звідкілясь долинув крик. Лейтенант не збагнув ще, хто і навіть якою мовою кричить, як од будівлі почулось виразне гавкання собаки. Івановський чимдуж відіпхнувся палицями, роблячи сильний ривок у темряву, і ту ж мить вітряну тишу ночі розірвала приглушена завією черга. Трасуючі світляки куль у кількох місцях прошили над головою темінь, черкнули по снігу і полетіли геть. Здригнувшись од несподіванки, лейтенант пригнувся і щосили рвонув далі, вперед, у п'ягму. Звідкілясь позаду крізь смуги завії спалахнуло світло, сніжинки густо забіліли в його круглій плямі. Але це була не ракета — певно, десь увімкнули фари. І знову повітря пронизали вогняні пасма куль — густа, довга черга з широким розсівом пройшлася полем. Івановський озирнувся на лижників — Судник, як завжди, тримався дуже близько, далі, нагнувшись, розгонисто йшли інші. Далекувате сяйво фар усе ж трохи підсвічувало поле, вихоплюючи з сірої п'ягми білі силуети людей; з хутора їх, напевно, можна було побачити. Коли

зовсім близько знову заблискала трасуючі кулі, лейтенант негучно наказав «Лягай!», чомусь найбільше злякавшись за пошу Судника, і сам опустився м'яко на бік. Але спізнився. Лежачи на снігу, він уже відчув, що поранений, ногу коротко обпекло вище коліна, тепла мокрота розпливалася в холоші. Та великого болю не було; здіпивши зуби, спробував ногою — мовби нічого, можна терпіти. Обіч, важко дихаючи, втиснувся у сніг Судник.

— Пляшки! Пляшки бережи! — голосно шепнув бійцеві, розуміючи, що коли поцілять у пляшки, то всі вони тут загинуть. Судник стяг із плечей речмишок, втиснув у сніг, затуляючи собою небезпечний для всіх вантаж.

Як тільки остання траса відлетіла в далечінь, лейтенант підвівся і з радістю впевнився, що нога слухається. Пригнувшись на лижах, він знову помчав у ніч, — з усієї сили далі від цього хутора, обстрілу і зрадливого гавкання собак. Добре, що пориви вітру зі снігом усе-таки ховали їх навіть у підсвіченому нічному просторі, і він проскочив ще метрів сто. Хутора вже зовсім не було видно, фари, помиготівши здалека, якимось потьмяніли, та як і до того світили в їхній бік. Нова черга прошила пільму ззаду, але напрямом її відхилився далеко в поле.

Здається, вони вирвалися з найбільш небезпечної зони. Лейтенант похопився, що відірвався од своїх, оглянувся. Позаду хтось вовтузився в пільмі, але не доганяв, а нагнався — мабуть, вони загубили його лижню. Тоді він, стримуючи лижі, присів, тихенько покликав бійця і повільніше попростував у темряву, геть од цього хутора.

Незабаром він натрапив на якісь кущі чи узлісок і став: треба було зібрати бійців. Нога боліла дуже, але біль той був поки що терпимий, напевно, куля зачепила тільки м'якуш. Хутір мовчав. Зовсім близько темніли голі, засипані снігом чагарі, в яких то там, то сям чорніли молоді ялини — на випадок чого, за ними можна сховатися. Очікуючи своїх, Івановський не переставав дивуватися пильності німців. Хоча, здається, видав його собака. Дурна тварина, хіба вона знала, на кого валувала. Зрештою, було б гірше, якби він своєчасно не повернув од хутора. Все ж вони оминули його, хоча й не так далеко, щоб їх не помітили. Лейтенант відчув, як біль у нозі посилюється, в холоші зовсім змокрило, змокла навіть онуча в чоботі, треба б перев'язати рану. Але він мовчав і не ворухився, — чекав, коли надійде група.

Першим із темряви несподівано виринув Судник, потім з'явилася худорлява постать Пивоварова, трохи пізніше, пригинаючись і розмашисто працюючи палицями, примчали із завії ще двоє. Всі зупинялися біля командира і насторожено позирали назад. Поривчастий вітер крутив у повітрі сніжною крупюю, обсипаючи нею лижі, маскхалати, обличчя бійців.

— Кого ще немає? — тихо запитав лейтенант.

— Хакімова нема, — відповів Лукашов, не обертаючись. Усі вдивлялися в напрямку злощасного хутора.

— Сволота! І як вони почули? Наче так тихо йшли! — обурився Краснокутський.

— Ото ще біда — собаки! Добре — німецькі, а коли наші?

— Під німцем усі собаки німецькі. Тут вони нам не товариші.

Лейтенант ледве стояв, розслабивши поранену ногу, і мовчав. Він усе більше хмурнів, усвідомлюючи своє становище і тривожачись, що довго немає Хакімова. Зрозуміло, що ця затримка дорого їм обійдеться, однак і лишити бійця він не міг. Після недовгої паузи лейтенант запитав у Лукашова:

— Де він зник? Як лежали чи потім?

— Як лежали — був. А після того не помітив.

— Іди й шукай. Ми зачекаємо.

Лукашов мовчки подався у завію, а лейтенант постояв трохи і повернув у чагарник за молоді, обсипані снігом ялини.

Тут крутило, ніби в аеродинамічній трубі — хмари снігу вихрили в повітрі, з усіх боків задував вітер. Умостившись за ялиною, Івановський розсмикнув тасьомки маскхалата, розстібнув штани. Холодні руки одразу відчули загуслу кров, він розідрав цупку обгортку індивідуального пакета і туго перев'язав ногу вище коліна. Було таки боляче, але він стерпів, притамував зітхання і швидко вдягнувся. Снігом старанно витер руки, щоб ніхто не знав про його поранення, це зараз ні до чого. Тим паче, що рана легка, як-небудь перетерпить.

Гірше буде, коли не знайдуть Хакімова.

Чорт знає, як неодоладно все виходить, самі невдачі. Пригадалася народна прикмета, що справа з невдалим початком має ще гірший кінець. У нього початок аж надто невдалий. Який же буде кінець?

Сівши на снігу, бійці терпляче ждали, стискаючи в руках забинтовані стволи зброї. Він так само зачекав трохи, а потім вийняв годинника. Той справно, наче нічого не сталося, робив своє діло, показував пів на другу. Минула половина ночі. Немало відмахали й вони, та кілометрів з двадцять ще лишилось. Якщо тільки вони не відхилилися од маршруту. Закрутившись під цим обстрілом, ні про який маршрут він, звичайно, не думав, і зараз потрібно виправляти становище.

Івановський зорієнтував компас. Візир, установлений на двісті десять градусів, показував у чагарі. У темряві заметільної ночі, хоч в око стрель, не видно нічого, і він подумав, що доведеться, мабуть, іти крізь зарості. Інакше можна зовсім заблудитись. Або потрапити в лапи до німців.

— Тїхо!

Із темряви долинув чийсь кволий невиразний голос. Краснокутський став на лижі і, пригнувшись, ковзнув у той бік. Хвилину звідти нічого не було чути, а потім щось майнуло в темряві й заворушилося, біле й незграбне. За хвилину Лукашов і Краснокутський, зігнувшись, волоком притягли Хакімова і тут же впали колінами в сніг. Лукашов, стомлено дихаючи, сказав:

— От... Ледве знайшов... Палиця одна стриміла... Його палиця. Дивлюся, стирчить... А він через десять кроків... Уже снігом замітати почало...

— Що, живий? — запитав лейтенант.

— Живий, але погано. В спину його вдарило. В живіт вийшла, здається.

— Так. Швидко перев'язати!

Ну от, іще один. Неборака Хакімов! Такий старанний, меткий, кмітливий хлопець. З першої зустрічі він сподобався командирові: небалакучий, тямущий. І що тепер з ним робити?

— Я тут трохи обмотав. По куфайці. Непритомний він...

Поки двоє порпалися, перев'язуючи пораненого, Івановський, розслабивши прострелену ногу, розгублено дивився у темряву. Звичайно, Хакімова не залишиш, доведеться нести з собою. Але як? І доки? І що з ним робити завтра? Все було трудно, незрозуміло і погано, але лейтенант з усієї сили намагався приховати від інших свою стурбованість. У тій справі, на яку вони йшли, він має

знати все, все уміти й зовні бути втіленням цілковитої впевненості.

— Так. Перев'язали? Лаштуйте зв'язку з лиж. Що, не вмієте? Пивоваров, давай палатку! — вдавано бадьоро командував лейтенант. — Скоріше, скоріше!..

— Хіба так потягнеш? — засумнівався Краснокутський.

— Потягнеш. Знімай з гвинтівки ремінь. Давай хто-небудь ще свій. З нього також усі ремені зніміть. Заберіть патрони. Все, все. І гранати так само. Судник, візьми гранати. Тепер беріться вдвох. Один за ремінь. Так. Ви, Пивоваров, підстраховуйте ззаду. Сміливіше, сміливіше, не бійтеся.

Якось уклавши на зв'язку лиж Хакімова, вони поволокли його в чагарі. Вийшло не дуже зграбно — громіздко й незручно, лижі роз'їжджалися на снігу, а тіло пораненого весь час перевалювалося з боку на бік. Ззаду тяглася глибока борозна в снігу. Невідомо, скільки так можна проволокти.

Але іншого виходу вони не мали. Звідси до своїх не відправиш, залишити теж не було де. Звичайно, тепер їм доведеться пововтузитися. Тепер уже навряд чи встигнуть до ранку.

Група нерішуче пробиралася крізь чагарник. Часто зупинялися, поправляли лижі, ледь утримуючи на них Хакімова. Тягнув Краснокутський; Пивоваров, зігнувшись, підпихав і притримував. Лукашов ззаду часом допомагав, покрикуючи на обох.

На щастя, чагарі не завели їх у ліс, як того боявся Івановський, і за якихось півгодини вони знову опинилися в полі. Вітер на відкритому місці подужчав, над землею гуляла віхола. Обліплені снігом, вибравшись на чисте, вони спинилися, щоб перевести дух.

— То що ж робити, лейтенанте? — заклопотано впростався Лукашов. — Так ото його й тягти?

— А що вдієш? Що ви пропонуєте? — з явним незадоволенням спитав лейтенант.

— Може б, залишили де? В селі якомусь? Десь у сараї?

— Ні, не залишимо, — твердо сказав Івановський. — І досить про це.

— Що ж, досить то й досить, — раптом згодився Лукашов. — Тільки чи далеко так потягнемо?

— Треба скоріше,— схопився лейтенант.— З усіх сил, скоріше! Зрозуміло?

Не озираючись і помітно накульгуючи правою ногою, він подався у темряву. За ним рушили інші.

Усі зморено, понуро мовчали.

5

Попередній темп цієї шаленої гонитви був остаточно втрачений, котру вже годину вони волоклися в завії, мов сонні мухи, й лейтенант турбувався лише про те, щоб не втратити напрямку. Раз по раз він спинявся, треба було звіритися з компасом і зачекати волокушу з Хакімовим. Краснокутський і Пивоваров знеслилися, та й сам він хитався від знемоги, в голові п'яно паморочилось од вітру, важко тиснула на плечі зброя, все дужче боліла нога. Та він, як і досі, був попереду і, на диво, не відставав од нього ні на крок Судник. Боець мав павантаження надміру: окрім своїх пляшок із КС, ніс ще дві кілограмові гранати Хакімова, його гвинтівку, яку не покинули тоді, та його ж речмишок.

Раптом у темряві їм трапився засніжений стіжок, углявши його, лейтенант звернув з прямої дороги і за хвилину ткнувся знесилено плечем у присипане хурделицею сіно, що дотепер повнилося літніми пахощами. Ноги на лижах ненароком ковзнулися і поїхали вбік, і він м'яко сповз тілом у притрушений сіном замет. Кілька секунд тихо лежав у солодкій знемозі, заплющивши очі й відчуваючи, як усе під ним закрутилося в якомусь сонному бездумному танку. Злякавшись, що засинає, лейтенант великим зусиллям волі примусив себе підвестися. Ні, здається, ніхто не помітив цієї його хвилинної слабкості, від якої він розгубився в ту хвилину більше, ніж від чогось іншого. Тим часом до стіжка підійшов Судник, притягли волокушу з Хакімовим. Останнім, так само знеможено, виповз із мороку Лукашов. Усі мовчки попадали під стіжок.

— Багато ще? — натужно видихнув замикаючий.

— Небагато, небагато,— з неприродною бадьорістю відповів лейтенант.— Але треба поспішати. Там шосе, його ми повинні перейти до світанку. Вдень нічого не вийде.

— Так, усе зрозуміло,— сказав Лукашов.— Тоді потопали.

— Еге ж, треба рушати,— згодився лейтенант, однак йому бракувало сили, щоб одразу відірватися од м'якого боку стіжка.

— Ну, взяли саночки. Раз, два! — закомандував Лукашов, і лейтенант уже не вперше відзначив у думці, що цей сержант усе впевненіше командує в групі. Він і в дорозі усе покрикував на відстаючих, підганяв, наказував. Заклопотаний своїм, Івановський досі про це просто не думав, добре це чи погано. Зрештою, як замикаючий сержант цілком задовольняв його. Замикаючий з нього був чудовий, у такого ніхто не відстане.

— Так, устати. Устати! — негolosно, зі звичною наполегливістю командував Лукашов, який сам уже став на лижі й приготувався в дорогу. З явним зусиллям підвівся Краснокутський, закинув за плече ремінну лямку од волокуші. Один Пивоваров усе ще сидів, прихилившись боком до сіна, і не ворухився.

— Ну, а ти що? Окремого запрошення чекаєш? Пивоваров!

Пивоваров ледь ворухнувся і не встав.

— Що це з вами? — запитав лейтенант.

— Я не можу, — з дивною відвертістю для їхнього становища відповів боєць.

— Як це — не можу?

— Не можу. Покиньте мене...

— Оце номер! — здивувався Івановський. — Ти що, жартуєш?

— Придурюється він, а не жартує! — розізлився Лукашов, прикрикнув: — Ану встати!

Худорлявий слабосильний Пивоваров, очевидно, не розраховував на таку дорогу і вже дійшов до краю у своїх і без того не дуже великих можливостях. Навряд чи від нього можна було чогось добитися, але й залишати його під цим стіжком так само було неможливо.

— Ану вставайте! — суворо скомандував Івановський. — Сержант Лукашов, підніміть бійця!

Лейтенант не міг нічого іншого придумати, окрім застосування своєї влади з усією суворістю — тільки вона могла тут діяти. Командир, звичайно, усвідомлював безсердечність своєї аж ніяк не гуманної вимоги, розумів, що цей загалом покірний і сумлінний боєць заслуговував кращого з ним поводження. Але тепер Івановський затамував у собі будь-яку товариську сердечність, виявляючи саму лише холодну командирську вимогливість.

Лукашову, як видно, не треба було зайвий раз нагадувати, він ступив до бійця і вирвав із снігу палицю.

— Чув? Устати!

Пивоваров немічно заворушився, став підводитись, ніби про щось розмірковуючи і ледве перемагаючи в собі знемогу. Лукашов скипів:

— Годі придуриюватися! Встати!

Дужим ривком за комір Лукашов спробував поставити бійця на ноги, але той похилився на спину, підкинувши ногу з лижею. Лукашов смиконув ще — боєць сірим безсилим клубком скорчився в здійсненому ним сніговому вихорі.

Не здолавши у собі дивного, не узгодженого із своїм бажанням почуття, лейтенант круто перекинув на розворот здорову з лижею ногу.

— Відставити, Лукашов!

— Чого там відставити! Няньчитися з ним... бач, прикидається!

— Так, тихо! Він не прикидається. Пивоваров, ану... пару ковтків.

Івановський відчепив з ременя флягу, котру беріг усю дорогу на потім, на завтрашній день, який, судячи з усього, доведеться просидіти в снігу, та на зворотний шлях, що, цілком можливо, буде важчим за цей. Навіть напевно важчим. Принаймні їх зараз не переслідують, їх просто ще не бачили, ніч і завія надійно ховали їхній слід. А що буде завтра? Може так статися, що завтра вони будуть із заздрістю згадувати цю загалом тиху ніч. Але як би там не було сьогодні, та коли група не дістанеться вчасно до місця, то в неї просто не буде цього завтра.

Пивоваров кілька разів ковтнув із фляги, посидів ще, немов роздумуючи, і ослаблено, похитуючись підвівся.

— От і добре. Давай сюди гвинтівку. Давай, давай! А речмішок візьме сержант. Візьміть, Лукашов, у нього речмішок. Дуже мало зосталося. Рукою подати. Зате поки розвидниться, заліземо в ялинник, розвідаємо, видивимось і ввечері такий гармидер влаштуємо. На всю Смоленщину. Тільки б Хакімова дотягти. Як він там, дихає?

— Дихає, товаришу лейтенант,— сказав Краснокутський, беручись за свою ремінну лямку.— А може б, залишити, га, товаришу лейтенант? Зарити б у стіжок...

— Ні! — твердо сказав Івановський.— Не вийде. А що, як німці? Тоді що? Нам жити, а йому пропадати? Що тоді

генерал скаже? Пам'ятаєте, він наказував: триматися там один за одного, більше вам не буде за кого триматися.

— Воно-то так,— зітхнув Краснокутський.— Та коли б недаремно тягли...

Це правда, подумав Івановський, може й, даремно. Цілком можливо, що їхні зусилля щодо Хакімова виявляться марними. Скоріше за все, так і буде. Стільки годин боєць непритомний, та ще ця тряска, холоднеча, задубіє, та й годі. Вірогідність такого кінця була надто великою. Та біда й у тому, що фізичні можливості пораненого, мабуть, погано узгоджувалися з силою бійців, які можуть видихнутися раніше, і тоді всім буде неперелівки. Івановський, не признаючись навіть собі, починав невиразно відчувати, що Хакімов поступово, але напевно волею фронтової долі перетворювався із хорошого бійця і товариша на мимовільного їхнього мучителя, якщо не більше. Ніхто про те ще не сказав жодного слова, та, певно, усі вони почали відчувати щось подібне в ставленні до цього бідолахи.

Навчений гірким власним досвідом, лейтенант добре розумів, яка це біда — поранений у групі. І справа тут не лише в тому, що втрачено ще одного потрібного бійця. Поранення це надмірним фізичним тягарем лягало на всіх і ставило під загрозу виконання бойового завдання. Тепер вони безумовно спізняться, не зможуть у темряві перейти шосе, зостануться в снігу на полі, де на групу можуть просто натрапити німці. Та як не мучився Івановський від усвідомлення такої безрадісної перспективи, йому навіть на думку не спадало, щоб залишити пораненого. Обов'язок командира і людини владно диктував йому, що доля цього небораки, поки він живий, не може бути відділена від їхньої загальної долі. Кожен із них повинен зробити для нього все, що зробив би для самого себе. Це правило було законом для розвідників Волоха, таким воно зостанеться і для бійців Івановського.

Як і всі у групі, її командир майже знесилився за цю надзвичайно важку дорогу. Насилу тамуючи не великий, але нестихаючий біль, він ледве переставляв поранену ногу. Однак, приховавши своє поранення, він залишився в очах бійців однаковий із ними у своїх фізичних можливостях, і це без скидки покладало на нього рівні з іншими обов'язки. З якогось часу він став ніяково почувати себе за те, що, змушуючи інших до надлюдських зусиль, сам ішов без речей, взявши як додаткове навантаження лише гвинтівку Пивоварова. Більшого він не міг, але товарись-

кий обов'язок вимагав чесно поділити з усіма їхній дорожній вантаж.

Вони обійшли хвойний узлісок і знову просувалися вздовж річища, яке здавалося Івановському відносно безпечним відрізком шляху. На карті ці місця значилися як луги, чагарі й болота, сіл поблизу не було, і зустріч із німцями вважалася найменш вірогідною. Дві переметені снігом дороги вони пройшли благополучно, нікого там не стрівши. Тепер залишалося останнє — велике і, звичайно, по-тиловому пожвавлене шосе, перейти яке можна тільки вночі. Але до шосе було ще кілометрів п'ять-сім, і лейтенант, хитаючись від втоми, зачекав Краснокутського.

— Ну як?

— Та от, скоро витягнуся. Дали б ковтнути, або що? Лейтенант дав йому фляжку, той зробив кілька великих ковтків.

— Ну, краще?

— Нібито. Скоро пошабашим?

— Скоро, скоро. Давайте допомогу. Удвох потягнемо.

— Ну, як удвох! Тільки штовхатися будемо. Яюсь уже сам... Наче завія стихає?

Лейтенант оглянувся і на своє здивування побачив, що хурделиця справді трохи стихла. Чорне небо піднялося, відокремилася од землі, внизу лежало на диво спокійне біле поле, нібито припухле від соковитої нічної білявості. З боків знову появилася сіра плутанина чагарів з рідкими плямами молодих ялинок. Мабуть, наближався ранок. Обважнілою рукою лейтенант витяг із кишені годинника — було чверть на сьому.

— Ого! Ще один ривок — і кінець. Привал до самого вечора.

Новий неспокій на короткий час наснажив силою, і лейтенант енергійно заковзав лижами. Стало прикро від того, що так невчасно стихла завірюха, яка саме тепер була б дуже доречною. Без неї перейти шосе буде складно, тим більше, коли вони спізняться. Здається, їм не вистачить якоїсь години темряви, і ця година може вирішити все. Генерал у напутньому слові перед виходом настійливо радив максимально використати темряву — лише ніч давала їм якусь надію на успіх; удень, заглядивши їх, німці, зрозуміло, постараються знищити їх усіх до одного. Що це саме так, лейтенант прекрасно розумів без доводів, але все-таки він вдячний був генералові за його

турботи й добру пораду, в якій відчувалося щось зовсім не генеральське, а скорше батьківське у стосунках до всіх і до лейтенанта так само. Певна річ, вони розуміли, що на них покладається і що з цієї ночі вони ставали повними володарями своєї долі, бо в тяжку хвилину допомогти їм не зможе ніхто — ні генерал, ні сам бог. Однак цієї паленої ночі усю дорогу лейтенант носив у душі маленьку іскорку вдячності генералові за його аж ніяк не генеральську співчутливість до їхньої долі. Ця іскорка гріла його, вела і таїла в собі маленьку жадану надію на успіх.

А всього три дні тому, повернувшись із німецького тилу, Івановський найбільше боявся потрапити на очі саме цьому прискіпливому, суворому і владному генералові — начальникові штабу. Та й не тільки він — багато хто в цьому лісовому селі, де розмістився штаб, із квапливою боязливістю проходили мимо його високої, з голубими віконницями хати. Генерал був нещадно суворий до всіх підлеглих, а тут, зрозуміло, всі, окрім хіба що самого командуючого, були йому безпосередньо підпорядковані. Одному богові відомо, за що він міг будь-якої хвилини прискіпатися; генерал не прощав, коли когось заставав без діла, карав за порушення форми одягу й маскування, ляяв тих, котрі, на його думку, не досить швидко виконували накази, хіба мало за що може прискіпатися до підлеглого суворий начальник в армії? Одного разу Івановський мимохіть став свідком того, як генерал шпетив полковника за відсутність якихось даних на дільниці лівого флангу і як після цього полковник, у свою чергу, розносив начальника розвідки, дві розвідгрупи якого не повернулися з-за лінії фронту, хоча минув уже термін їхнього повернення.

Івановський був тут випадковою, чужою людиною. За період своєї не дуже великої армійської служби йому не доводилося бувати ніде вище штабу дивізії, і тепер він з цікавістю спостерігав життя цієї тилової установи. Разів зо два, правда, в селі зчинявся переполох, коли налітали «юнкерси», однак скинуті ними бомби не завдавали великої шкоди, тільки зруйнували порожній сарай та вбили на вулиці осідлану гніду кобилу. В усьому іншому тут було мирно й спокійно, хіба що деколи починав свій обхід відділів начальник штабу, і тоді всі полковники, капітани й моторні писарі зазнавали короткої тривоги. Та незаба-

ром, декому зауваживши, а на когось просто накричавши, генерал зникав, і знову йшло все тихо в селі, як завжди.

Перейшовши лінію фронту, лейтенант Івановський по-явився тут з двома учілими розвідниками, бо після загибелі капітана Волоха вважав своїм обов'язком доповісти про все, що сталося за два тижні їхнього блукання по німецьких тилах. Але заклопотані своїми справами штабні начальники поставилися до нього без особливої уваги, і це його обурило. Надто свіжим у пам'яті Івановського був біль недавніх утрат, загибель Волоха, всі неймовірні злигодні там, у німецькому тилу, щоб він так просто міг змиритися з цією неувагою. Лейтенант зайшов у хату розвідділу до білявого молодого полковника і з ходу почав викладати йому суть справи, але той довго й невидюще дивився на нього, явно думаючи про щось інше. Потім полковник урвав його розповідь і загадав усе викласти письмово. Ніби між іншим, він запитав, чи пройшов лейтенант перевірку в Дольцеві, де перебував збірний армійський пункт оточенців.

Івановський образився. Він сказав білявому з гарно укладеним волоссям полковникові, що в Дольцеве він устигне, а от до німецького складу боєприпасів можна спізнитися, і тоді всі їхні намагання, всі втрати, в тому числі й загибель чудового армійського розвідника капітана Волоха, будуть даремними.

— Як даремними? — здається, вперше щось утямив полковник і відірвав олівець од паперу, на якому старанно креслив якусь складну, з численною кількістю граф таблицю.

— Дуже просто, — відказав лейтенант. — Загинули без користі. Ні за цапову душу.

— От як! — устав полковник, обскикуючи гімнастерку і круто випинаючи напрочуд розвинені м'язисті груди. — Ви з якої, сказали, дивізії?

Івановський назвав дивізію і полк.

— Це ж якої армії? Це навіть не нашого фронту. Так не пройде, пишіть пояснення.

Нічого не вдієш, довелось морочитися з цим «поясненням». Він писав його дві доби, ховаючись од прискіпливого генерала, що саме приїхав з передової і, як завжди, після недовгої відсутності наводив у штабі лад. Івановський тимчасово притулився у штабному АХО, з писарем якого напередодні розпив фляжку шнапсу, і той великодушно поділив з «нічийним» лейтенантом своє ліжко в

напівзруйнованій пустій хатині. Щоправда, в додачу до фляги довелося обдарувати гостинного писаря трофейним дзеркальним компасом і назавжди розлучитися з гарненькою запальничкою-ченцем. Але за два дні лейтенант склав докладний звіт розміром у два шкільні зошити в клітинку.

Коли він приніс цей звіт, білявий полковник, очевидно, був не в настрої. Розмашистим точним рухом, не глянувши, він перекинув його зшитки на сусідній стіл, за яким сидів над паперами лисий бровастий майор.

— Ковальов, займіться. Що він там написав — мені читати ніколи.

Але Ковальов так само з якоїсь причини не міг прочитати це відразу, і лейтенантові нічого іншого не лишалося, як піти й чекати в своїй хатині. Він уже приклав до пілотки руку, щоб обернутися й вийти, як двері в хатину широко розчинилися і на порозі, нагинаючи голову, з'явився той самий, кого він найбільше боявся тут зустріти. Командири за своїми столами підхопилися, а лейтенант обернувся лише та так і завмер з піднесеною до пілотки рукою.

Напевне, його замизкана, незугарна постать — Івановський був у писаревій тілогрійці, без знаків розрізнення на ній і в заношеній суконній пілотці, коли всі командири штабу ходили в баранячих шапках, — здалася незвичайною і привернула до себе гострий погляд генерала.

— Хто такий? — тоном, який нічого приємного не обіцяв, спитав генерал, звертаючись до полковника.

— Лейтенант Івановський, командир взводу, — з натужною хвацькістю не своїм голосом відрепортував лейтенант і назвав свій полк і дивізію.

— Якої, якої дивізії?

Івановський твердо повторив номер дивізії.

— Що ви тут робите?

— Він з оточення, — сказав полковник, стоячи перед генералом і всією своєю імпазантною постаттю виявляючи належну повагу, але з відтінком фамільярної вільності. Івановський же скам'яніло застиг навитяжку, вперше у житті розмовляючи з таким високим начальством.

— Оточенець? Чому тут?

— Я тут з приводу німецької бази боєприпасів, товаришу генерал.

— Нова справа! — сказав генерал, стоячи упівоберта до лейтенанта. Погляд його прискіпливих очей не відривався

від напруженої постаті Івановського. — Що за база? Де? Звідки вам про неї відомо? Ви розібралися, полковнику?

— Розбираюся, товаришу генерал, — зовсім іншим тоном, ніж розмовляв досі, сказав полковник. Однак цей тон людини, що говорить не зовсім те, як було насправді, змусив лейтенанта виявити нову зухвалість щодо полковника.

— Полковник не хоче розбиратися, товаришу генерал, — випалив Івановський. Генерал кинув гострий запитальний погляд на лейтенанта, потім — на полковника. І лейтенант, відчувши, що тут може раз і назавжди дещо вирішитись, додав: — Артилерійська армійська база за шістьдесят кілометрів звідси. Кілька ешелонів боєприпасів, охорона невелика, довкола дротяна загорожа в один кілок. Можна підірвати.

— Он як! Ви вже й розвідали? — спитав генерал і обернувся до нього всією постаттю у розстебнутому кожусі, з-під білих бортів якого блиснула емаль орденів. Голос його уже відтавав, лейтенант з радістю відчув це й одразу ж наважився сказати про все одверто:

— Можна запросто висадити в повітря. Або спалити. І наступаючі на Москву німецькі війська залишаться без боєприпасів.

Івановський висловив це і зразу ж пошкодував за свою поквалливість, яка тієї ж миті дещо зменшила тільки-но виниклу цікавість до нього начальника штабу. Генерал щось буркнув у комір кожуха й сів біля столу на лавку. Всі інші, як і до того, стояли на своїх місцях.

— Кажеш, запросто? Бух — і німецькі війська без снарядів? Так, чи що?

— Не зовсім так, товаришу генерал, — намагався виправити свою похибку лейтенант. — Ми вже спробували, але...

— Уже і спробували? Встигли? Ну і що ж?

— Двох утратили. В тому числі капітана Волоха.

— От як, лейтенанте... Як тебе? Івановський. Знаскоку не візьмеш, з головою треба. Але він молодець, — сказав генерал, звертаючись до полковника. — Якщо так, пошліть його з групою. Дайте чоловік з десять. Займіться цим. І не зволікайте.

— Він без перевірки, товаришу генерал, — тихо вставив полковник. Генерал незадоволено ворухнув бровами.

— Дурниці! Його вже перевірили. Німці перевірили. А це буде другою перевіркою. Я скажу Клюзіну — тре-

ба ж зрештою довіряти своїм людям.— І, повернувши голову до несподівано обрадуваного лейтенанта, сказав по-добрилим голосом: — Готуйте групу, лейтенанте. Ось із ним. Позавтра доповісте про готовність. Ясно?

— Єсть! — не сказав, а по-дитячому, в захопленні вигукнув Івановський і, хвацько козирнувши, зачинив за собою двері.

Назавтра йому пощастило менше. Полковник, до якого він знову прийшов уранці, відправив його до якогось майора Коломійця, лейтенант чекав цього майора півдня, і коли врешті дочекався і передав наказ полковника, той мало не знищив його першою ж фразою:

— А де я візьму людей? У мене нікого немає. Лишився один їздовий.

Відчуваючи, що все знову руйнується, Івановський не став більше нічого ні з'ясовувати, ні доводити, а рішуче, швидкими кроками попрямував до високої хати з гарними віконницями. Звичайно, його туди не пустили, він затіяв недоречну суперечку з невблаганним вартовим біля ганку і був уже просто у розпачі, коли двері в хату несподівано розчинились і на порозі з'явився сам генерал. Начальник штабу не відразу впізнав учорашнього лейтенанта, і тому довелося знову назвати себе і тремтячим голосом повідомити, що з організацією групи нічого не виходить. Генерал гнівно зиркнув на нього, немов у цій невдачі винен був сам Івановський.

— Як не виходить?

— Нема людей, товаришу генерал. Полковник послав...

— Зименкова до мене! — кинув начальник штабу когось, хто стояв у нього за спиною, і той швиденько зник у снігах, куди, ні слова більше не сказавши, вернувся і генерал. Івановський зостався коло ганку сам на сам з вартовим, який із мовчазною злістю позирав на нього. «А все-таки не пройдеш!» — було написано на його фізіономії. Та лейтенант уже й не поривався в хату. Він покійрно зачекав хвилин двадцять, поки на ганку знову не появився старший лейтенант у кожусі з маузером через плече.

— Іди до капітана Зименкова і бери людей. Завтра о тринадцятій нуль-нуль генерал чекає з рапортом про готовність групи.

— Єсть! — сказав Івановський. Він не запитав навіть, хто цей капітан Зименков і де шукати його, — довелося з'ясовувати це у коноводів на вулиці. І справді, надвечір

у нього вже був на руках список восьми бійців і одного старшини; десятим у цьому списку значився він сам.

І лейтенант почав готуватися.

Окрім людей, треба було одержати боєприпаси, пляшки КС, вибухівку, два метри бікфордого шнура. Четверо бійців були в обтріпаних шинельках, без тілогрійок, слід було їх переобмундирувати. Хтось довго не хотів видавати маскхалати (в накладній не було підпису старшого начальника), по лижі він їздив у тилове, за п'ятнадцять кілометрів, село. Останню ніч перед виходом він ледве подрімав зо дві години, поїв за день один раз, вистояв на трьох інструктажах, але о тринадцятій усе ж привів групу на подвір'я високої, з гарними віконницями хати. Цього разу його негайно ж пропустили в домівку, і він з тремтливою гордістю доповів про готовність виконати бойовий наказ.

Генерал скінчив телефонну розмову і поклав трубку. Як був у хутряному поверх гімнастерки жилеті, мовчки вийшов у двір, де, вишикувані по команді «струнко», чекали дев'ять бійців з Дзюбіним на чолі. Генерал мовчки обійшов стрій, оглянув усіх, і на його немолодому, зморшкуватому, із запалими щоками обличчі вперше за весь час перебування свого у штабі Івановський не помітив і сліду начальницької суворості. Зараз це було просто зморшкувате обличчя обтяженої численними турботами, змороної, давно вже не молоді людини.

— Синки! — почав генерал, і щось у душі лейтенанта жалісливо здригнулося. — Ви знаєте, куди йдете? Знаєте, що буде важко? Але треба. Бачите, мете, — показав генерал на хмарне, низько зависле небо, з якого падав легкий сніжок. — Авіація на приколі. На вас уся надія...

Він ще говорив, радячи, як треба поводитись у важку хвилину в тилу ворога, де вже ніхто, крім хіба що товариша, тобі не допоможе. Але він міг би й не говорити про це — лейтенант уже мав певний досвід бойових дій у німецькому тилу, набутий за час двотижневого блукання у Смоленських лісах. А от його зовсім не начальницький, майже товариський тон і його увага до їхньої сповненої невідомістю долі зворушили лейтенанта, який із цієї хвилини готовий був на все, аби тільки виконати бойове завдання. Навіть смерть у цей час не здавалася йому чимось жахливим — він ладен був ризикувати життям, якщо це буде потрібно для Вітчизни.

Напевно, так відчував себе в цьому коротенькому

строю на подвір'ї не один він, а й інші, сповнені мовчазної уваги й рішучості. І коли Івановський, віддавши честь, повернув групу на вихід, у його душі сурмили фанфари. Він знав, що виконає все, на що його послали, іншого не повинно, а тому й не могло бути...

6

Як лейтенант не підганяв бійців на останніх кілометрах шляху, все-таки світанок застав їх у голому, білосніжному після нічної хуртовини полі, неподалік од шосе.

Користуючись передранковими сутінками, Івановський пройшов іще кілометр. З усе більшою ризикованістю він наближався до ледь помітної здалеку нитки дороги, як раптом помітив на ній машини. Лейтенант мало не крикнув од прикрої несподіванки — не вистачило якихось п'ятнадцять хвилин, щоб проскочити на той бік шосе. Втішаючи себе, він спершу подумав, що машини незабаром пройдуть, і вони справді швидко сховалися вдалині, та слідом за ними з'явився повільний кінний обоз, в обгін якого з-за пагорка вискочили два чорні приземкуваті легковики. Стало зрозуміло: починається день і великий рух, перейти шосе непоміченими з їх волокушею, мабуть, нічого було й думати.

Тоді лейтенант, не наближаючись до шосе, але й не віддаляючись од нього, круто взяв убік, на недалекий пагорок з ріденькою гривкою чагарника. Схованка там, зважаючи на все, була нікудишньою, але й чекати у вибалочку поблизу від шосе так само не випадало — швидко розвиднялося, і кожної хвилини їх могли побачити німці.

Насилу видряпалися лижники на пагорок, ледь не вивалили з волокуші пораненого, і лейтенант, тамуючи біль у носі, зморено пішов до недалеких уже чагарів. Однак на півдорозі перед Івановським виріс зі снігу якийсь досить високий вал, який рівно перетинав пагорок і збігав до шосе. Спершу лейтенант здивувався, та потім усе збагнув і зраділо став махати рукою товаришам, які ледве сунули за ним, — мовляв, давай скоріше.

Це був напівзаметений снігом протитанковий рів, одне з тих багатокілометрових польових укріплень, які на початку війни в усіх напрямках перерізали тутешні землі. Тепер цей рів трапився групі дуже доречно на цьому відкритому пагорку, і лейтенант навскоси повільно з'їхав па

його широке переметене сніговим хребтом дно. Тут було затишно і досить глибоко, вітер з одного боку намів зграбну фігурну стріху, що трохи затуляла зверху. Певна річ, якийсь недовгий час тут можна було відсидітись.

Один за одним бійці ввалювалися в це сховище і зразу ж падали на м'які замети. Лейтенант теж упав, наче прилип задом до щільно спресованого хуртовиною снігу, і, гаряче дихаючи, довго дивився невидючим поглядом, як сніговим пилом курився на вітрі гребінець стріхи. Івановський не знав, як бути далі, де і як перебратися через злощасне шосе, не уявляв собі, що робити з пораненим. Він тільки відчував, що з минулої ночі все пішло не так, як він розраховував, усе виходило гірше, а може статися, що закінчиться і зовсім погано. Та він не міг припустити, щоб після таких зусиль і мук усе завершилося невдачею, лейтенант відчував, що повинен до останньої можливості протистояти обставинам так, як би він протистояв німцям. Аби сили не підвели, а рішучості у нього вистачить.

Хвилин із двадцять вони лежали в рові, не промовивши жодного слова, і він не міг знайти в собі сили, щоб заговорити і призначити спостерігача. Він лише в думках повторював собі, що зараз, зараз треба когось назвати. Хоча усі вони були надто знесилені, та один хтось повинен був пожертвувати відпочинком і вилізти, наверх, на вітер і холоднечу, щоб не дати ворогові застати несподівано інших.

— Треба спостерігати,— нарешті сонно вимовив Івановський і, перечекавши піме мовчання лижників, додав: — Судник—ви.

Судник, привалившись до сніжної стіни, тримав на колінах набитий тирсою речмішок зі своїм делікатним вантажем. Здавалося, він спав. Голова його в мокрому кашпоні звисала на груди, очі заплющені.

— Судник! — знову гукнув лейтенант.

— Зараз, зараз...

Ще трохи побарившись, боєць рвучко випростався, рівніше сів. Потім, обіпершись на руки, підвівся і, різко похитнувшись, ледве не впав знову.

— Тихо! Пляшки! — злякався лейтенант, і цей ляк ураз вивів його зі стану невідчепної сонливості.

Залишивши лижі внизу, Судник виліз на високий стрімкуватий бруствер трохи збоку від бійців і заліз там, за ним, білим крижем на свіжому снігу.

— Як там? Ідуть?

— Ідуть. І кінця не видно.

Ну, звичайно, вони будуть іти, не чекати ж їм, коли він перейде на той бік шосе, щоб знищити їхню базу. В них своя мета і свої завдання, певно, протилежні його завданням, і він подумав: добре, що поблизу немає їхніх стоянок, інакше б він недовго просидів у цьому сховищі.

Мабуть, минуло близько години, і лейтенант прокинувся від холоду — розгарячіле його тіло став пробирати мороз. Усі, крім Судника на бруствері, нерухомо лежали, мов пеживі, і він, подумавши, що так легко можна перемерзнути, крикнув:

— Не спати! Ану, сісти всім!

Дехто заворушився, Лукашов сів, каламутним од знемоги поглядом обвів снігову схованку. Пивоваров не ворухнувся навіть у зручному сніговому місці — він спав. І тоді лейтенант вирішив, що треба все ж таки дати кілька хвилин поспати, інакше їх просто не зрушиш із місця. Може, за тридцять-сорок хвилин не померзнуть. Правда, в цьому випадку сам він заснути вже не мав права.

Чималим зусиллям, викликаним близькою, навислою над групою небезпекою, Івановський відігнав од себе тягучу дрімоту і підвівся. Його давно непокоїв Хакімов, але тільки зараз появилася можливість оглянути бійця, і лейтенант, хитаючись, підійшов до пораненого. Як він і боявся, Хакімову було погано. Мабуть, усе ще непритомний, боєць нерухомо лежав на лижах, туго загорнутий в обсіпану снігом палатку, в тісній відтуліні якої виднілося його бліде, з синюшним відтінком обличчя. Від частого важкого дихання краї палатки густо вкрилися інеєм, і дрібні сніжинки, осипаючись із них, одразу ж танули на мокрих щоках бійця — у нього була гарячка. Схилившись над Хакімовим, лейтенант покликав його тихенько, але той ніяк не зреагував, тільки часто й патужно дихав.

Кілька хвилин він сидів над пораненим і сумнівався в правильності свого рішення, що прирікало Хакімова на цей багатостраждальний шлях. Може, справді краще було б залишити його в якому-небудь стіжку зачекати, коли повернеться група. Але тоді з пораненим довелось би покинути і ще когось, а на це лейтенант згодитися не міг і без того з десяти чоловік їх зосталося всього п'ятеро. І перед цими п'ятьма дедалі ускладнювалося їхнє основне бойове завдання, ради якого вони, хоч і припізнало, доплентались сюди. Тепер слід було перейти шосе, але як це

зробити на очах у німців, лейтенант просто не міг зметити.

Думка про це шосе не виходила в нього із голови, і лейтенант ураз підвівся. Хакімову він нічим не міг допомогти, а про завдання просто не міг не думати. Він устроїв у замет лижі й, хитко ступаючи в снігу, поліз на бруствер до Судника.

Тут було вітряно й холодніше, ніж у рові, зате розкривалася широка панорама на поле з обома кінцями шосе, середина якої ховалася за вершиною пагорка. Там же зникав і рів. По той бік шосе, місцями близько підступаючи до дороги, широко розбіглися чагарі та переліски, а трохи збоку від річкової улоговини темнів знайомий сосновий лісок, який уже був стрів їх так зрадливо.

Лейтенант витяг із-за пазухи карту, орієнтувався. База навмисне не була позначена на його карті, але він і без того твердо пам'ятав її місце розташування на північному миску невеликого надрічкового лісу. Тепер, знайшовши на карті цей пагорбок, лейтенант побачив, що базу і його розділяли всього якихось півтора кілометри, не більше. Знову стало до болу кривдно: так це було близько, — і так неприступно. Через це прокляте шосе він змушений марнувати весь день — цілісінький день мучитися від непевності й холоду.

Разом із Судником лейтенант почав спостерігати за шосе, на якому тільки протягом недовгого часу випадали короткі перерви в русі. Ішли в основному вантажні — криті і з відкритими кузовами — машини найрізноманітніших марок, напевно, зібрані з усіх країн Європи. Більшість їх мчала на схід, до Москви. І раптом лейтенант подумав, що коли не всім і не з пораненим, то принаймні хоча б із одним-двома бійцями варто спробувати, використавши рів, перебратися через шосе. В усякому випадку, за день він би там щось видивився, розвідав, склав би план дії, а як стемніє, перевів би на той бік і всю групу.

Ця думка зразу надала йому бадьорості й викликала додаткову силу діяти. Він сповз із бруствера, неголосно, але енергійно гукнув лижникам:

— Підйом! Пострибати, зігрітися всім! Ну!

Краснокутський, Лукашов одразу підвелися, ляскаючи себе по стегнах, замахали руками. Лукашов розбуркав осовілого зі сну Пивоварова.

— Грітися, грітися! Сміливіше! — наполягав лейтенант і одразу ж згадав найліпшу для підйому команду. — Ану,

свідати! Лукашов, діставайте консерви! Усім по два су-харі.

Лукашов, сонливо здригаючись, вийняв із речмишка кілька сухарів та банку рибних консервів. Лейтенант зі скреготом розпорів ножем її бляшане дно, і вони ложка-ми й ножами заходилися виколупувати мерзлі куски риби..

— Ну як, Пивоварчику, виспався?— штучно під-батьорливим тоном запитав лейтенант..

— Та так, здрімнув трохи.

— Що ж ти пристав був, га?

— Стомився, товаришу лейтенант,— просто відказав боєць.

— А я думав, ти здоров'як,— жартома зауважив лейте-нант.— А ти он який...

— Підбився я.

Він не виправдувався і не скиглив, вигляд його те-пер, після короткого відпочинку, був сором'язливо-вину-ватий, смугляві щоки зі сну пашіли майже дитячим рум'янцем.

— Підбився! — злісно передражнив його Лукашов.— Що це тобі — у мамки? Тут... того — відстаючий гірше, ніж убитий.

— Убитому що, убитому сили не треба. А тут ось — пухирі на руках од вірьовки,— показав Краснокутський свої набряклі, червоні долоні — йому, звичайно, дісталос-я минулої ночі. Та кому не дісталос-я? І ще невідомо, що-всіх чекає попереду.

— А то он хитруни,— тим самим роздратованим тоном вів далі Лукашов,— чи то випилися, чи то заблукали. А тут за них відбувайся.

Він мав на увазі Дзюбіна і Зайця, про яких так само ні на хвилину не забував лейтенант. Із убитим усе було зрозуміло; дуже тяжко, але все-таки зрозуміло і з Хакі-мовим — старшина ж і Заєць зникли вночі, немов крізь землю провалилися,— тихо, безслідно і загадково.

— Добре ще, коли просто так. А то коли б не той,— бурмотів Лукашов, строго і заклопотано позираючи уздовж рову, і лейтенант зрозумів, на що натякав сержант. Але того, що він мав на увазі, не повинно бути. Івановсь-кий не хотів припускати й натяку на думку, що старшина Дзюбін здатний на зраду. А проте він і сам не впевне-ний — як не думав, не міг зрозуміти, куди пропали ті два з його і так невеликої групи.

— Ще німців слідом приведуть,— простодушно докинув Краснокутський.— А що — лижня під ногами, доганяй, десь наздоженеш.

— Усе може бути,— понуро згодився Лукашов.

— Досить вам,— утрутився Івановський.— Старшина не такий. Не та людина.

Лукашов жував сухар і все позирав у дальній кінець рову.

— Людина, припустимо, й не та, але все може статися. У нас у сто дев'ятому такий бравий капітан був, усе оборону лаштував. А налаштував — виявилось, не в той бік. Німці з'явилися, перший і руки підняв.

— Ну, це вже занадто,— рішуче обірвав його Івановський.— Дзюбін не капітан, це точно. І потім, треба більше людям вірити, Лукашов. Вам же от вірять.

— Так то ж я...

— Чому ви гадаєте, що Дзюбін гірший за вас?

— Бо я тут, а його нема.

Справді, логіка його міркувань була неспростовна, заперечити йому було важко. Адже він от не відстав, хоча й був замикаючим, і не дав відстати й Пивоварову, який сидів тепер обіч і смачно облизував ложку. Загалом Лукашов мав рацію, але Івановський чомусь не хотів осуджувати Дзюбіна, хоч і виправдовувати його так само не було як.

Консерви бійці швидко доїли, посідавши в заметі, догризли сухарі. Лейтенант сховав ложку в кишеню.

— Сержанте Лукашов,— іншим тоном сказав Івановський.— Лишастесь за старшого. Я піду. Треба розвідати трохи. Усім тут бути. Можна відпочивати. Спостереження кругове. Незабаром повернуся. Все ясно?

— Ясно,— з готовністю відповів Лукашов.

— І щоб усе в нормі. Доглядайте Хакімова.

— Усе буде зроблено, лейтенанте. Доглянемо.

— Так. Пивоварчику, за мною!

— Я? — здивувався Пивоваров, але, побарившись, став швидко підводитись.

— Беріть лижі, все інше. І ходімо. Лукашов, підмініть Судника. Напевно, заляк там.

По глибокому снігу, який місцями був до пояса, вони подалися до шосе. Лижі несли в руках. Рів час від часу робив невеликі повороти, виходячи з-за яких, лейтенант насторожено позирав уперед. Але в рові й поблизу, здається, нікого не було; ребристі снігові замети на дні ле-

жали незаймані. Нарешті стало чути глухе гурчання дизелів, повіяло ледь відчутно на холоді димком бензину — вони підійшли до шосе. Івановський висунувся з-за голого глинистого виступу біля повороту і зразу ж відскочив назад. Дуже близько, в кінці широкого розрізу рову, майнув автомобільний кузов, покритий роздутим на вітрі брезентом, потім ще й ще. Сунула довга колона, в деяких відкритих машинах, біля кабін, виднілися настовбурчені постаті німців у зелених шинелях. Судячи з їхнього вигляду, їм добряче-таки припікав російський мороз, і німці не дуже роздивлялися довкола. Лейтенант махнув рукою прикишлому ззаду Пивоварову і по краю кучугури виліз на схил.

Звичайно, лейтенант не сподівався на швидку вдачу, на зручний для переходу момент, але такого нещасливого збігу обставин він не чекав. Заклякнувши на вітрі, він ледве діждався, поки прогуркотіли на дорозі машини. Здавалося, поблизу нікого більш нема. Але тільки-но висунувся з-за грудок, що вмерзли на бруствері, як знову побачив неподалік німців. Їх було троє, зв'язківців. У той час, коли один, вилізши на стовп, порпався там у дротах, двоє інших з апаратами сиділи на узбіччі дороги — очевидно, налагоджували зв'язок. Із-за спин стирчали стволи гвинтівок, на землі лежали мотки дротів та якісь інструменти. Щоправда, заклопотані своєю справою, німці не звертали на інше уваги, але не так, звичайно, щоб не помітити двох росіян, коли ті у них під носом надумують перебігати шосе.

Виходить, знову треба чекати.

І лейтенант сумно лежав на промерзлих присипаних снігом лижах і не відводив од шосе очей. Було дуже холодно, мерзли ноги, поранене стегно боліло все дужче, і цей біль усе частіше привертав до себе його увагу. Рух машин на шосе вже кілька разів то відновлювався з найменшими інтервалами між автомашинами, то затихав трохи й тоді утворювався розрив на кілометр чи більше. Раз або двічі випадав більш-менш зручний момент, щоб перебігти на той бік, але німці усе ще вовтузилися зі своїм зв'язком. Івановський тричі діставав важкий кубик танкового годинника. Останній раз той показував пів на одинадцять. Зв'язківці не йшли. Минуло ще з півгодини, поки німець нарешті зліз із стовпа на землю, і лейтенант подумав, що, може, тепер вони підуть. Але німець вайлуватю перейшов до іншого стовпа і, начепивши на чоботи

свої серпи-кігті, знову поліз угору. Утрюх вони там про щось розмовляли, та вітер забивав їхні голоси, відносячи убік, і лейтенант не міг нічого почути.

Так тривало нескінченно довго. Івановський уже почав роздивлятися на всі боки, шукаючи більш зручного місця, як раптом побачив, що біля двох німців на узбіччі дороги з'явився і третій. Звідки він узявся тут, було неясно, певне, закритий від нього пагорком, сидів десь поблизу дороги. Лейтенант відчув, як по спині побігли дрижаки: так близько був од біди. Коли б наважився перебігти шосе, то певно натрапив би на цього невидимого йому німця. Тим часом німець присів над апаратом, про щось перемовився з іншим і махнув рукою зв'язківцеві, який сидів на стовпі, — той повільно став злазити. Поки він злазив, ці троє підвелися, розібрали свої сумки, скриньки і пішли вздовж дороги.

Цього разу вони спинилися значно далі від рову, на стовп ніхто вже з них не поліз, і лейтенант глянув у протилежний кінець шосе — зараз, мабуть, треба наважитись.

Він швидко сповз по схилу у рів, уразивши своє поранене стегно. Пивоваров зразу ж підхопився з насидженого в снігу місця, Івановський мовчки йому кивнув, і вони, припадаючи до крутого схилу, швидко посувалися ровом униз. Тут їх уже легко могли помітити з дороги, лейтенант упав за перемет, утиснувся в сніг; обіч спритно зарився у сніг Пивоваров. Запухле від холоду й безсоння хлоп'яче обличчя бійця завмерло в найбільшій пильності, часом лейтенант перехоплював його стривожений запитливий погляд. Лежачи на дні рову, боєць нічого не бачив і в усьому покладався на командира, який приймав зараз рішення, що так багато важили для обох.

Але звідси вже і сам лейтенант нічого не міг побачити і змушений був поклатися на слух, уловлюючи всі різні мінливі звуки, які долинали з дороги. Звичайно, це був не дуже надійний метод із усіх можливих для переходу, та іншого в них не лишилося. Дочекавшись, коли гурчання дизеля на шосе трохи стихне й не вловивши поблизу якихось нових звуків, Івановський сказав собі: «Давай!» — і схопився на ноги.

За кілька стрибків по глибокому снігу лейтенант дістався придорожного кінця рову, визирнув із нього — шосе справді було порожнє хоча на далекий узгірок він просто не встиг поглянути. В шаленому пориві лейтенант

вибіг на в'їжджене полотно шосе й розгонисто скочив з нього в сніг на дно рову, по той же бік дороги. На бігу він із задоволенням почув за собою стомлене дихання Пивоварова і щодуху кинувся до вже недалекого повороту рову. Через кілька кроків, однак, він знову вловив напружене завивання моторів і внутрішньо стиснувся, чекаючи викриків або, може, пострілів. Але все-таки лейтенант устиг схватися за поворотом. Пивоваров трохи спізнився. Івановський, озирнувшись, помітив, що машини з'явилися за секунду після того, як боєць упав за поворотом. Автомашини промчалися, не зменшуючи швидкості, і він уперше за цей ранок зітхнув із полегшенням.

— Ху, чорт!

Обидва хвилину віддихувалися, потім Івановський підвівся на колінах, оглянувся навкруги. Здається, поблизу був якийсь чагарник — ріденькі його верхівки місцями стирчали з-за високого бруствера, і лейтенант з бійцем розслаблено подибали ровом. Далеченько вже відійшовши од шосе, вони спробували вибратися в поле. На здивування командира, Пивоварову це вдалося швидше, лейтенант же з першої спроби піднявся тільки до середини схилу і, послизнувшись на крутизні, зсунувся до самого низу. Знову дуже заболіло стегно. На цей раз він не зміг стримати в собі стогін, і Пивоваров обернувся на бруствері, кинувши на нього гострий, здивований погляд.

— Нічого. Усе гаразд.

Івановський набрався духу, подолав біль, боєць подав командирові лижну палицю, з її допомогою той нарешті перевалився через бруствер.

— Так. Тепер на лижі.

Тут, мабуть, можна було йти вже понад ровом, од шосе їх затуляв бруствер і непогано ховав чагарник. Праворуч на віддалі сіріли верхівки сосняка, де сьогодні чекала на них удача або нещастя, слава чи, може, смерть — їхня доля.

7

Доки вони продирались на лижах крізь чагарі, Івановський відчув приступ якогось неприємного, майже нездоланного в собі неспокою.

Було зовсім незрозуміло, чому цей неспокій саме зараз так настійливо діяв лейтенанта. Зрештою, все склада-

лося більш-менш вдало: вони перейшли дорогу, здається, їх не помітили, зовсім уже близько була мета їхнього важкого багатокілометрового нічного шляху. Хоча і з ускладненнями, але наближався фінал, певно, тепер вони могли що-небудь зробити. Правда, їхні сили зменшилися — частину втратили, переходячи лінію фронту, двоє зникли вночі, троє zostалися по той бік шосе, і тут їх було тільки двоє. Двоє, зрозуміло, не десятеро. Але наряд чи саме ця обставина була причиною його невизначеного й такого нездоланного зараз неспокою.

Чим ближче вони підходили до сосняка, тим усе трижнівніше ставало на душі в лейтенанта. Нетерпіння охопило нарешті його так владно, що він не міг дозволити собі зупинитися поправити на стегні пов'язку — здається, почала кровоточити рана. А проте Івановський давно уже старався не прислухатися до своєї рани, до неї він трохи притерпівся за ніч. Тепер же навіть не дуже озирався навкруги — вперто прямував до сосняка, наче там на нього чекала найбільша в його житті нагорода. Пивоваров, мокрий од поту, переставши навіть витирати його з обличчя рукавом маскхалата, намагався не відставати, і вони, захекані, швидко посувалися край чагарників. Уже зовсім розвиднілося, дув невеликий, але холодний вітер, небо, затягнене хмарами, низько звисало над сірим, непроглядним, затуманеним морозною смугою простором.

Івановський перший вибрався на вершину пагорка і кризь безлисте гілля вільшняка поглянув униз. Перед ними розкинулася улоговина з нешироким язиком чагарника, в якому лейтенант ледь упізнав той вільшник, де вони з Волохом чекали ночі. Але замість гущавини, що тоді захистила сімох, нині сиротливо чорніли на снігу тонкі стовбури, в яких могло сховатися хіба що кілька пташок. Зате на маленькому пагорку за улоговиною, як і тоді, таємниче зеленів сосняк, рідко обнесений стовпчиками німецької загорожі, коло якої так їм не пощастило з Волохом, але повинно, не може не пощастити цього разу...

Побачивши знайому загорожу, лейтенант потроху став заспокоюватися — головне, усе ж таки він добрався до неї. Все інше залежить од його кмітливості, винахідливості, від їхньої сміливості. Впливи різних сторонніх причин тут же зводилися до мінімуму.

Сховавшись у чагарі, лейтенант постояв хвилину чи дві, трохи перепочив і поволі став позбуватися свого дивного неспокою. Він намагався впевнити себе, що все якось буде.

Правда, остаточно заспокоїтись йому не вдалося, щось усе ж таки не переставало його гнітати, тривожити і без того збуджені за ніч почуття. Пивоваров, ні про що не запитуючи, видимо, без слів розумів становище і чекав, коли вони рунуть далі. Лейтенант ніяк не міг відірвати погляду від соснового переліска, наче сподівався там побачити щось. Але на відстані понад кілометр нічого до пуття не було видно, крім розкиданих молодих сосонок та кількох стовпів огорожі. Зрештою, воно й зрозуміло, мабуть, німці встигли замаскувати об'єкт. Вони теж уміли маскуватися — різні там сітки, зелені маски, сніг. От лише дивувало, куди зникла дорога, на якій розвідники Волоха угледіли німецькі грузовики, що перевозили боєприпаси. Вона пролягала якраз по косягу до лісу, а тепер там на снігу не видно було й сліду від неї. «Може, замело вночі?» — подумав лейтенант. Але хоч якась прикмета її повинна б лишитися навіть після хуртовини. А може, дорогу проклали в іншому місці і звідси її просто не видно? Зрештою, дорога йому тепер не потрібна, скористатися нею, видимо, не доведеться. Набагато важливіше було знайти зручні підступи до цього соснячка, щоб уночі якомога ближче підповзти до загороджі. Очевидно, відкритий польовий бік для цього мало годився, треба пошукати якісь підходи із заходу.

— Пивоваров, гайда! Тихо тільки...

Ухиляючись од мерзлого гілля, що набридливо чіплялося за їхні капюшони, вони пішли чагарями вниз, в обхід поля. Лейтенант знову насторожився, все в ньому так стислося, як не стискалося за всю шалену минулу ніч. Але довкола стояла тиша, їм ніхто не зустрівся, і це заспокоювало. Укотре вже Івановський став прикидати, як краще пробратися за огорожу — тепер це було, мабуть, найважливіше і найважче в його завданні. Зрозуміло, якщо штабелі боєприпасів близько від огорожі, то їх можна буде закидати гранатами і пляшками в КС, хоча навряд чи вони розміщені на такій відстані, щоб до них можна було докинути гранату. Доведеться тоді лізти крізь дріт. Краще за все, мабуть, зробити це одному, а всі інші прикриють на випадок чого і забезпечать відхід. Хай навіть буде короткий бій із вартовим, — за ними раптовість, а хвилину часу їм, очевидно, вистачило б, щоб зробити все потрібне. Гірше от, коли там — собаки.

Та хоч би й собаки, одному чи двом доведеться лізти крізь дріт — решта повинні будуть підманути собак і

викликати на себе вогонь вартових — іншого не придумаєш. Головне — встигнути за лічені секунди підпалити й висадити в повітря якнайбільше штабелів. Усе інше зроблять детонуючі вибухи і довершить вогонь.

Чагарями вони перетнули улоговину, краєм узлісся обійшли відкрите поле. Близько не було нікого. Просувалися обережно, тепер уже не поспішаючи. Іноді лейтенант зупинявся і прислухався: навкруги стояла вітряна зимова тиша. Звідкілясь вітер приніс в улоговину далекий гул моторів, але, вслухавшись, Івановський зрозумів, що це із шосе. Сосняк навдивовижу німо, наче аж мертво, мовчав.

За якихось півгодини на їхньому шляху несподівано трапився вибалочок. Звивистого і голого, із занесеними снігом схилами, його було видно на всю довжину, і лейтенант не відразу добрав, що це той самий вибалочок, з якого Волох пішов у завію до огорожі. Отже, треба зайти ще далі, чагарниками обігнути базу на кілометр глибше. Вже там, напевне, можна буде підійти до неї ближче й роздивитися детальніше.

Лейтенант оглянувся на Пивоварова, розчервоніле обличчя бійця наполовину затуляв мокрий обвислий капюшон; хлопець з усієї сили перебирав палицями, їхні лижі, як і до того, глибоко провалювалися в розсипчастому снігу. Долаючи в собі нетерпіння від того, що швидко наближалася мета, Івановський мовчки дав знак Пивоварову зачекати, а сам обійшов вибалочок і зупинився за широким розлогим кущем ліщини.

Голі, з обідраною корою стовпи огорожі були зовсім близько. Високі, в зріст людини, коли не вищі, вони помітно вирізнялися на сніжно-зеленуватому тлі молодих сосонок. Але, дивна річ, — за ними все ще нічого не було видно. Як він не напружував зір, ніде не міг побачити знайомі штабелі з жовтих і зелених ящиків, що так виразно стояли в його очах з того самого моменту, коли він запримітив їх у бінокль. Не було також видно і брезентів. Ця обставина знову недобрим передчуттям занепокоїла Івановського, і він махнув Пивоварову — мовляв, сядь, замри. Той зрозумів сигнал і присів на лижі, а лейтенант після недовгого вагання вийшов із-за кущів.

Напевне, він зробив нерозумно, як командирові групи йому не треба було так ризикувати собою, та Івановський не міг уже стриматися. Недобре передчуття знову охопило його, щось застряло в горлі, він проковтнув той клубок

і, не відводячи погляду од близького вже узлісся, швидко їй навпростець подався до нього.

Тепер їх розділяло всього якихось три сотні метрів, і вже з самого початку цього шляху лейтенант упевнився, що дроту на стовпах не було. Дріт, який колись густо обплутував базу, зняли, і його відсутність найбільшою тривогою, мало не переляком відгукнулася в свідомості Івановського. Вже нічого не остерігаючись і не звертаючи уваги на те, що його могли легко помітити у відкритому полі, він за кілька ривків досягнув сосенок і зупинився вражений, майже знищений тим, що побачив.

Бази не було.

У сосняку на пагорку ні вартових, ні собак, ні штабелів із жовто-зелених ящиків — під ногами рівно лежав пейзажний сніг та по узліску тягся ряд білих стовпців — те єдине, що нагадувало зараз про базу — інших її прикмет тут не залишилося. Дріт акуратно зняли зі стовпів і відвезли кудись, мабуть, у інше, більш зручне місце.

Нерозуміння швидко змінилося в свідомості лейтенанта на збентеженість, навіть розгубленість, він постояв на чистому, свіжому після нічної завірюхи снігу, потім пішов на лижах до протилежного боку, туди, де колись був заїзд. Але й тут нічого не залишилося, тільки в гушавині молодого сосняка під снігом угадувалося кілька спустілих ям-капонірів та ще скраю узліску біля стовпів височіла купа присипаних снігом жердин, які, мабуть, підкладали під штабелі. Більше від бази не було нічого. Дорога, відсутність якої здивувала Івановського, білою смугою лежала під снігом — нею давно вже не їздили.

Якось раптово знесилівши, лейтенант притулився плечем до шершавого боку сосни, приголомшений пустотою і закинутістю цього тепер нікому вже не потрібного сосняка. Базу перемістили. Це було очевидним, але він усе ще не міг у те повірити. В його збентеженій свідомості засіла й не хотіла зникати вперта, невідчепна думка, що це омана, помилка, недоречне лихе непорозуміння і що потрібне лише невелике зусилля, аби все це змінилося. Іншого він не міг собі уявити, бо не в змозі був примиритися з тим, що й цього разу його спіткала невдача, що величезні зусилля групи витрачені даремно, що марно вони смертельно ризикували й втрачали людей і самі до краю знесилились. Вони запізнились. Лейтенант не відразу повірив у це, та, постоявши під сосною і віддихавшись, усе ж зрозумів, що ніякої омани не було. Була жорстока,

зла реальність, ще одна, велика біда з усіх бід, що випали за цю війну на його злочасну долю.

Насилу відірвавши плече од сосни, він став на лижі й відштовхнувся палицями. Лижі трохи проїхали по шурхотливому снігу й спинилися. Івановський не знав, як бути далі, вперше за кілька днів зникла необхідність поспішати, і він обіперся на палиці. На основій гілці неподалік з'явилася вертка сорока, яка весь час сердито скрекотала на нього; спурхнула над головою і з коротким писком зникла в гіллі синичка. Івановський стояв байдужий до природного життя лісу і нічого не помічав. Якесь заціпеніння сковувало його ослаблі м'язи, він ні про що не думав, лише дивився в порожнечу підліска, відчуючи в собі таку знемогу, що здолати її, здавалося, не було ніякої можливості.

Так минуло чимало часу, але сосняк, як і досі, лишався пустим і непотрібним, і лейтенант нарешті змушений був схаменутися: все-таки на нього чекали бійці. Передусім Пивоваров. Івановський оглянувся — боєць терпляче сидів за вибалочком, там, де він залишив його, і лейтенант махнув рукою — давай, мовляв, сюди.

Поки той ішов по його сліду до сосняка, Івановський розщепив ремінці лиж і ступив на сніг. Певно, тут можна було не боятися, в пустинному гайку не було нікого. Він зморено сів на невисокий, обсипаний снігом пеньок, випростав ногу. Треба вирішувати, що робити далі. А головне — поміркувати, як цю невдачу розтлумачити бійцям. Він не міг позбутися прикрого відчуття якоїсь своєї провини, пачебто він придумав усю цю історію з базою і когось обдурив. Хоч, коли розібратися, то найбільше обдурено його самого.

А втім, усе зваживши, зрозумієш, що тут не було обману, а була війна з її тисячами хитрощів, тонкощів, випадковостей, з усією різнонаправленістю її чинників.

Пивоваров тихо під'їхав по його лижні й мовчки зупинився навпроти. Боєць розгублено оглядав сосняк, зрідка кидаючи на лейтенанта спантеличений погляд. Та ось він зрештою здогадався.

— А що... Хіба тут була?

— Саме так — була.

— Гади! Вивезли, чи що?

— Вивезли, звичайно! — Івановський підхопився із свого пенька. — Пошили нас у дурні!

На здивування лейтенанта, Пивоваров дуже стримано зреагував на його запальні, гнівні слова.

— Видно, спізнилися.

— Еге ж. Більше двох тижнів минуло. Було коли.

— А тепер як же? Доведеться шукати.

— Що шукати?

— Ну, базу. Наказ же...

Звісно, бази не було, але наказ висадити її в повітря залишився. Чи давно лейтенант сам домагався у штабі цього наказу, який таки отримав на свою голову. «Що ж, тепер давай виконуй наказ, лейтенанте Івановський, шукай свою базу», — зло подумав про себе лейтенант. Однак тон, яким Пивоваров згадав про наказ, усе ж таки сподобався йому, і в душі він навіть зрадів. На випадок чого, певно, бійцям про це довго тлумачити не доведеться — коли зрозумів Пивоваров, то, мабуть, зрозуміють і всі інші.

Біда, що спершу так пригнітила Івановського, помалу стала меншати, хоч, певна річ, він не міг не усвідомлювати, скільки ще додалося клопоту. Видно з усього, базу перекинули на схід, ближче до лінії фронту — там і шукати її. Якщо йти вздовж шосе, обнишпуючи кожен лісок, то, можливо, і вдасться її надібати. Але відразу ж спали на думку ті, за дорогою, та ще бідолаха Хакімов. І подумалось йому, що, певно, шукати базу вже не доведеться. На це потрібно багато часу, більше припасів, ніж ті, що вони мали. Знов-таки, чи довго зможеш іти з Хакімовим? Та й чи легко відшукати в гущавині лісів старанно замаскований об'єкт, який тепер став для них голкою в стійку сіна? Зрештою, може бути й так, що бази взагалі вже немає — розвезли в частини і вистріляли в боях усе, до останньої міни.

Тоді що ж — повертатися з певикористапою вибухівкою, з повним запасом гранат? Знову на собі тягти бісові пляшки з КС і тремтіти, щоб який-небудь фріц, випустивши з дурного розуму чергу, не поцілів у них кулею? І це, втративши половину групи! З тяжкопораненим на волокуші. І, зрештою, в неприємному становищі цілковитого невдахи з'явитися перед генералом? Що скаже йому генерал?

— Та-ак...

Івановський зачерпнув пригорщу снігу, пожував і плюнув. Як завжди, після безсонної ночі в роті довго тримався огидний металевий присмак. Чомусь трохи нудило.

І навіть потроху брали дрижаки. Хоча дрижаки брали, можливо, від втоми і втрати крові.

— У тебе бинт є? — запитав у Пивоварова. Той зняв рукавицю і став мацати кишені, а лейтенант підвівся з пенька.

— Допоможи мені, — сказав командир, розстібаючи штани. Він подумав, що тепер уже немає ніякого сенсу приховувати недоречне своє поранення.

— Що, поранило?

— Та зачепило вночі. От чорт, все ще сочиться...

Не дивно, що Пивоваров злякався — білі кальсони й ватні штани лейтенанта були густо залиті вже підсохлою кров'ю. Із зовнішнього боку стегна з невеликої ранки швидко збігав до коліна темно-бурий струмочок крові.

— Давай. Обмотуй. Та щоб туго.

— Лікаря треба.

— Якого там лікаря. Ось ти й будеш за лікаря.

Було видно, що Пивоваров стурбувався пораненням командира більше, ніж зникненням бази. Присівши поряд, боєць не дуже вправно обмотав бинтами стегно й туго зав'язав кінці собачим вузлом.

— Щоб не сповзла.

— Гаразд. Поки що потримається.

Закривавлений бинт Івановський кинув на сніг, підтяг штани, зав'язав шворку замащених маскувальних шароварів. Пивоваров прив'язав лижі. Судячи з спокійного вигляду, невдача з базою ніяк не позначилася на його настрої, і лейтенант у душі позаздрив солдатовій витримці. А втім, він просто боєць, а з бійця багато не візьмеш.

— Що тепер хлопцям сказати? — заклопотано спитав командир, відчувши бажання порадитись, щоб хоч трохи розвіяти свою пригніченість.

— А так і сказати. Що ж такого, — просто відповів Пивоваров.

— Що німці нас обдурили?

— Ну, а що ж! Обдурили то обдурили!..

— Авжеж, твоя правда, — подумавши, додав лейтенант. — Так і зробимо. Тільки куди от далі нам?

— А ви на карту подивіться, — простодушню порадив боєць.

— Яку карту?

Свята простота, Пивоваров, очевидно, думав, що на військовій карті все позначено. Так само, бувало, й сільські тітки, побачивши, як командир розгортає карту,

дивувалися, коли той запитував, як називається це село чи скільки кілометрів до міста. Так і його Пивоваров.

Зрештою, лейтенант нервувався і, здається, починав злитися — боліла потривожена рана й дуже погано було на душі — він усе ще не мав певного уявлення, що робити далі. Невидющим поглядом якийсь час він озирав похиле, з далекими чагарями поле, поки думка про залишених по той бік дороги бійців не змусила його діяти.

Тоді лейтенант відштовхнувся палицями і швидко поїхав униз по своїй лижні.

8

Поки пробиралися знайомим шляхом у чагарнику, Івановський, трохи вже при звичаївшись до своєї невдачі, спробував розібратися в почуттях і вирішити, як бути далі. Зрозуміло, зникнення бази робило непотрібною всю його вилазку, і було кривдно до сліз за марні зусилля. Дуже шкода вбитих, помираючого Хакімова, однак тепер його все більше стало непокоїти питання: як цю невдачу пояснити в штабі? Надто вже запали в пам'ять лейтенантові їхні зовсім не воєнні проводи, сердечна генералова промова на подвір'ї хати з гарними віконницями... «Синки!..» Ось тобі й синки! Нікчемні копуни і роззяви. Поки лаштувалися, поки блукали вночі, поки спали в рові, база безслідно зникла.

«Дурне становище, нічого не скажеш», — думав Івановський і весь час морщився, наче від зубного болю. Він уже не ухилявся від колючого гілля чагарника — сунув навпростець, ледве пригинаючись, і думав, що краще б генерал вилаяв його з самого початку та відправив на перевірку в Дольцеве, ніж слухати оту його злощасну розповідь про базу. А вже коли вирішено так, то хай би краще начштабу суворо наказав йому або навіть пригрозив трибуналом на випадок невиконання наказу, ніж отак ось: «Синки, на вас уся надія!» Що йому робити тепер з цією генеральською надією? Куди йому з нею? Ця безрадісна думка непокоїла, тривожила його свідомість, не давала примиритися з невдачею і змушувала на якісь дії. Але що можна зробити?

Перейти шосе знову виявилось непросто: ще здалеку стало видно суцільний потік військ. Переміщалися,

мабуть, якась піхотна частина — колони ворожих солдатів, брички, вози, зрідка верхові; у другому ряді ревли машини й тягачі з гарматами на причепі. Густий цей потік невпинно рухався на схід, до Москви, і в лейтенанта в недоброму передчутті стиснулося серце — знову! Знову, мабуть, наступають, можливо, прорвали фронт. Бідна столиця, як їй вистояти проти такої сили? Та, напевне, знайдеться і в неї сила, принаймні повинна знайтися. Інакше навіщо тоді стільки крові, стільки людей передчасно загиблих за неї, стільки людських страждань і зусиль — адже ж є в цьому сенс. Повинен бути.

От тільки в нього сенсу вийшло дуже мало — хоч за цю ніч вони відмахали шістдесят кілометрів, але база від того не стала ближче, ніж вчора. Може, ще й далі, бо вчора у нього була повноцінна група, невтрачена рішучість, а що лишилося сьогодні? Навіть у нього самого, що не кажи, поменшало сили, а головне — разом із базою зникла колишня ясність мети: він просто не знав тепер, що робити і куди податися.

Але спершу треба дістатися до своїх бійців.

І вони з Пивоваровим, підхопивши в руки лижі, знову спустилися все в той же протитанковий рів. Іти далі до шосе було небезпечно, вони притаїлися за черговим земляним поворотом, зрідка виглядаючи з-за нього на відкрите місце дороги. Часто виглядати не було рації — колона військ тяглася там без кінця і краю, — перейти шосе в такий час нічого було й думати. Отже, треба чекати знову. І лейтенант став покійно марнувати свій час на холоді, в цілковитій бездіяльності, за півкілометра від німців. Тепер, однак, попереднього нетерпіння вже не було, він ладний був тут сидіти до ночі, все одно вдень не можна нікуди поткнутися. До того ж він ще не вирішив і не знав, куди йти далі — шукати базу чи, може, вернутися до своїх за лінію фронту. З Пивоваровим він майже не розмовляв — балачки перешкоджали б слухати, а слух тепер для них був єдиним засобом безпеки в цьому безкрайньому, заметеному снігом протитанковому рові. Лейтенант час від часу виймав із кишені свій танковий годинник, який тільки й знав, що свідчити, як швидко й невпинно минає час. Надходила холодна зимова ніч. Незважаючи на стужу, дуже хотілося спати. Напевно, тільки зараз Івановський відчув, як стомився за нічний перехід. Велике напруження останніх кількох днів тепер поступово спадало, нерви розслаблювалися, непомітно для

себе він навіть заснув, притулившись спиною до морозяного снігового схилу. І раптом прокинувся від тихого голосу Пивоварова:

— ...а, товаришу лейтенант! Проходять, здається.

— Що? Проходять?

Примостившись на схилі, боєць спостерігав за дорогою, голос його прозвучав з надією, і лейтенант так само виліз на схил. Шосе справді звільнялося од військ — останні підводи неквапно відповзали на схід. Очевидно, поки не пізно, треба бігти до своїх на пагорок.

Вони підхопили лижі й підтюпцем побігли по дну рову, ступаючи в глибокі, ще не заметені снігом свої сліди. Їм знову пощастило, вони саме в ту пору вибралися на утрамбовану безлюдну дорогу і, перебігши її, знову сховалися в рові. Поки бігли, добре угрілися, в лейтенанта змокріла спина, а в Пивоварова знову густо зрослося потом обличчя, по скронях і щоках збігали великі, наче стеаринові краплі. Важко дихаючи, боєць стирав їх рукавом маскхалата, але не відставав, не забарився, і лейтенант, мабуть, уперше відчув товариську прихильність до нього. Слабосиллий, цей боєць старався як тільки міг, і було б несправедливо не визнати цього.

На пагорку за першим поворотом рову Івановський притишив ходу і кілька разів з полегшенням видихнув гарячою парою. Здається, перейшли знову. Відкілясь іздалеку долинуло гурчання дизелів, та це лейтенанта не лякало. Його думки вже бігли наперед, туди, де їх чекали бійці, і першою тривогою Івановського було: як там Хакімов? Звичайно, нерозумно було б сподіватися, що той опритомніє і підведеться на ноги, та все ж... А що, як він помер? Чомусь подумалося про це без ляку, навіть без жалю, скоріше навпаки — з надією. Як би все було простіше, коли б цей Хакімов помер, як би він допоміг групі. Але це, звичайно, не залежало від його волі та їхньої потреби.

Десь зовсім близько в рові були його бійці, і лейтенант прислухався — здалося, він уловив знайомий розважливий голос, і це його здивувало. Івановський поспішно вийшов із-за повороту і віч-на-віч зустрівся з Дзюбіним. Очевидно, той, почувши його кроки, вийшов йому назустріч і тепер з напруженою увагою на бурому, немов опеченому обличчі, глянув у вічі лейтенантові. Поблизу сиділи на снігу Лукашов, Краснокутський, Судник, а біля волокуші з Хакімовим самотньо згорбився Заєць.

Усі обернулися до командира, але ніхто не сказав жодного слова, і лейтенант теж мовчки, не глянувши ні на кого, підійшов до волокуші.

— Як Хакімов?

— Так само. Неприємний, — відповів Лукашов.

— Води давали?

— Як же води? У живіт...

Напевно, так, у живіт. Якщо в живіт, то води не можна. Але що ж тоді можна? Дивитись, як він мучиться, і самим мучитися з ним разом?

Лейтенант вдивився у бліде обличчя Хакімова зі страждальним виразом розтулених присмаглих губ — боєць ледве чутно стогнав, заплющивши очі, й неможливо було зрозуміти, чув він що чи ні.

— Укрити б його кожухом, — озвався Дзюбін.

Йому наче аж сердито відказав Лукашов:

— Кожух! Де ти візьмеш того кожуха!

— А так пропаде.

— Давно прийшов? — не обертуючись од Хакімова, запитав Івановський.

— Годину тому, — сказав Дзюбін і кивнув на Зайця. — Он через нього. Лижу зламав...

— Яким чином?

— Та як ліс об'їжджали, — пояснив Заяць. — На якусь купину наскочив, — хрясь — і все. Не винен я...

Певна річ, іншим разом було б доречно як слід вилаяти цього Зайця, що вже двічі підвів групу, та зараз Івановський змовчав. Те, що Дзюбін наздогнав групу, трохи порадувало його, хоч радість та, звісно, затьмарювалася загальною невдачею. Лейтенант умисне старався мовчати, не заводити про це розмови, він просто боявся того моменту, коли виявиться, що нічний шалений крос був марний. Але довго мовчати не довелося, хоча його похмурий вигляд аж ніяк не заохочував до розмови, і це бачили всі. Однак питання про базу, видно, непокоїло всіх, а обіч у рові сидів простодушний молодий Пивоварчик, на нього тепер і спрямували свої погляди лижники. Перший не витримав Лукашов.

— Ну що там? Багато німців? — тихо спитав сержант за плечима в лейтенанта.

— А немає німців. І складу теж немає, — просто відказав Пивоваров.

— Як немає?

Лейтенант внутрішньо стиснувся, нахмурих брови. Він

не бачив, але фізично відчув, як стривожено завмерли за його спиною лижники, і, довго не витримавши, сам підвівся на ноги.

— Як, лейтенанте? Це правда? — обернувся до нього Лукашов. Інші, надто здивовані, мало не з переляком дивилися на командира.

— Бази нема. Напевно, перекинули в інше місце.

Стало тихо, ніхто не сказав жодного слова, лише Краснокутський чвиркнув крізь зуби на сніг. Заець спантеличено дивився прямо в обличчя Івановському.

— Називається, город городили. Лико плели, — пробурчав Лукашов.

— Що вдієш, — зітхнув Краснокутський. — На війні все трапляється.

— А може, її там і не було? Може, вона десь в іншому місці? — похмуро засумнівався Лукашов, знову звертаючись до лейтенанта.

— Була там, — просто відказав йому Пивоваров. — Стопи ж стирчать. Без дроту тільки.

Лейтенант відійшов од волокуші, кинув погляд на Судника, що з бруствера напружено дивився в рів. Командир намагався не бачити Лукашова, але й без того відчував, як злість розпирала сержанта, і той ладний був почати сварку.

— А що, і слідів ніяких нема? — зі спокійною діловитістю запитав Дзюбін.

— Нічого нема, — відказав Івановський.

— Що ж виходить... Як же так? — не вгавав Лукашов. — Хтось винен, значить.

Лейтенант різко повернувся до нього.

— Це в чому винен?

— А в тому, що даремно шпарили. Та й людей поклади...

— Так що ви пропонуєте? — осадив його лейтенант різким запитанням.

Він не міг починати з ним суперечки, бо знав, що в цьому їхньому напруженні недалеко й до сварки, до того ж розумів, що значною мірою сержант мав рацію. Але навіть зараз багато говорити про те, від чого й так погано кожному? Знову ж, у таких випадках в армії не заведено відкрито висловлювати своє незадоволення, тим паче обурення — подібне завжди каралося дуже суворо.

Проте Лукашов розпалився, очі його заблищали, брезкеле, з настовбурченою щетиною обличчя стало злим.

— Що мені пропонувати? Я кажу...

— Краще помовчіть!

Сержант Лукашов змовк і відійшов убік, а лейтенант знову сів на сніг. Розмова була не з найприємніших, але те, що допікало йому з самого ранку, відразу опало, якось само по собі все вирішилося, хоч, може, і не найкращим чином. До нього вже не зверталися, напевно, бачили, що тепер він знає не більше за інших. Бійці мовчки чекали нової команди або рішення, як бути далі, і він, розуміючи це, витяг із-за пазухи карту. Спробував усе-таки щось знайти на ній, щось вирішити для себе, намагався зрозуміти, куди з найбільшою вірогідністю могла переміститися ця проклята база. Але скільки він не вдивлявся в карту, та не відповіла на жодне його питання, червопа лінія шось зникла за її краєм, сусіднього ж аркуша в нього не було. І тут, і, напевно, й далі зручних для бази місць було чимало: у лісах, чагарниках, вибалках. Де її шукати?

Він так сидів довго і мовчав, не приймаючи з колін розгорнутої карти, по якій сніжною крупною шурхотів вітер. Він уже нічого не розглядав на ній — просто уникав зараз непотрібних розмов з бійцями, їхніх запитливих поглядів. Він відчував, що негайно треба щось вирішувати і тільки-но стемніє, треба звідси йти. Тільки куди?

— Підмініть Судника. Либоць, заклад на вітрі, — ні до кого не звертаючись, сказав лейтенант, коли відчув, що напружена мовчанка надто затяглася. — Заць!

Заць одразу підвівся і почав вилазити на бруствер, а Судник, обсипаючи сніг, задом з'їхав у рів. Здійпята ним хмара снігу обдала Дзюбіна, котрий заворушився і підхопився на ноги.

— Так що ж далі, командире? — запитав він.

— Що таке? — вдав, наче не зрозумів Івановський, хоча він добре розумів, що непокоїть Дзюбіна.

— Куди підемо далі?

— Ви підете назад, — просто вирішив командир.

— Як? Я сам?

— Ви з усіма. Спробуйте врятувати Хакімова.

— А ви?

— Я? Я спробую знайти базу.

— Сам?

На це запитання старшини Івановський зразу не відповів. Він не знав, піде сам чи ще з кимось, але те, що треба далі шукати — це він знав певно.

— Ні, не сам. Підє ще хтось.

— Може, я, лейтенанте? Справді? — сказав Дзюбін, наче випробовуючи свою рішучість. Але командир мовчав.

Івановський напружено додумував те, чого не додумав раніше. Звичайно, вихід для нього можливий тільки такий, він не міг ризикувати всіма, його люди зробили все необхідне, і не їхня вина, що мети не досягнуто. Далі починався особливий рахунок його командирської честі, мало не особистий поєдинок з німецькою хитрістю, тож бійці до цього єдиноборства не мали відношення. З цього часу він почне діяти на свій страх і ризик, всі інші мають повернутися за лінію фронту.

Лейтенант підняв очі від карти і подивився на Дзюбіна. Порізане передчасними зморшками, темне від холоду обличчя старшини було незворушне, погляд з-під маленького козирка червонозоряної будьонівки спокійно, без вимоги чекав чогось і ніби говорив зараз: візьмеш — добре, а не візьмеш — так само напрошуватися не стану. І лейтенантові захотілося взяти з собою старшину, мабуть, кращого напарника тут знайти було неможливо. Але тоді старшим над групою треба призначити Лукашова, а він чомусь не хотів цього. Лукашова командир уже трохи взнав за цю дорогу, і в душі появилася стійка неприязнь до нього.

Отже, з групою має залишитися Дзюбін.

Їх надто мало повертається назад, їм довірено пораненого Хакімова, їх новий шлях навряд чи буде легшим за дорогу сюди, а лейтенантові дуже хотілося, щоб вони по можливості благополучно дісталися до своїх. У цьому розумінні краще за все було покласти на досвідченого, урівноваженого старшину Дзюбіна.

— Ні, старшина, — сказав лейтенант після тривалої паузи. — Поведете групу. Зі мною зостанеться... Пивоваров.

Усі трохи здивовано повернули голови до Пивоварова, що лежав на боці, а при цих словах командира ніби засромився й сів рівно.

— Так, Пивоваров!

— Атож, — просто відповів той, зашарівшись і кліпнувши білими віями.

— От і гаразд, — сказав лейтенант, задоволений тим, що все так швидко владналося.

(Потім він не один раз спитає себе: чому його такий важливий вибір так несподівано для нього самого, майже несвідомо випав на цього молодого бійця? Чому б у по-

мічники собі не взяти сапера Судника чи високого, дужого Краснокутського? Хіба сумирна покірливість слабосилого сільського хлопчика тільки й визначила його рішення? Чи тут вплинув на нього їхній сьогоднішній спільний перехід через шосе, де вони вдвох пережили небезпеку і перше для обох розчарування?)

А проте вибір зроблено, Пивоваров якось ураз підібрався, посерйознішав і тихо сидів на витоптаній чобітьми сніговій кучугурі.

— Що ж, ваше право,— сказав Дзюбін.— То як там передати, в штабі?

— Я напишу,— подумавши, сказав Івановський.

Паперу, однак, у нього не знайшлося, був тільки трофейний олівець, довелося старшині видерти аркушик із свого заяложеного блокнота, на якому лейтенант, подумавши трохи, написав:

«Об'єкта на місці не виявилось. Група зазнала втрат, відправляю її назад. Сам із бійцем продовжую пошуки. Через дві доби повернуся. Івановський. 29. XI 41 р.».

— Ось. Передайте начальникові штабу.

— Оті самі, гранати, візьмете?

— Так. Гранату й зо дві пляшки. Пивоваров, візьміть у Судника пляшки з КС. Гранату дайте сюди.

Старшина зняв із ременя протитанкову гранату, яку лейтенант одразу ж підв'язав шматком бинта до свого пояса.

— І харчами б заpastися треба.

— Харчами також. Дайте сухарів. Консервів кілька банок. Самі ж, напевно, в АГЧ снідати будете...

— Дай боже, щоб у АГЧ,— з надією зітхнув Краснокутський.

— Тільки глядіть при переході. Коли б знову не напорилися. Не шкодуйте животів, голови ціліші будуть.

— Це правильно,— тихо погодився Дзюбін.

— Ну, здається, темніє, можете рушати. А ми тут ще посидимо. Як там на шосе, Заєць?

— Якась із фарами котить. Одна чи більше — добре не видно.

Старшина розв'язав речмішок, Пивоваров склав у свій сухарі та дві великі, загорнуті в тряпку пляшки з КС. Лукашов і Краснокутський, не чекаючи команди, підійшли до обсіпаного сніговою порошею Хакімова.

— Глядіть Хакімова,— сказав лейтенант Дзюбіну.— Може, доживе ще до ранку.

— Про що говорити!

— Тоді все. Ідіть!

— Що ж, щасливо, лейтенанте,— обернувся Дзюбін і зразу ж скомандував бійцям: — Ану, взяли! За лижі, за лижі беріть! Піднімайте вище! Вище, ще вище! Отак...

Вони підняли Хакімова і насилу вибралися з рову. З бруствера Дзюбін ще оглянувся — прощання вийшло поспішливе, невиразне, й Івановський махнув рукою.

— Щасливо!

Коли їх не стало видно в полі й останнім за бруствером зник високий капюшон старшини, Івановський сів на сніг. Він відчув особливе задоволення від того, що Дзюбін не пропав, догнав групу, і тепер з тими, хто вертався, буде тямущий і людяний командир, який повинен їх привести до своїх. А вони тут якось обійдуться удвох із Пивоваровим, який усе ще стояв у рові, позираючи через край високого насипу. Щоб якось зменшити ніяковість, викликану цією розлукою, лейтенант сказав з не властивою йому жартівливістю:

— Сідай, Пивоварчику. Незабаром і ми підемо. Тебе як звати?

— Петро.

— Петя, значить. А мене Ігор. Ну що ж, може, нам ще пощастить? Як гадаєш?

— Може, й пощастить,— непевно сказав Пивоваров, тручи ложе гвинтівки, і зітхнув — тихенько і переривчасто.

— Гаразд. Немає чого скімлити — ще не все втрачено. Ще ми з ними повоюємо. Хоча нас двоє, але й це — сила. А зараз, поки є час, давай перекусимо, менше нести доведеться,— сказав Івановський і почав розв'язувати свій речмішок.

9

За якихось півгодини, коли добре стемніло, вони вибралися зі свого снігового сховища. Обидва залякли, особливо померзли ноги, хотілося відразу дременути на лижах, щоб трохи зігрітися. Та спершу треба оглядітися. Вночі рух на шосе поменшав, їхали окремі машини, деякі слабо світили підфарниками. Навкруги було тихо і порожньо, снігову далечінь із чагарями затягло вечірньою млою, хмуре, незоряне небо низько звисало над тьмяним нічним

простором. Івановський вирішив іти на схід уздовж шосе, далеко не відхиляючись од нього, щоб спостерігати на ньому весь рух. Він думав, що, як і того разу, восени, базу повинні виказати машини.

Вони швидко спустилися зі свого пагорка, по розсипчастому снігу перетнули лощину. Двадцять хвилин вистачило на те, щоб добре нагрітись і навіть зморитися. Що не кажи, а нагадувала про себе минула ніч. До того ж на відміну од учорашнього Івановський зразу відчув при ходьбі дужчий біль у пораненій нозі, мимоволі переставляв її обережно, більше налягаючи на здорову. Щоправда, він намагався звикнути до цього свого болю, думав, якось минеться, розійдеться, може, рана йому не пошкодить. Але, піднявшись ще на один згірочок, лейтенант відчув, що треба відпочити. Тоді він трохи розслабив ногу, вагу тіла перемістив на здорову, і щоб Пивоваров, який підходив слідом, не помітив нічого, вдавав, ніби розглядається, хоч розглядатися не було потреби. Шосе простяглося рядом, зовсім безлюдне; попереду не дуже видно, сильний східний вітер дув пружно в обличчя, від нього сльозилися очі.

— Ну як, Пивоварчику? — навмисне жартома спитав лейтенант.

— Нічого.

— Зігрівся?

— Упрів навіть.

— Ну, давай далі.

Озираючись на всі боки, вони пройшли ще, мабуть, із годичу, здалеку помипули край якогось лісу, сосняк, якісь хати коло дороги — після вчорашнього обстрілу з хутора Івановський намагався триматися якомога далі від будівель. Шосе майже скрізь тяглося прямо, без поворотів, це полегшувало орієнтування, і лейтенант тільки зрідка поглядав на компас — перевіряв напрямок.

Настрій його немовби навіть поліпшився. Пивоваров ішов по п'ятах, не відстаючи ні на крок, і лейтенант, спинившись, запитав з деяким пожвавленням у голосі:

— Пивоварчику, що ти у житті бачив?

— Я?

— Еге ж, ти? У житті, кажу, що бачив?

Пивоваров знизав плечима.

— Нічого.

— Книжок хоч ти начитався?

— Книжок начитався, — не зразу, ніби пригадуючи,

відказав боець.— Усього Жюля Верна, Конан-Дойля, Вальтера Скотта, Марка Твена...

— А Гайдара?

— І Гайдара. А ще Дюма, все, що міг дістати, прочитав.

— Ого,— здивувався лейтенант і навіть з деякою повагою подивився на Пивоварова.— І коли ти встиг стільки?

— А я захворів у шостому класі й півроку не навчався. Ну й читав. Усе перечитав, що в бібліотеці було. Мені з бібліотеки носили.

Так, це, мабуть, чудово — прохворіти півроку і перечитати всю бібліотеку. Скільки Івановський мріяв захворіти в дитинстві, та й в училищі, але більше трьох днів йому хворіти не вдавалося. Здоров'я в нього завжди було міцне, і читав небагато він, хоча цікаві книжки викликали в нього жваву, до хвилювання радість, і книжок, кращих, ніж твори Гайдара, йому в своєму житті читати не доводилося. І то в дитинстві. Потім стало не до літератури — пішли книжки іншого змісту.

Довкола, як і досі, було тихо, взагалі спокійно, як буває спокійно тільки далеко від передової. Лейтенант ішов тепер без учорашньої поспішливості, пересилюючи відчутну втому в ногах та біль рани, які дуже уповільнювали його рухи. Правда, поки що біль можна терпіти, і, щоб не дуже зосереджуватися на ньому, Івановський намагався звертати увагу на інше, навіть стороннє. В думках він був тепер коло бійців, які під командою Дзюбіна поверталися до своїх. Напевне, уже йдуть біля ріки, заплавою. Добре, якщо не замело лижню, вона допоможе зорієнтуватися. Зрештою, Дзюбін, мабуть, і без того запам'ятав дорогу, а на випадок чого допоможе карта. Карта на війні — скарб, шкода тільки, що не завжди вистачає цих самих карт.

Увесь час не виходив із голови Хакімов. Звичайно, намучаться з ним не доведи господи, особливо під час переходу лінії фронту. Тепер з ним не підхопишся, не рвонеш на лижах, треба все повзком, по-пластунському. Та хоча б пройшли. Правда, Дзюбін, певно, зуміє, повинен пройти. Він же й розповість начальникові штабу про їхню невдачу, якось виправдається за групу та за її командира. Хоча при чому тут командир? Хто міг подумати, що за якихось два тижні все так зміниться і німці вивезуть базу?

Себе Івановський винним не відчував ні в чому,— здається, він зробив усе, що в його можливостях. А проте

якийсь поганий черв'ячок провини ворухився в його душі, начебто лейтенант усе ж таки чогось не додивився і в результаті не виправдав довір'я. Саме оце невинувдане довір'я тривожило його найбільше. Тепер лейтенант аж здригнувся від думки, що з усього заміру може раптом нічого не вийти.

Івановський добре знав, як можна одним якимось вчинком підмочити свою репутацію. Одного разу з ним було таке, що, підвівши людину, він так і не зміг відновити її добре до себе ставлення.

Незадовго перед тим Ігорю сповнилося чотирнадцять років, і він п'ятий рік жив у Кубличах — невеликому тихому містечку біля самого польського кордону, де в прикордонній комендатурі служив ветеринаром його батько. Розваг у містечку було небагато. Ігор ходив до школи, дружив з хлопцями, а у вільний час пропадав на комендантській конюшні. Коні були майже найбільшим захопленням його дитинства. Скільки він перечистив їх, перекупав, скільки попоїздив верхи — у сідлі й без сідла! Років зо три підряд він не помічав нічого довкола, окрім коней: кожного дня після уроків біг на конюшню і повертався з неї тільки на ніч, щоб завтра до приходу чергового бути знову там. Прикордонники жартували часом, що Ігор — незмінний днювальний на їхній конюшні, й він із задоволенням погодився б днювалити щодня, якби не уроки в школі.

На конюшні завжди багато цікавого, починаючи від годування і водопою, чищення скребницею та щіткою і кінчаючи урочистим ритуалом виводки з шиккуванням, метушнею червоноармійців, прискіпливою строгістю начальства, яке носовиками перевіряло чистоту кінських боків. Було щось незмірно захоплююче у верховій їзді, в заняттях з вольтижування, проте найбільший захват його викликало рубання лози на плацу за конюшнею, коли уздовж ряду стояків із лозовими прутами галопом скакали кавалеристи, з правого боку і зліва стинаючи верхки лозових прутів. А чого варте джигітування найхоробрішого кіннотника в загоні славнозвісного лейтенанта Хакасова!

Але виводку, рубання, джигітування він спостерігав збоку, сам участі не брав у них — його ще не пускали у стрій і навіть ні разу не дозволили сісти з шаблею на

коня. Інша річ — купання. На лучному березку озера, коло піщаної мілини стояла стара погрижена конов'язь, і в спеку мало не щодня опівдні приводили до неї спітнілих, зморених коней. Тоді вже Ігор відводив душу, плескався доти, поки останній кінь не виходив з озера. Як завжди, приїжджав на Милці — молодій рудій кобилі з тонконогим пустотливим лошам. Милку закріпили за командиром відділення сержантом Митяєвим, з яким у Ігоря склалися особливі, може, навіть незвичайні як між хлопчиком і дорослим взаємини. Цей Митяєв, хоч і служив строкову, та на відміну од інших двадцятирічних бійців-прикордонників, здавався Ігорю надто старим, з посіченим зморшками обличчям, важкою ходою і незграбною вайлуватістю літнього сільського дядька. Народився Митяєв десь у Сибіру, вдома у нього лишилися дорослі доньки, і він давним-давно повинен був призватися та й відбути свою службу, коли б не якась плутанина в документах, де значилося, що Митяєву всього лише двадцять років. Як це сталося, не міг пояснити і сам Митяєв, що тільки лаєв якогось там дяка в церкві, з вини якого довелося служити з тими, хто міг бути йому зятем.

Коні для Митяєва — звичне діло, певно, за своє життя він бачив їх немало й тому охоче довіряв свою Милку спритному синові ветеринара. Ігор годував її, чистив, мив і вигулював, тоді як Митяєв повчав та підхвалював його або й просто відпочивав, смокчучи свою цигарку в курилці. Бувало, що він навіть заступався за свого помічника перед його батьком, коли той сварив хлопця за тривалу відсутність удома, що, звичайно, позначалося на уроках. Взаємини Ігоря з Митяєвим узагалі склалися такі, що кращих і не треба, і старий Івановський не раз казав, що цей сибіряк, може, замінить хлопцеві й батька. Ігор не заперечував, він уважав, що Митяєв і справді кращий за батька, який не жив з матір'ю, любив хильнути й зовсім не приділяв уваги своєму недоглянутому синові.

Одного разу звичайне порання з кіньми порушила невелика подія — на озеро привезли човна. Привіз його на парокінній підводі старшина Белуш, який зразу ж випробував його на воді й оголосив, що човен належить самому комендантові — капітанові Зарубіну і що ніхто не повинен доторкатися до нього навіть пальцем. Щоб гарантувати цю недоторканність, Белуш прилаштував ланцюг і примкнув човна до стовпа конов'язі. Човен майже все літо пролежав на прив'язі. Зарубін не користувався ним,

і містечкові хлопчаки згоряли від бажання поплавати на ньому по озеру.

Якось надвечір, коли вже коней викупали і поставили на прив'язь, а днювальні пішли в комендатуру вечеряти, Ігор узяв свою вудку й подався на притоку ловити окунів. Ключало погано, й він уже зібрався перейти на інше місце, коли з вільшняка вилізли Коля Боровський і Яшка Фінкель, шкільні його товариші. Після короткої розмови вони дали зрозуміти, що є змога поцупити комендантового човна й попливти ним на другий берег, де синів великий сосновий ліс і де ніхто з них ще не був. Ігореві ця витівка здалася досить привабливою: кого з містечкових хлопців не цікавив той берег, дістатися до якого дуже важко — на шляху лежало грузьке з мочарами болото в гирлі протоки, в котрій, подекували, живе водянник. Було спокусливо заволодіти човном, але біля конов'язі лишився чергувати Митяєв, який відповідав за того човна перед самим капітаном Зарубіним. Щоправда, цю причину відхилив Коля, повідомивши, як Митяєв мирно спить собі під кущем на попоні, а щодо замка, то хлопець одразу ж показав великого ключа від батькового хліва з дровами, що замкався таким же замком, як і човен Зарубіна. Ігореві нічого іншого не лишалось, як узяти цей ключ і спокійно відімкнути замок човна.

Весел у них не було, однак вони знайшли довгу ялинову палицю й стягли човна на мілину. Спочатку відпихалиця палицею, потім стали гребти руками, човен виплив на середину, і тут виявилось, що він дуже розсохся на березі, і крізь його борти цівками ллється вода. Вичерпувати воду це було чим, хлопці спробували вихлюпувати її руками, але човен усе дужче осідав кормою в озеро, і незабаром їм довелося поспіхом залишити своє «судно». Насьорбавшись теплої води, вони якось добралися до берега. Човен же повільно затонув.

Митяєв біля конов'язей спав так міцно, що нічого не почув, а хлопці обсушилися на пагорочку й до вечора були вдома. Назавтра, звичайно, розпочалися пошуки пропажі, виявляється, що хтось бачив поблизу від купальні містечкового шибеника Тьомкіна, на котрого зразу ж і склали протокола. Хотіли допитати також Ігоря, що зранку крутився біля коней, але черговий Митяєв не міг навіть уявити свого помічника в ролі злодія і поручився за його непричетність. І коли через день Ігор усе-таки признався Митяєву у своїй провині, той спочатку не пові-

рив. Довелося показати місце на озері, де неглибоко на мулистому дні затонув човен, якого швидко підняли й притягли до берега. Побачивши його, Митяєв тільки сплюнув у пісок і відійшов убік, навіть не глянувши на свого помічника. Їхня дворічна дружба на тому й скінчилася. До самої демобілізації Митяєв не сказав хлопцеві жодного слова, ніби зовсім не помічав його, не відповідав на його привітання, при зустрічі проходив мимо, навіть не дивлячись на нього. Ігор не гнівався, він знав: цю зневагу він заслужив.

На їхньому шляху незабаром виявився ріденький молодий соснячок-посадка, вони швидко пройшли поміж його рівними рядами, і раптом обидва спинилися. На самому узліску, напевно, була дорога, по якій зараз кудись убік повільно, хилитаючись на вибоїнах, повзли у темряві машини. Спочатку Івановському здалося, наче він збився з напрямку і вийшов до того самого шосе. Але швидко зрозумів, що це зовсім не шосе, а, мабуть, якийсь поворот з нього в бік. Тоді чому на цьому повороті машини?

Заховавшись, він трохи постояв на узліску. Машини повзли зовсім близько, передня їхала з увімкнутими фарами, метляючи на вибоїнах критим високим кузовом. Три інші машини, що сунули слідом, були такі самі високі й покриті,— що вони везли, неможливо було зрозуміти. Але той факт, що машини з'їжджали убік з головної магістралі, наводив лейтенанта на певні приємні роздуми. Не під'їжджаючи ближче до дороги, він повернув по узліску слідом за машинами.

Тепер він ішов на лижах повільно, часто зупинявся й слухав. Далекий путряний гуркіт дизелів якийсь час ще було чути, потім, заглушений поривом вітру, він якось одразу стих. Івановський поправив па собі ремінь з важкою гранатою, оглянувся на Пивоварова. Той був рядом, припинив, передчуваючи небезпеку. Ледве переводив подих.

— Ану, подивимося, що там. Ти відстань трохи...

Пивоваров кивнув, штовхнув ліктем гвинтівку, ремінь од якої навкоси перетинав його білі в маскхалаті вузькі груди. Звичайно, трохи слабосилим виявився його помічник, але тут і дужий напевне здав би. Зашурхотівши по снігу лижами, Івановський подався узліском.

Сосняк незабаром закінчився, попереду був струмок або річка з чагарями на берегах, Івановський з помітним зусиллям стомленої людини перебрався через неї і ще трохи пройшов полем. Несподівано для себе він побачив дорогу — дві глибоко прорізани в снігу автомобільні колії. Щоб не переходити її і не загубити в потемках, лейтенант вернувся назад і на деякій відстані пішов полем.

Незабаром з'явилося село — без єдиного звуку, без блиску світла, в сірій пітьмі перед ним раптом виникла стріха хліва, за нею друга, і лейтенант одразу ж подумки вилаяв себе за необережність — од села треба було триматися якомога далі. Тільки він зібрався повернути в поле, як перед його зором майнув за рогом сарая характерний обрис гусеничного всюдихода. Там же була ще якась машина, що в сутінках видавалася громіздкою. Тонка жердина над нею височіла, і, придивившись трохи, лейтенант зрозумів, що це антена. Зрозуміло, в селі не могло бути ніякої бази, але цілком можливо, що тут розмістився на ночівлю якийсь тиловий чи маршовий підрозділ німців.

— Бачив? — тихо запитав Івановський у напарника.

— Атож.

— Що це, як гадаєш?

Пивоваров лише знизав плечима, він не знав, як не знав того й сам лейтенант, що звертався до нього зараз наче до рівного. Коли б у Івановського були п'ятеро або десятеро бійців, він як командир нізащо не дозволив би такого панібратства з підлеглим, але тепер цей Пивоваров став для нього більше ніж боєць. Він був його першим помічником, його заступником, головним його порадицею — іншого тут узяти нема де.

Викинувши вбік лижку, лейтенант розвернувся в поле, Пивоваров також повернув, вони круто взяли в обхід села. Однак, трохи пройшовши сніжним полем, Івановський зупинився, подумавши: а що коли це якийсь великий штаб німців? Штаб їх улаштував навіть більше, ніж та злощасна база, яку невідомо де було шукати вночі.

Хвилину він постояв на вітрі, розмірковуючи, що можна зробити. Поряд чекав Пивоваров. Боєць розумів, певно, що командир вирішував щось важливе для обох, і очікував цього рішення зі спокійною солдатською витримкою. А лейтенант думав, звісно, краще б обминути це осине гніздо, але спершу варто, мабуть, підкрастися ближче, розвідати — може, випадє зручний момент і їм пощастить більше, ніж з отою базою.

Поки вони стояли в нерішучості, десь між хатами в селі спалахнула пляма світла, замигтіла на снігу й зразу ж погасла. Цей випадковий проблиск нічого не відкрив їм, але показав у темноті напрямом, певне місце. Очевидно, там була вулиця, і лейтенант урешті наважився підійти ближче, аби зрозуміти, що там відбувається.

— Так, Пивоварчику, відстань трохи. І потихеньку — за мною!

Той згідливо кивнув, Івановський рішуче відштовхнувся палицями й попростував до села.

Спочатку на його шляху появився трухлявий поламапий тин, через дірку в якому він прослизнув на город і в нічних потемках наткнувся на тонкі деревця й кущики — певно, на межі двох городів. Лейтенант звернув трохи вбік і під прикриттям цієї порослі подався неглибоким снігом до темнуватих силуетів будівель. Довкола, як і раніше, було тихо, холоднувато, дув поривчастий вітер, у повітрі навкосо летіли негусті сніжинки. Ніяких певних звуків сюди не долиняло, та все ж за якимись невиразними ознаками Івановський угадував присутність у селі чужих, і ними тепер могли бути лише німці. Відчуваючи, як ось-ось для нього щось відкриється, він обережно наближався до будівель.

Зовсім уже поряд горбилася засніжена стріха хліва, біля якого кривобоко стояв обсмиканий з одного боку і підпертий дрючками стіжок. Деревця межової порослі тут враз кінчалися, крайньою в ряді стояла розлога груша з товстуватим, помітним серед тонконогого вишняка стовбуром. Побачивши її здалеку, Івановський подумав, що за цим грушевим стовбуром, очевидно, треба присісти, перечекати. Але він ще не дійшов до груші, як невідомо звідки біля стіжка з'явилася чиясь постать у розхристаному довгополому вбранні, й він, стеновшись, збагнув: німець! Німець од несподіванки на мить завмер, пильно вдивився в нього, але відразу ж, заспокоюючись, гаркавлячи сказав іздалеку:

— *Es schien ein Russ...*¹

Івановський нічого не зрозумів і, мабуть, надто різко рвонув приклад автомата, що висів у нього на грудях. Затвор гучно клацнув у тиші, німець, зрозумівши свою помилку, придушеним голосом крикнув і чимдуж кинувся по снігу від стіжка — навкіс через город до сусідньої

¹ Мені здалося — росіянин.

хати. На секунду розгубившись, Івановський присів і, здається, вчасно: зразу ж од будівель торохнув одиночний постріл, куля гучно цьвохнула в обмерзлому гіллі дерев. Але він уже був наготові й з коліна короткою чергою вдарив по сірому рогу за тином, потім другою чергою — нижче, по втікачеві, який уже ось-ось міг сховатися в тіні будівлі. Останні його кулі були, однак, зайвими — німець одразу ж упав сторчака в сніг і вмер там; Івановський умить викинув ліву лижу на розворот, схопив одну палицю. Другу, поспішаючи, він упустив у сніг і тільки-но нагнувся по неї, як у темряві двору знову спалахнув червоний вогник, і він тихо зойкнув од глибокого гострого удару в плече. Зразу відчув, що поранений, рвучко, щосили кинувся на лижах з городу, туди, де нетерпляче ждав його Пивоваров.

Розгубившись напочатку, німці подарували йому чверть хвилини дорогоцінного для нього часу. Він уже проскочив половину межової порослі, як вони тільки почали вибігати з дворів на город. Хтось закричав там, владно і суворо, і чоловік з п'ятеро кинулися йому навздогін. Він добре їх побачив, оглянувшись, і трохи розгубився, міркуючи, спинитися йому, щоб вогнем із ППД стишити їхню проворність, чи скоріше тікати в темряву. Та скоріше у нього вже не виходило, він швидко підупадав на силі від болю й ледве справлявся з лижами.

Позаду кілька разів вистрелили — часто й не дуже гучно, мабуть, із пістолетів, але він усе ж відірвався од переслідувачів, і тепер влучити в нього було важко. Все-таки одна куля вдарила кудись під ноги, лейтенант, не озирнувшись, пригнувся нижче і з усієї сили, яка дедалі слабіла, намагався вирватися з городу. Та ось іще одна куля протягла свою верескливу струну над самісінькою головою, він підхопив автомат, щоб випустити назад чергу, як тієї ж миті десь попереду міцно й гучно бабахнуло раз і вдруге. Він збагнув радісно — це рятувчі постріли Пивоварова: мову своєї трилінійки він упізнав би де завгодно. Із темряви майже назустріч йому ще один за одним блиснули три часті удари, кулі свистіли дуже близько, та він уже був упевнений: своя куля його не зачепить.

— Скоріше, товаришу лейтенант!

Івановський упав, трохи не дійшовши до тину, але не від болю в грудях, який швидко передавався на всю його праву половину тіла, а тому, що йому забракло повітря.

Він задихнувся. Та лейтенант знав, що Пивоваров уже тут поблизу і не покине його.

Виплюнувши з рота сніг, Івановський одразу ж спробував підвестися, але ноги йому дивно обважніли, до того ж заважали лижі, що схрестилися під час падіння. Одна лижка зовсім зіскочила з ноги, тоді він смикнув другою ногою і так само вивільнив її з ременів. Позаду ляснуло ще кілька пострілів, але його, здається, вже не переслідували, їх зупинив Пивоваров, який і вибіг до нього з темряви.

— Товаришу лейтенант!..

— Тихо! Дай руку.

— Я уклав там одного! Хай тепер спробує...

Схоже, боєць не дуже й здивувався, що командира поранили, він швидко допоміг Івановському піднятися, заклопотаний, видно, іншим, чого не дуже й приховував. Скидалося на те, що йому й невтямки, як просто зараз їх тут могли вбити обох.

Лейтенант хотів був зібрати лижі, та в голові знову запаморочилось, і він ткнувся плечем у м'який морозний сніг. Пивоваров, напевно, лише тепер зрозумів стан командира і, скинувши лижі, кинувся на допомогу.

— Що, вас сильно, га? Товаришу лейтенант!

— Нічого, нічого,— видихнув Івановський.— Поможі.

Треба було якомога скоріше звідси тікати, щохвилини сюди могли заскочити німці. Боєць раптом замовк і, підтримуючи лейтенанта, повів його кудись у темряву, далі од села, в поле. Івановський слухняно брів по снігу, ледве пересталяючи ноги, в голові у нього паморочилося, починало нудити: Двічі лейтенант виплюнув на сніг щось темне, не зразу втямивши, що це кров. «Добре схопив!.. Добре схопив!..» — думав лейтенант якось байдуже, наче про когось іншого, не про себе.

Вони не оглядалися, і без того було зрозуміло, що ззаду не стих переполох. Щоправда, постріли вже не лунали, але той тривожний гамір підганяв їх дужче за постріли. Певно, німці висипали на околицю чи, може, йшли слідом. Івановський увесь був мокрий од поту й крові, збоку крізь бязь маскхалата проступала велика темна пляма; важко дихаючи, він спльовував на сніг кривавими згустками. Кілька разів обидва падали, але Пивоваров одразу підхоплювався, брав лейтенанта під пахви, і вони знову хистко й нерівно волоклися в сірих морозних сутінках, петляючи по зимовому, продутому всіма вітрами полі,

Коли вже зовсім обидва знеслились, лейтенант, виплюнувши криваву піну, простогнав: «Стій!» — і впав боком на сніг. Рядом упав Пивоваров. Уже не було нічого чути і не видно нічого, навіть не збагнеш, в якому напрямку село. Немовби вони опинилися на краю світу, де немає ні своїх, ні ворога, і Пивоваров, віддихавшись, сів на снігу.

— Зараз перев'яжемо, — сказав боєць, шукаючи по кишнях бинта. — Куди вас?

— У груди. Під рукою ось...

— Нічого, нічого! Зараз перев'яжу. А я тому як дав, так одразу... Другий, бачу, ходу... Цілу обойму випустив!

Івановський відкинувся на снігу, зняв ремінь, розстебнув тілогрійку. Пивоваров холодними руками обмацав тіло. Кров, яка густо змочила одяг, почала вже застигати і холодила на морозі, як лід. А втім, холодив, можливо, сніг, якого набилося всюди. Лейтенант стрепенувся від дрижкаків, але терпів мовчки. Боєць туго обкрутив йому груди двома чи трьома бинтами, зав'язав міцно кінці.

— Дуже болить?

— Авжеж, болить, — роздратовано відказав Івановський. — Все, застебни ремінь.

Пивоваров допоміг командирові застебнути на тілогрійці ремінь, обсмикав куртку маскхалата. Поступово лейтенант став зігріватися, хоч тіло його, як і раніше, били дрібні нервові дрижаки.

— Не треба було туди йти, — сказав боєць, витираючи об штани забруднені у крові руки.

— Чого ж ти не сказав раніше?

— Таж я не знав, — ворухнув одним плечем Пивоваров.

— А я знав? — роздратовано кинув лейтенант. Він розумів, що стає сердитим, несправедливим і що Пивоваров тут ні при чім, бо в усьому винен він сам. Але якраз усвідомлення власної провини найбільше й сердило Івановського. Авжеж, тепер він ускочив, занапастив себе і, напевно, цього бійця також, остаточно завалив важливе завдання з базою, нічого не добився в селі. Проте вчинити інакше — обминути базу, штаб, це село і тим самим зберегти себе — він не міг. На такій війні це було б злочином.

— Диски давайте сюди. І автомат теж. Я понесу, — тихо сказав Пивоваров, і лейтенант мовчки погодився — те-

пер, зрозуміло, він багато нести не міг. З останніх сил напружуючись, він лише обернувся, аби сісти на сніг.

— Що ж, треба йти.

— Ага, давайте он туди. Як ішли,— пожвавився бо-
сць.— Йй-богу, тут десь має бути село.

— Село?

— Атож. У якесь село треба. Без німців щоб.

«Мабуть так»,— подумав Івановський. Тепер їм тільки й лишилося, що завернути в яке-небудь село, до своїх людей, більше нікуди подітися. Він просто не одразу втя-
мив, як круто це поранення міняло всі його плани. Тепер, певно, треба клопотатися більше про те, щоб не потрапи-
ти до німців. Бази йому вже не бачити...

10

Вони все йшли по коліна в снігу, без лиж — знесилено брели в потемках, тримаючись один за одного, від знемо-
ги ледве не падаючи в сніг. Пивоваров зовсім вибивався із сили, але не кидав лейтенанта, правою рукою підтри-
мував його, а в лівій тягнув за ремінь автомат і гвинтівку та ще свій речмишок, який раз у раз сповзав з плеча. Івановському було дуже погано, в очах потемніло, та, зці-
пивши зуби, він змушував себе на останні зусилля і йшов, ішов, тільки б далі відійти од того клятого села.

Тим часом уночі повадив сніг, навкруги забіліло, зату-
манилося, мутне небо злилося з таким же мутним долом, затканим миготливо-сірою метушливою сніжинок. Не можна було підвести обличчя. Та вітер був слабший, аніж мину-
лої ночі, до того ж, здавалося, дув їм у спину, і вони сліпо брели полем, іноді спиняючись, щоб перевести по-
дих. Сплывуючи кров'ю, лейтенант сумно відзначав, як танули його сили, і вперто йшов, сподіваючись на якийсь притулок, щоб не пропасти тут, у цьому завірюшному полі. Гинути йому не хотілося, поки живий, готовий був боротися хоч усю ніч, добу, хоч і вічність, аби вціліти, вижити, добутися до своїх.

Напевне, Пивоваров відчував те саме, але нічого не ка-
зав лейтенантові, лише як міг підтримував його, напру-
жуючи рештки своєї не дуже-то великої сили. Іншого ра-
зу командир, очевидно, здивувався б, звідки вона ще бра-
лася в цього слабкого, виснаженого на вигляд хлопця, але тепер сам був слабіший за нього і цілком залежав од його хай навіть невеликих можливостей. І знав, що коли вони

впадуть і не зможуть підвестися, то далі будуть повзти, бо якийсь порятунок у них — попереду, ззаду ж на них чигала смерть.

У якомусь вибалочку з доволі глибоким снігом вони нерішуче зупинилися раз і вдруге. Пивоваров, підтримуючи командира, спробував розглядіти щось попереду, що лейтенант не відразу й помітив. Потім, придивившись крізь густу нічну завірюху, він теж побачив невиразну темну пляму, розміри котрої, як і відстань до неї, угадати було неможливо. Це міг бути і кущ поблизу, і якась будівля вдалині, і дерево — ялина чи сосна на узліссі. Проте ця пляма насторожила обох і, поміркувавши, Пивоваров опустил командира на сніг.

— Я піду гляну...

Лейтенант не озвався, розмовляти було надто важко, дихав він з хрипом, часто спльовуючи в сніг. Рукавом маскхалата витер мокрі губи, і на білій мокрій тканині лишилася темна пляма від крові.

«Оце, напевно, і все... коли вже з рота йде кров, то, мабуть, недовго протягнеш», — невесело подумав Івановський, лежачи на снігу. Голова його хилилася до землі, й перед очима стрибали вогнисто-червоні блискавки. Але свідомість його, як і досі, була ясна, і ця свідомість змушувала боротися за себе і за цього бійця, його рятівника. Рятівник, як відомо, сам ледве на ногах стояв, але досі лейтенант не міг ні в чому дорікнути йому — там, у селі, і в полі Пивоваров поводився якнаймужніше. Тепер, відчувши якусь перевагу над командиром, він трохи пожвавився, став більш упевнений у собі, спритніший, і лейтенант з приємністю подумав, що у виборі помічника не помилився.

Кілька хвилин він самотньо чекав, понуро прислухаючись до внутрішнього клетоту в прострелених грудях. Обіч лежав речмішок Пивоварова, і лейтенант подумав, що, мабуть, треба їм розвантажитись, викинути частину ноші. Тепер уже великий запас ні до чого, буде потрібна особиста зброя, патрони, гранати. Пляшки із КС, очевидно, можна тут покинути. Але, знесилений, він не міг навіть розв'язати речмішок і тільки знеможено хилився головою до землі. Він не одразу помітив, як із миготливих сутінок з'явилася біла тінь Пивоварова, що радісно загомнів здалеку:

— Товаришу лейтенант, лазня! Лазня там, розумієте, і нікого нема.

«Лазня — це добре»,— подумав Івановський і мовчки натужно став підводитись на ноги. Пивоваров узяв речмішок, ППД, допоміг устати командирові, й вони знову побрели до недалекої, ледь помітної вночі будівлі.

Справді, це була маленька, побудована з ялинового верховіття сільська лазня. Пивоваров одкинув ногою палицю-підпору, й низькі двері самі собою розчинилися. Нагнувши голову й хапаючись руками за стіни, Івановський вліз у її темну, пропахчену димом тісняву, помацав довкола руками, наткнувся на гладеньку жердину, шурхотливі сухі віники на стіні. Тим часом Пивоваров розчинив ще одні двері, і в передбанник дуже потягло димом, попелом, березовою гнилизною. Боець зайшов туди і незабаром покликав лейтенанта:

— Давайте сюди. Тут ось лавки є... Зараз позсовую... Івановський, чітко тримаючись за одвірок, переступив поріг, намацав лавки і, хрипко зітхнувши, простягнувся на них, упершись ногами в стіну.

— Зачини двері.

— Зараз, зараз. Ось тут і соломи трохи. Візьміть під голову...

Лейтенант мовчки трохи підвів голову, надаючи змогу підкласти під себе віхоть соломи, і знесилено закрив очі. За хвилину він уже не міг зрозуміти, чи засинав, чи, може, втрачав свідомість; вогняне палахкотіння в очах стало суцільним, безупинно й болісно паморочилося в голові, нудило. Він спробував повернутися на бік, але вже не осилив знеможене, обважніле тіло і, здається, насправді втратив свідомість...

Приходив до пам'яті повільно й важко, його морозило, дуже хотілося пити, але він довго не міг розтулити засмагли губи й попросити води. Лише з патугою розплющив очі, коли відчув якийсь рух обіч,— з передбанника з'явилася біла тінь Пивоварова з відкинутим на потилицю капюшоном і його автоматом у руках. В лазні було похмуро-сіро, та маленьке віконце в стіні світилося вже як удень, ясно просвічували всі щілини в передбаннику, і лейтенант зрозумів, що настав ранок. Пивоваров, однак, чогось явно тривожився, згорбившись, боець припав до маленького віконця, щось пильно там видивлявся.

Івановський спробував повернутися на бік, у грудях йому захрипіло, протяжно, з присвистом, і він закашлявся. Відскочивши од віконця, Пивоваров обернувся до командира.

— Ну як ви, товаришу лейтенант?

— Нічого, нічого...

Він сподівався, Пивоваров ще поцікавиться чимось, але боєць не питав більш нічого, а якось одразу стих і пригнувся біля того ж віконця. Потім він сказав приглушеним шепотом:

— Онде, німці в селі.

— В якому селі?

— У цьому. Онде крайня хата за вербою... Німці ходять.

— Далеко?

— Кроків двісті, може.

Коли за двісті кроків німці, які ще не знайшли їх, то можна вважати, що загалом їм пощастило з цією лазнею. Правда, досі була ніч, але ось уже починається день, і хто знає, скільки ще їм поталанить просидіти в лазні непоміченими.

— Нічого. Не висувайся тільки.

— Двері я зачинив,— кивнув Пивоваров на поріг.— Лопатою підпер.

— Гаразд. Води тут немає?

— Є,— радо обізвався Пивоваров.— Ось у діжці вода. Я вже пив. З кригою тільки.

— Дай.

Пивоваров не дуже зграбно напоїв його з якоїсь бляшанки, вода смерділа віником, до губ прилипло розмокле березове листя. Взагалі вода була огидна, немов із калюжі, й так само огидно було всередині у лейтенанта — щось розпухло в грудях, тільки через силу вдавалося зітхнути, відкашлятися він уже не міг.

Коли напився, стало легше, в голові наче трохи прояснилось, і він став роздивлятися довкола. Лазня була дуже маленька, з низькою задимленою стелею і чорними від сажі стінами. В кутку, біля дверей, чорніла купа каміння на пічці, збоку стояла діжка з водою. На низькій жердці над ним висіло якесь забуте дрантя. Напевно, кожної хвилини і з будь-якої потреби тут могли з'явитися люди, котрі й виявлять їх. І як він раніше не подумав, що лазня не може бути далеко від села і що в цьому селі так само можуть бути німці.

— Що там видно? — глухо спитав лейтенант Пивоварова, який горбився вже біля щілини дверей у передбаннику.

— Та он із двору вийшли... Двоє. Закурюють... Пішли кудись.

— Німці?

— Авжеж.

— Нічого. Стеж тільки. Так просто вони нас не візьмуть.

Звичайно, Івановський розумів невелику ціну своєї голосливої розради, та що йому лишалося? Він знав тільки, що коли прийдуть німці, доведеться відбиватися, поки вистачить патронів, а там... Але, може, ще й не прийдуть. Може, вони й зовсім підуть із села, може, вони тільки ночують у ньому. Дивно, але тепер з'явилися в нього якісь нові, досі не знайомі йому почуття, якийсь неприродний у цій близькості до німців спокій, без тіні поспіху, нетерпіння, що мучили його в останні дні. Тепер усе це зникло кудись, пропало, певне, разом з його силою, втрачаючи яку, він втрачав і свою повсякчасну душевну наполегливість. Тепер Івановський намагався найдетальніше усе зважити, обміркувати, щоб чинити упевнено, бо кожна помилка у його рішеннях могла бути останньою. І найпершою цілком зрозумілою необхідністю для нього була готовність чекати. Вдень у сніжному полі, край села, нічого іншого не залишалось, як тільки запитися до ночі терпінням, аби в темряві щось зробити для свого порятунку.

Але, щоб очікувати, потрібна сила, треба якимось підтримувати в собі притомність, неабияким зусиллям волі зберегти витримку. Це теж було нелегко навіть для чоловіка здорового, скажімо, як Пивоварова. У цій пастці, недалеко від німців, не просто справитися з нервами, розмірковував лейтенант, спостерігаючи, як метушився боець по лазні — то до віконця, то в передбанник із безліччю щілин. Виглядав Пивоваров наполохано, і кожного разу, дивлячись на нього, Івановський думав: ідуть! Але, певно, щоб заспокоїти командира і себе так само, боець іноді примовляв уголос:

— Хтось на стежку вийшов... До колодязя пачебто. Еге ж. Якась тітка з відром...

А за хвилину:

— О, о! Виходять. Ні, стали. Стоять... Пішли кудись.

— Куди пішли?

— А дідько їх знає! Зникли за рогом.

— Нічого, не хвилюйся. Сюди не прийдуть

Івановський не став забирати в бійця свій автомат, подумав: на випадок чого той справиться з ним краще, у нього ж лишилася граната. Тепер без гранати йому неможливо. Лейтенант одв'язав її од ремня і поклав біля лавки. Обіч стояла приставлена до стіни гвинтівка — все було під руками, лишилося терпляче ждати, сподіваючись на удачу.

— Полізуть — тут і залишаться, — сказав Пивоваров, визираючи у віконце. — Правда, й ми...

Івановський зрозумів, що недоказав Пивоваров, і зацікавився несподівано:

— Жити хочеш?

— Жити? — майже здивувався боєць і зітхнув. — Добре було б. Але...

У тому-то й справа, що «але»! Це «але» диявольським прокльоном стало поперек їхнього ще молодого життя, і втекти од нього було неможливо. У той пам'ятний день те «але» нещадно розітнуло світ на дві половини, на одній з яких було життя з усіма його непоказними, але такими потрібними людині радощами, а на другій — передчасна, огидна, проклята смерть. Із цього все почалося, і що б не сталося потім, у дальших випробуваннях — усе неодмінно натрапляло на це згубне «але». Щоб якось обійти його, перехитрувати, перемогти на своєму шляху і продовжити життя, потрібні були неймовірні зусилля, труд, муки... Зрозуміло, щоб вижити, треба перемогти, але перемогти можна, тільки виживши — у таке чортове колесо загнала людей війна. Захищаючи себе і країну, треба було вбити не одного, а багатьох, і чим більше вбитих, тим надійнішим було існування одного і всіх. Життя через загибель ворога — іншого виходу на війні, мабуть, не існувало.

Але як же бути йому тепер, коли неможливо і вбити? Він міг тільки вбити себе. Як би він не втішав себе, та й Пивоварова, як би не спонукав себе до діяння, він не міг не розуміти простої істини, що з простреленими грудьми він не воїн.

Тоді що ж — тихо померти в цій лазні? Ні, тільки не це! Це жахливо, огидно, по суті, підло щодо себе і щодо цього бійця, котрого він також прирікав на загибель, щодо всіх своїх. Поки живий, цього він собі не дозволить.

Він злякався навіть цієї безглуздої думки і прокинувся з короткого забуття. Треба щось придумати, щось зроби-

ти, можливо, зробити негайно, не гаючи жодної хвилини життя, бо потім може бути пізно...

Гарячково розмірковуючи, він довго, болісно перебирав усі можливі варіанти для порятунку і не знаходив нічого. Тоді знову настала знемога, байдужість, готовність терпляче чекати до ночі.

«Прокляте село,— скільки вже разів повторяв собі,— воно його знищило. І треба ж було так недоречно натрапити на того фріца, який зчинив галас, устрияти в перестрілку, схопити кулю в груди... Але все-таки щось там є. Цей спокій німців у темряві, їхня затаєність, безсумнівно, були штучні, підтримувані суворою дисципліною, неможливі без твердої влади великого начальства. Знову ж антени... Очевидно, там розмістився якийсь великий, може, навіть армійський штаб, бо в глибокому тилу маленького штабу не буде. Як до речі було б розгромити його! Але як ти його розгромиш? Літаки тепер не літають, а встановиться погода — тоді шукай вітра в полі, як оцю трикляту базу боєприпасів».

Йому не щастило з самого початку, а в кінці — тим більше. Коли б не це поранення, яке, власне кажучи, погубило його, він би, напевно, щось придумав. Можна було б улаштувати засаду, взяти «язика»... А тепер як візьмеш? Тепер його самого можна узяти замість «язика», тільки що користі від нього буде мало. А втім, поки він живий і в нього є граната, якої вистачить для обох і для цієї от лазні,— його ворог не візьме. Певно, на гранату зараз уся надія.

Та минав час, а їх ніхто не турбував у цій тісній і темній схованці на відшибі од села. Пивоваров тепер більше стояв за простінком, коментуючи зрідка те, що вдавалося побачити крізь щілину. Та ось він стих, мабуть, нічого особливого там не було видно, і лейтенант раптом тихо запитав:

— У тебе мати є?

Певно, це було дивне в їхньому стаповищі запитання, і Пивоваров не зрозумів.

— Га? Що ви сказали?

— Мати в тебе є?

— Є, аякже.

— І батько?

— Ні, батька немає.

— Що, помер?

— Та так,— непевно відказав Пивоваров.— З матір'ю жили. Коли б вона знала, як нам тут! Ото було б страху!..

— Хороша мама?

— Авжеж,— просто підтвердив босць.— Я ж у неї один. Бувало, все для мене.

— Звідки родом?

— Я? З-під Пскова. Є таке містечко Порхов, може, чули? Там жив. Мама в школі вчителювала.

— Кажеш, жаліла?

— Ну. Ще й як! Просто смішно було. З хлопцями коли побешкетую — трагедія. Сніданок не доїм — трагедія. А коли вже захворію — ого! Усіх лікарів поставить на ноги, тиждень ліками годуватиме. Смішно було... А тепер — не смішно.

— Тепер не смішно,— зітхнув лейтенант.

— Мама золота. Я у неї один, але ж і вона в мене теж одна. У нас там і родичів ніяких. Мама із Ленінграда сама. До революції в Пітері жила. Скільки мені про Пітер порозказувала. А я так ні разу й не був. Усе збирався, збирався. Тепер хіба що після війни.

— Напевно, після війни.

— Я, знаєте, я нічого. Я не дуже: уб'ють, ну й що ж! Маму шкода...

Маму, звичайно, шкода, мовчки погодився Івановський. Шкода і батька так само. Навіть такого, яким був його батько, ветеринар Івановський. Не дуже добрий і не надто розумний, любив погомоніти з чоловіками, навіть випити при нагоді, вип часом здавався неохайним, пошарпанним життям певдахою. Справді, в усіх були дружини, які турбувалися про харчування, побут, сімейні зручності, хай по-різному, але неодмінно поважали своїх чоловіків-командирів. А вони з батьком, скільки й пам'ятав Ігор, завжди жили в якихось комірчинах, кутках, на приватних сврейських квартирах, обідали коли і як доведеться, обходилися куском сала, мискою капусти, консервами, однією на двох алюмінієвою ложкою. Матері своєї Ігор не пам'ятав і майже ніколи не запитував про неї у батька; він знав: варто лише почати цю розмову, як батько не втримається від сліз. З матір'ю була пов'язана якась сімейна драма Івановських, і син навіть не знав, чи на той час була мати жива, чи, може, давно померла. А втім, як з'ясувалося потім, батько теж про це не знав.

Про батька Івановського знайомі говорили різне, по-різному ставився до нього син, але все одно це був батько,

який по-своєму любив єдиного сина, бажав йому тільки доброго, радів його майбутньому військового. І от дорадувався. Останнього листа від нього Івановський отримав в училищі, перед випуском, на початку червня; батько тоді був під Белостоком, усе в тому ж прикордонному загоні, а Ігор отримав призначення в Гродно, в розпорядження армійського відділу кадрів, і сподівався, що вони незабаром зустрінуться. Ігор навіть не відписав батькові на листа, а потім уже й відписувати стало нікуди. Де він, живий чи ні? Ніхто йому докладно сказати не міг, та й запитати не було в кого. Видно, з батьком Івановського все назавжди покінчено, надії на зустріч, не лишилося ніякої.

Так само, як і з його Янінкою.

Дивно, але ту страшну розлуку з дівчиною він переживав куди важче й болісніше, аніж довічну, певно, розлуку з батьком. Правда, потім, у боях, у кривавій метушні фронтних буднів, часто забував про неї, щоб зовсім несподівано де-небудь на ночівлі, в спокійну хвилину, перед тривожною невідомістю бою, раптом згадати до щемкого болю в серці. Він нікому не розповідав про це своє перше і, мабуть, останнє, дуже коротке кохання. Знав — у інших було не краще. Хто на війні не переживає, не сохне, мучиться від розлуки з коханою, матір'ю, дружиною чи дітьми... Розлуки мучили, пекли, болем гризли солдатські серця, і ніхто не міг нічого вдіяти, щоб якось полегшити цей біль.

...Здається, він знову поринув у забуття — заснув або просто принишк на болісній грані між життям і смертю, а коли отямився, то лазня майже потонула в сутінках. Він уже не дивився на годинника, час для нього тепер утратив своє початкове значення, став Івановського погіршав. Лейтенант часто й неглибоко дихав, ледве переборюючи задишку, вранішні дрижаки змінилися пітливою лихоманкою. Опам'ятавшись, він обвів довкола очима, угледів Пивоварова, що сидів на перекинутому дерев'яному відерці біля віконця і гриз сухаря. Віконце, мабуть, потіло від його дихання, і боець раз у раз витирав шибку рукавицею.

— Що там? — розплющив і заплющив очі лейтенант.

— Одне і те ж. Нікуди не йдуть, гади.

Не йдуть, — отже, в село не поткнешся. Тоді куди ж, окрім села, тепер можна поткнутися? В полі буде гірше,

аніж у цій лазні, в полі його доконає мороз. Але і в лазні навряд щоб вони дочекалися чого доброго.

Чорт, потрібні лижі, даремно він покинув їх у тому селі. Хоча там, під обстрілом, було не до лиж — там рятували голови. Але тепер ось без лиж вони просто не могли нікуди податися з цієї лазні.

Зрештою, йому вже байдуже, лижі йому не будуть потрібні. А Пивоварову вони просто необхідні. Без лиж бійцеві ніяк не добратися до лінії фронту — на першому ж кілометрі дороги його схоплять німці.

— Пивоварчику, як гадаєш, до того села далеко?

— Якого села?

— Ну того, вчорашнього.

— Може, кілометрів зо два.

Виявляється, так близько, а йому вночі здавалося, що вони втекли од нього кілометрів на п'ять, не менше. Хоча міра відстані й часу, мабуть, втратила для нього своє значення, кожен метр шляху і кожна хвилина життя неймовірно подовжувалися його муками, спотворюючи нормальне людське сприйняття їх. Напевно, тепер йому треба більше покладатися на Пивоварова.

— А що треба, товаришу лейтенант? — запитав боєць.

— Сходити по лижі. Вночі. Може, німці не підібрали.

Пивоваров хвилину мовчав, щось прикидаючи, потім, зітхнувши, відказав:

— Що ж, сходжу. Хай тільки стемніє.

— Ага. Треба, знаєш...

— Ну. Тільки ви... Як ви тут?..

— Як-побудь. Я зачекаю.

Ще не зовсім стемніло, але боєць підвівся, почав збиратися в дорогу. Передусім він стяг з ноги кирзовий чобіт і перемотав онучу. Потім витяг із речмишка два сухарі, засунув їх у кишеню штанів; речмишок переставив ближче до Івановського.

— І це... я автомат візьму — добре?

— Візьми.

— З автоматом, знаєте... Якось більше впевненості.

Лейтенант бачив, Пивоваров не міг стримати радості, взявши до рук таку зброю, про яку мріяв кожен боєць на фронті. Автомати ще тільки надходили у війська, піхота була майже уся озброєна гвинтівками. Івановський сам одержав автомат лише напередодні виходу, коли генерал, роздобрившись, наказав своєму коноводу передати авто-

мат лейтенантові. Зрозуміло, що в їхньому становищі зброя важила багато, на одвічній силі зброї трималися тепер мізерні їхні можливості.

— А гвинтівка хай тут побуде.

Лейтенант не заперечував, і Пивоваров зняв з ременя обидва брезентові підсумки, брязнув обіймами і поклав їх на підлогу біля лавки.

— Гвинтівка хороша: бій по центру. Старшина пристрілював.

Івановський неуважно слухав бійця і думав, що гвинтівки, кількох обійм патронів, протитанкової гранати, двох пляшок КС — напевне, цього досить. Пощастить — він дочекається Пивоварова з лижами, і, може, вони щось придумують. А ні, то буде з чим постояти за себе до кінця.

Босць перемотав і другу онучу, зтяг ремінь і з явним задоволенням закинув за плече автомат. Здається, він уже був готовий вирушити в недалекий, але хто знає, наскільки безпечний свій шлях.

— Котра на вашому там? П'ята вже? Ну, я за годинку справлюся. Тут недалеко...

За годину він справиться, і вони знову будуть разом. У хвилину, коли вони знову розходилися, лейтенант відчув, як загалом непогано йому було з цим безвідмовним, терплячим хлопцем і як, напевно, нелегко буде пережити цю годину самому. Відокремленість значно ослабляла їхні сили. У дію вступала дивна, не цілком узгоджена з математикою логіка, коли два розділені пополам становили менше одиниці кожен, тоді як в іншому випадку дві складені одиниці становили більше двох. Напевно, таке не дуже збігалося із нормальною логікою і було можливо тільки на цій війні. А що це було саме так, лейтенант надто добре пересвідчився на власному досвіді.

Босць готовий був іти, але чомусь гаявся, мабуть, ще бракувало якоїсь дрібниці в їхньому прощанні. Лейтенант знав, у чому полягала та дрібниця, і сам вагався. Появилася остання можливість поткнутися в те прокляте село і спробувати що-небудь дізнатися про той штаб. Хоча б у загальних рисах, щоб не з порожніми руками з'являтися до генерала і хоча б якоюсь мірою виправдати їхню прикру невдачу з базою. Та він не міг не знати, що найменша необережність Пивоварова могла обернутися потрібною бідою, назавжди поховати їхню і без того дуже

незначну можливість виконати свій обов'язок і живими повернутися до своїх.

— То я піду, товаришу лейтенант,— наважився Пивоваров і ступив до порога.

Лейтенант сказав:

— Стривай. Знаєш... Я не наказую, дивися сам. Але... Може, як-небудь... Що там, у селі? Аби якось дізнатися...

Він замовк, а Пивоваров усе ще насторожено чекав, але, не дочекавшись більше жодного слова, сказав просто:

— Гаразд. Я спробую.

У лейтенанта всупереч його волі щось запротестувало, аж наче скрикнуло в прострелених грудях. Що значить — спробую, від спроби користі не багато, тут потрібна неабияка хитрість, наполегливість, витримка, та ще, крім усього, треба ризикувати життям. Але Івановський не міг розтлумачити цього бійцеві, щось перешкоджало йому говорити про трагічні, хоч і звичайні на війні речі, до того ж він ледве змагав у собі кволість і біль. Командир тільки зітхнув:

— Дивись там, обережно...

— Гаразд. Ви не турбуйтеся. Я потихеньку...

— Добре. І недовго...

— Авжеж. Ось тут водичка вам,— борець зачерпнув у діжці й поставив коло нього бляшанку з водою.— Як пити схочете...

Стомлений важкою розмовою, Івановський заплющив очі. Він чув, як Пивоваров вийшов у передбанник, не відразу, обережно розчинив там двері й тихо притиснув їх ізнадвору. Хвилину ще було чути його кроки, вони швидко віддалялись, і з ними віддалялась якась надія; здавалося, щось для них закінчилось, а нове так і не почалося. Він став чекати, сторожко прислухаючись до кожного шарудіння вітру на покрівлі, кожного віддаленого звуку в селі; від цієї хвилини він жив у тривожному, скупому світі звуків, іноді приглушених кашлем і глухим, набридливим хрипом у грудях.

Потроху слух став притуплятися, довкола було тихо, і його свідомістю заволоділи думки, що дивовижно перепліталися в часі й просторі. Здається, він починав драмати, і тоді серед безглуздої нісенітничі впливало щось схоже на дійсність чи власне минуле Івановського, яке тривожило і водночас солодко гнітило...

До відходу поїзда лишалося кілька останніх хвилин, а вона стояла на платформі й плакала. Ніхто, певно, її не проводжав і ніхто не чекав, загалом людей у цей вранішній час на пероні було небагато, й Івановський, ставши на східець нижче, жартома озвався до дівчини:

— Гей, білява, чого плачеш? Іншого знайдемо.

Сказано це було з бездумною дорожньою легкістю у стосунках між людьми, які випадково зустрічаються і відразу ж розлучаються, щоб ніколи більше не зустрітися. Та дівчина різком строкатої, зав'язаної на шиї, косинки витерла очі й кинула на нього гострий, короткий погляд. Тим часом залунав гудок паровоза. Позаду Ігоря, тримаючись за поручень, звисав Коля Тамолко; обидва були в гарному, піднесеному настрої і, здавалося, всяке горе могли перевести на жарт.

— А то давай з нами. До Белостока!

Дівчина машинально поправила на тонкій шиї косинку, знову окинула поглядом обличчя двох одягнених у нове військове обмундирування хлопців, і на її устах уже стрепенулася легка усмішка, що засвідчила зміну її настрою.

— А мені в Гродно.

— Який збіг! — жартома здивувався Івановський. — Нам так само. Поїдемо разом!

Вона не змусила себе умовляти, підхопила валізку, що стояла біля ніг, і спритно вчепилася за поручень. Івановський підтримав її. Тамолко відступився, і трохи збентежена таким поворотом справи, нова пасажирка зійшла на площадку вагона.

— Квиток, квиток, громадяночко! — зажадав одразу ж метушливий дядько-провідник, який із прапорцями в руках поспішав до виходу.

— Є, є квиток! Усе гаразд! — тоном, що не викликав найменшого сумніву, відповів Івановський, протискуючись попереду неї у вагон.

Він повів дівчину в п'яте чи шосте купе, де вони розмістилися з Тамолком, сам ніс у руках її валізку, що здалася йому надто легкою, скоріше за все порожньою. Іззаду слідом пробирався Коля, і дівчина мовчки йшла між ними, кидаючи на всі боки зніяковілі, трохи збентежені погляди.

— Ось, будь ласка. Можете займати мою. Я полізу нагору,— гостинно запропонував Івановський свою нижню полицю і поставив на неї валізку. Дівчина слухняно підсіла до вікна й не відразу, подолавши явну збентеженість, тихо сказала:

— А в мене квитка немає.

— Що, не вистачило?

— Украли...

— Як?

— Вночі. В поїзді з Мінська.

Це вже гірше. Здається, вони брали на себе трохи завелику відповідальність, порушуючи суворий порядок залізниці, за що могло нагоріти обом. Але й відступати не годилось. Ігор зиркнув на Миколу і прочитав на його грубуватому, завжди похмурому обличчі рішучість стояти на своєму. Справді, чи можна було тепер допустити, щоб скривдили того, хто так простодушно й довірливо пішов за ними?

— Нічого. З провідником домовимось.

Але домовлятися мусили не тільки з провідником, а ще й з ревізором, і з бригадиром поїзда, і переговори ці скінчилися тим, що на якійсь станції, де незабаром спинився поїзд, Івановський збігав у вокзальну касу й ледве встиг оформити квиток на вже зайняте дівчиною місце. Квиток був до Гродно, і дівчина скоро повеселішала, навіть усміхатися стала. Вона виявилася балакучою і взагалі приємною дівчиною, не без гумору розповіла їм про свої дорожні пригоди. З'ясувалося, що вона живе у Гродно, а в Мінськ їздила до родичів, яких піколи не бачила, і сталася така біда у вагоні. В неї геть усе вигребли з валізки, крім того, забрали плащ, жакет і, зрозуміло, всі гроші. Та ось її врятовано, і тепер вона дуже вдячна обом за їх великодушну допомогу.

— Дрібниці, про що тут говорити! — відбувся жартом Івановський і перевів розмову на інше.— А ви давно живете в Гродно?

— Там і народилася.

— Ого! Значить, тутешня?

— Звісно.

— А так добре розмовляєте по-російському?

— У нас дома завжди говорили по-російському. В мене батько росіянин і тітка, його сестра, також росіянка. А мама полька.

— А де ви навчалися?

— У польській гімназії. Російських у нас не було.

— А як вас звати? — все більше цікавився Ігор.

— Янінка. А вас — якщо не військова таємниця? — майже кокетливо усміхнулася дівчина.

— Мене Ігор, а його — Микола.

— У мене дядько, що в Мінську, теж Ігор. Ігор Петрович. А ви до нас служити їдете?

Тут вони переглянулися, це справді до певної міри стосувалося військової таємниці, легко, проте, розгаданої попутницею. Але що тут було критися? Справді, тиждень тому, після закінчення училища, вони отримали призначення в армію, штаб якої розміщувався в оцьому її Гродно.

— Мабуть, що так, — непевно сказав Івановський. — А що це Гродно — непогане містечко?

— Дуже гарне місто. Не пошкодуєте.

— Думаєш, нас у Гродно залишать? — з властивим йому скептицизмом сказав Тамолко. — Запхають у якийсь лісовий гарнізон.

— О, так у лісі ж чудово! У нас такі ліси! Диво! — захоплено вигукнула Янінка.

Івановський змовчав. Його думка про ліс, навіть дуже мальовничий, не збігалася із захопленнями цієї дівчини. Бувало, в училищі оті багатомісячні перебування у літніх таборах і оті ліси, поля, вся ця віддаленість од постійного місця проживання з його хай навіть непридатним, але валагодженим побутом так набридали під осінь, що пайрозкішніша природа ставала нестерпною — хотілося в місто. Правильно хтось сказав, що військові не помічають природи, для них більш важлива погода.

А проте в наївному захопленні Янінки була така щирість, що Івановський усміхнувся і ладний був уже полюбити перший-ліпший Гродненський ліс. І взагалі щось у ній дедалі більше йому подобалося, в оцій жвавенькій, досить вродливій, з кокетливо розсипаними на чолі світлими кучерями дівчині в простенькій строкатій сукенці. Йому вже соромно було за свій фривольний жарт на вокзалі у Барановичах, за нетактовність, пробачити яку дівчина могла хіба що за їхню допомогу їй потім.

Поїзд мчав усе далі на захід, ненадовго зупиняючись на маленьких станціях. За вікном, ніби в минуле, відпливали назад зелені червоні поля, переліски, соснові бори, села і повсюди — хутори, хутори. Івановський ніколи не бував у цій частині Білорусії, воз'єднаній зі східною

частиною республіки близько двох років тому, і зараз щиро виявляв інтерес до всього, що стосувалося цього невідомого йому і, певно, такого звичайного для Янінки життя.

На якійсь невеликій станції їхній вагон зупинився якраз навпроти маленького привокзального базарчика. Івановський вискочив на платформу, квапливо накупив у газету невибагливих селянських харчів — яєць, огірків, домашньої ковбаси і навіть миску гарячої розсипчастої молоді картоплі. Потім вони усі разом їли, хлощі щедро пригощали дівчину, яка вже цілком при звичаїлася в їхньому товаристві, весело жартувала, сміялася, смачно уминала огірки з картоплею. Після обіду, видимо, щось помітивши у ставленні до неї Ігоря, Микола розважливо відійшов і виліз на верхню полицю, вмовився спати. Вони ж залишилися удвох — одне навпроти одного, розділені маленьким вагонним столиком.

Йому було добре з нею, хоча він усе ще не міг до кінця подолати в собі якесь запізніле почуття ніяковості, немовби якусь провину за свої наміри, хоча з самого початку ніяких намірів у нього не було. Янінка ж, судячи з усього, почувала себе цілком вільно й звичайно. Вона скинула маленькі, білі, на корковій підшві босоніжки і, натягнувши на коліна коротеньку сукенку, по-домашньому просто влаштувалася на твердому сидінні, весь час з якоюсь милою хитринкою заглядаючи йому у вічі.

— А в нас, знаєте, Ньоман, — казала вона, саме так, на білоруський лад вимовляючи це слово. Івановський внутрішньо усміхнувся, пригадуючи своє недалеке дитинство, школу, відому поему Якуба Коласа і цю білоруську назву ніколи не баченої ним ріки. — Зразу під вікном стрімкий спуск, дві верби і плоти коло самого берега. Я там купаюся з плотів. Раненько вибіжу, над річкою ще легкий туман стелиться, вода тепла, як молоко з-під корови, ніде нікого. Так накупаюся, що весь день радісно.

— А мені більше озера подобаються. Особливо лісові. В тиху погоду — краса, — сказав Івановський.

— Річки краще, що ви! В озерах вода болотом смердить, а в річці завжди протічна, чиста, мов сльоза. Влітку на річці — рай. Та що там! От приїдемо — покажу. Сподобався.

— Мабуть, сподобався. Він уже впевнений — це щось незвичайне: хатка, дві верби на урвищі, плоти коло берега, з яких можна пірнати в глибокий швидкоплинний Ні-

ман. І він уже малював це в своїй уяві, хоча з досвіду знав: найбагатша уява ніколи не відповідає дійсності. Насправді все інакше — краще або гірше, але саме інакше.

Янінка поводитися легко й вільно, так, наче вони з Ігорем були давні знайомі, а він усе відчував якусь невиразну скутість, яка не тільки не минала з часом, а навпаки, зростала. Ігореві все здавалося, що, безцеремонно повівшись у Барановичах, він зараз поставав перед нею як людина легковажна, схильна до нікчемних дорожніх пригод і що вона не могла не помітити цього. Хоча ніякої легковажності в тому не було, а просто була хлоп'яча пустотливість, що, може, й не зовсім доречно як для двадцятидвохрічного випускника військового училища, якого нещодавно атестували на посаду командира взводу. Тоді, на пероні, Ігор навіть не роздивився її, лише побачив — розглядав її зараз широко розкритими, майже здивованими очима, котрі, як не старався, не міг одвести від її гарного усміненого обличчя.

Надвечір, під'їжджаючи до Гродно, він уже знав, що не розстанеться з нею — вона усе більше зачаровувала його своєю юною вродою і вабила чимось загадковим і таємничим. Він не знав, як це почуття назвати, але відчував його всією душею. Про її дорожню пригоду вони не говорили, здавалося, вона забула про неї і лише один раз заклопотано ворухнула брівками, коли переставляла на полиці свою валізку.

— І навіть білила забрали. Таткові везла. У нас тепер білил не дістати.

— А він що, маляр?

— Художник, — просто сказала Янінка. — А з фарбами тепер скрутно. Раніше ми фарби з Варшави виписували.

Нарешті поїзд прибув на станцію Гродно, і вони, трохи схвилювані, зійшли на перон. Янінка зі своєю порожньою валізкою в руках провела їх до штабу армії, якій був їй по дорозі. Та в штабі, крім чергового, нікого більше не виявилось, треба було чекати до ранку. Переночувати можна було тут або в гарнізонному готелі, однак лейтенанти не стали шукати готелю і перенесли свої речі в якусь маленьку кімнатку з трьома солдатськими ліжками попід стінами. Тамолко відразу ж почав улаштовуватися на ліжку, що стояло в кутку під нішею, а Ігор, трохи витерши з чоbit пил, поспішив на вулицю, де на розі під каштанами на нього чекала Янінка. Дівчина щиро зраділа його появі, і особливо тому, що Ігор вільний до

завтра, і вони пішли вечірньою вулицею міста, в якому все було для нього незвичайно цікавим.

За ті дві години, що Ігор з Миколою пробули в штабі, Янінка встигла причепуритися і зараз була вдягнена в темну гарну спідничку, світлу шовкову кофточку з маленьким білим комірцем на тонкій ший, на ногах твердо постукували по тротуару модні туфельки на високих каблучках. Причепурена, Янінка здавалася дорослішою за свої ще зовсім юні роки і вища на зріст — майже урівні з його плечем. Вони йшли вулицею, і йому було дуже приємно, що її тут багато хто знав і шанобливо вітався: чоловіки — люб'язним кивком голови з доброзичливою усмішкою на лагідних обличчях. Янінка відповідала з підкресленою ввічливістю, але з якоюсь невловимою гідністю й стриманістю, стиха розповідала йому про все цікаве, що траплялося їм по дорозі.

— Ось наша Розкіш, так називалася вона раніше. Нічого особливого, але цю от церкву збудували на згадку полеглих у російсько-японську війну. Невисока, щоправда, але дуже акуратна церковка. Мене там хрестили. А далі, бачите, такі смішні будиночки, он цілий ряд, із фронтончиками на зразок півнячих гребенів. Це будиночки текстильників з Ліона. Так, не дивуйтеся. Ще у вісімнадцятому столітті Тізенгауз виписав з Ліона ткачів і збудував для них такі самі будиночки, як у Франції. От і стоять досі. А то он будиночок польської письменниці Елізи Ожешко, вона тут жила й померла. Знаєте, цікаво писала.

Містечко йому справді подобалося скромним, але обжитим затишком своїх брукованих вуличок із вузькими, викладеними плитками тротуарами, які дбайливо були оздоблені кам'яними скосами. На стінах багатьох будинків кучеряво зеленів виноград, деякі з них аж до третього поверху були обвиті його чіпкими пагонами. Та більше за все Ігор чекав зустрічі з розхваленим Янінкою Німаном, котрий, як вона сказала, протікав через місто, розділяючи його на дві нерівні частини.

Біля готичного громаддя костьолу вулиця повертала збік, і вони повільно пішли вздовж торгових рядів та міської ратуші. На розі під каштанами жінка продавала морозиво, і Янінка, йдучи весь час поруч Ігоря, легенько торкнула його за лікоть.

— Ігорю, можна попросити вас?..

— Та будь ласка,— зі щирою готовністю виконати будь-яке її прохання озвався той.

— Знаєте, я давно мріяла... Одне слово... Щоб мене хлопець пригостив морозивом...

— Ах, морозивом!..

Івановський навіть жахнувся, подумавши, який же він тюхтій, коли сам не здогадався про це! Та він, здається, і не помітив цієї продавщиці, так захоплено розглядав ряди каштанів за огорожею костьолу і не подумав про бажання своєї богині.

— Проше, паненко! Дзенькую гжечнього пана,— сказала продавщиця, коли Ігор відмовився од кількох копійок здачі.

— Дзенькую, пані Вандо,— в свою чергу церемонно подякувала Янінка, беручи з рук літньої жінки вафельні шматочки з морозивом поміж ними.

У кінці коротенької вулиці над липами засяяв такий широкий простір, який може відкритися лише з дуже високого узгір'я, і вони хутко вийшли на кам'яний міст через виярок. Це був в'їзд у стародавній, з напівзруйнованими стіпами замок, по той бік якого в глибині парку височів розкішний палац із фігурною огорожею.

— Замок польського короля Баторія,— урочисто сказала Янінка.— А це Новий замок. А зараз поглянь он туди. Бачиш?

Він подивився через кам'яний, висотою майже в ріст людини парапет і подумки ахнув од височини, на якій вони опинилися. Далеко внизу по кам'яних сходах рухалися маленькі постаті людей, що розходилися па обидва боки набережної, котра плавно огинала берег і десь зникала під густими кронами дерев.

— Ну, бачиш? Як тобі подобається? — притулившись до його ліктя, запитала Янінка.

Стародавні, змуровані з величезних брил стіни замку, цей тяжкий, довжелезний, перекинутий через кам'яні сходи міст, широкі масиви зелені на схилах, височенний стовп каланчі поблизу, що підносився над містом, ясна річ, не могли йому не сподобатись, і він ладний був оглядати все це до вечора. А от Німан з такої височини зовсім не вразив Ігоря — звичайна, середньої величини, затиснута високими берегами, річка. Пригадується, озерні простори куди більше зворушували його почуття. Зате Янінка була в захопленні саме від Німану і, не стихаючи, щебетала біля його вуха:

— Поглянь, поглянь туди! Бачиш, яка течія? Бачиш, яка бистрина! Он там, під вербами, так і вирує! Ого! Тільки поткнися туди — закрутить, понесе, не виберешся.

Вони пройшли трохи назад і по тих самих гранітних східцях спустилися до річки. Ні, все-таки ріка була чудова, певно, з висоти він просто не роздивився як слід. На її правому березі зеленіла упорядкована, обсаджена деревами набережна, праворуч піднімалися величезні, повиті стежками схили з рештками фортечних стін угорі. Ріка, плавно вигинаючись, ховалася за недалекими урвищами, над якими темніла суцільна шапка верб, там же закінчувалося місто і далі синів хвойний ліс, за який сідало сонце. Вони помалу йшли вздовж Німану, і Янінка без упину говорила й говорила щось не дуже обов'язкове у ці хвилини вечірньої краси, а він думав, як усе-таки дивно влаштоване життя. До сьогоднішнього ранку він і гадки не мав про її існування на цій землі, випадково побачив у Барановичах, звернувся до неї жартома і, власне кажучи, безглуздо, так непристойно, як не повинен був звертатися молодий вихований чоловік. А тепер от, пробувши з нею день, він уже не знав, як бути далі — подальше життя без неї просто втрачало для нього будь-яку радість.

Вони довго йшли так по набережній і, коли сонце вже зовсім сховалося за зубчастою стіною лісу, повернули назад до міста. Слухаючи дрібний перестук її каблучків, Ігор невиразно відчув, як у його житті щось дивно переіпаксується, набуваючи певідомого, але дуже важливого для нього смислу. І він був радий цьому, майже щасливий. Поряд ледь помітно струменіла блискуча гладінь Німану, береги, що так і клекотіли життям удень, помітно обезлюдніли, стомлені за день рибалки один за одним складали свої вудочки і йшли до міста. Поміж темним прибережним камінням тихо плюскали хвилячки, ледь гоїдалися чорні дерев'яні човни, від яких несло смолою. Здоровенні верби, звисаючи над набережною, кидали на неї густі сутінки, в яких один за одним зникали перехожі. Звідкись потягло солодкуватим запахом диму, долинали притихле вечірнє дихання міста.

В густій літній пітьмі теплої ночі Янінка трималася вільніше, мабуть, остаточно подолала те, що розділяло їх удень, і тепер ішла зовсім поруч, легенько торкаючись пальцями його ліктя. Якимсь непомітно для Ігоря вона перейшла на «ти» і він так само кілька разів сказав їй «ти»,

обом стало на диво просто; зовсім зникла ніяковість і незрозуміла натягнутість, яка цілий день тривала між ними.

Як тільки вони ступили під верби, в пітьму ночі, Янінка, пічого не кажучи, раптом побігла по трав'яному схилу кудись угору. Він зупинився в нерішучості, в голові майнула думка про хромові святкові чоботи, але дівчина з темряви підбадьорила його — давай, давай! — і сама швидко пробиралася між колючими кущами, дедалі вище на кручу. Він не бачив, що було вгорі, півнеба затуляло там щось надто схоже на розлогу крону дерева, та, відчувши в її голосі змовницький азарт таємниці, теж поліз у чагарник. Скинувши з ніг туфлі, Янінка видиралася все вище, гукаючи йому віддалеки напівголосно:

— Ось зараз ти побачиш. Зараз, зараз...

За якусь хвилину він подолав найстрімкіше місце і хоч подряпав до крові руки, виліз на край неширокої, обнесеної штахетами тераси, від гладкого каміння якої приємно пашіло ще денним теплом. Поряд, закривши половину неба, височіло могутнє старе дерево і височіла стіна якоїсь будівлі. Довкола було тихо і темно, знизу, із-під верб, ледве долинав плескіт Німану, пахло вапном від стін і кропом з недалеких, певно, городів.

— Ну, ти зрозумів? Ти зрозумів, що це таке?

— А що?

— Коложа — от що! Дванадцять століття, ти зрозумів?

— Тепер зрозумів. Але як подивитися...

— Побачиш! — просто запевнила Янінка. — Встигнеш.

А зараз іди сюди...

Вона знову метнулася в темряву, легко пролізла крізь негусті штахети огорожі, пірнула в пролом стіни, і її світла кофточка зовсім зникла в темряві. Щоб не відстати, Ігор поспішив слідом і незабаром опинився в невеликому глухому, порослому травою дворі. Небо тут цілком затуляли дерева, було темно, і в цій темряві ледь угадувалася сіра стіна рядом. Прислухаючись до тиші, поруч завмерла Янінка. Навкруги було тихо, як у склепі, й вона наблизилася до низеньких дверей у ніші. Поставивши долі туфлі, Янінка потягла до себе двері й по-змовницьки шепнула Ігореві: «Лізь!» Той ледве протиснувся у вузьку щілину, потім зсередини так само притримав двері, щоб пролізла Янінка. Коли опинилася поруч, двері самі зачинились, і обох огорнула така темрява, що він зовсім перестав бачити дівчину і, щоб не загубити, легенько притримував її за

плече. У настороженій тиші вгорі щось заворушилося, залопотіло. Янінка здригнулася і відразу ж стала заспокоювати Ігоря:

— Не бійся: то голуби.

— Я не боюся,— пошепки одказав він, хоч йому було водночас і страшноувато, і цікаво.

— Це іконостас, це аналой. А тут ось...

Нечутно ступаючи в темряві по кам'яній шершавій підлозі, вона провела його до якоїсь стіни, змусила сісти, притаїтися, а сама, підвівшись, крикнула:

— О-о!

«О-о! О-о! О-о!» — відгукнулося в різних місцях безлічно таємничих голосів, од яких Ігорю стало аж мото-рошно.

— О-о-о! — повторила вона гучніше.

«О-о-о-о! О-о-о-о!..» — покотилося кудись далі, напевно, під небачені в темряві склепіння притворів, і нарешті стихло вгорі, мабуть, у дзвіниці.

— Голосники, зрозумів? — тихо шепнула Янінка.

— Які голосники?

— Не знаєш? Ех ти... Іди сюди... От сюди, сюди...

Вона знову повела Ігоря в пітьму, тримаючи за руку, як зрячий веде сліпого, десь зупинилася, легенько штовхнувши його вбік.

— Ось, мацай. Ти ж високий, певно, дістанеш?

Він став мацати цегляну стіну, поки не наткнувся руками на якісь гладенькі, відполіровані дірки в ній, але втямити пічого не міг, хоча ні про що не питав уже й не дивувався. Він уже звик за сьогодні до безлічі загадок і вражень, а щоб розібратися в них, певна річ, потрібний був час.

А часу якраз було мало, найкоротша ніч року швидко летіла назустріч ранку, і коли вони вибралися із церкви; над містом уже тьмяніли зірки, і далекий сонячний відсвіт мерехтів на східній закраїні неба. Янінка поспішливо, не даючи Ігорю отямитись, говорила і говорила щось про те значне й цікаве, що бачила, знала і що обов'язково хотіла розділити з ним. Тримаючи в руках туфлі, вона вже простувала кудись через колючі зарості на кручі, і він ледве встигав за нею, вже не клопотався про свої святкові чоботи, яким, певно, дісталось за цю ніч.

— Іди, іди сюди! Ну що ти такий неповороткий! Не бійся, не впадеш. Я підтримаю...

Вони перейшли похмурий глибокий рів і знову опини-

лися на березі ще зовсім сонної, засланої легким туманом річки і Янінка побігла далі вниз — по голому камінні до води.

— Іди сюди. Поки татко спить, я тобі покажу мій квітник. Уже зацвіли матіоли. Пахнуть на світанку — страшенно!

Ковзаючи на шкіряних підшвах, він спустився по кам'яному схилу вниз, до човна. Залізли обоє в човен, і Янінка з одним веслом у руках почала розвертати його по течії.

— Так ближче буде. А то через міст поки обійдеш...

— Яка ж бо ти! — сказав Ігор, не стримавши свого захоплення.

— Яка? Погана! Справді, погана?

— Чудова!

— Де там чудова. От прокинеться татко, перепаде цій чудовій!

Сильна течія насередині понесла човна вниз, але дівчина одним веслом усе ж направила його до берега, і незабаром вони підпливли до якогось дощатого плоту під товстими окоренками верб.

— Ану, хапайся. А то понесе...

Ігор устиг вчепитися за слизький, гнилуватий стовпчик у воді, Янінка тим часом вискочила на берег. Потім удвох витягли на траву човна.

— Вранці рибалки відженуть... А зараз... Ось цим завулочком, потім коло саду, перейдемо картоплю і там, біля костьолу, на березі, моя хата. Ти не дуже стомився? — раптом турботливо запитала вона, зазираючи йому в очі.

— Ні, нічого...

Вони пішли околичним провулком, зарослим вологою травою. Яніна все ще несла в обох руках свої туфлі, на ходу легенько торкаючись до нього плечем, і він крізь тонку тканину кофточки відчував тепло її тіла, її близьке стомлене дихання, незбагнений запах її волосся і думав, як здорово йому пощастило сьогодні. Ігор уже був радий за свою невихованість, завдяки якій він дуже розв'язно пожартував тоді у Барановичах, вдячний цьому місту з його сивою давниною і цій ночі, такій не схожій на безліч прожитих ним ночей.

— Янінко,— тихо покликав Ігор, наближаючись до неї ззаду, але вона тільки пішла швидше.— Янінко...

— Ось обійдемо цю хату, потім звернемо на стежечку, перебіжимо через сад...

— Янінко!

— Іди, йди, не відставай! А то незабаром татко встане та як спохватиться...

Зарослою лопухами стежкою вздовж огорожі вони піднялися вище. Починало світати. В густих сутінках садів ще дрімала Заніманщина. Добре втоптана стежка вивела їх на край картопляного поля, суціль усипаного білими зірочками-цвітом. Дуже пахло молодим картоплинням і свіжою росяною землею. Янінка швидко йшла попереду, і він, плутаючись у картоплинні своїми чобітьми, ледве встигав за нею. Вже зовсім близько на тлі світлого краю неба видніли прямі й високі башти костьолу, за яким десь у теплій річковій воді тихо плюскотали плоти. Лишалось пройти ще, може, сотню кроків, які віддаляли їх від костьольної огорожі, коли раптом у нічній тиші ще сонного міста почувся якийсь чужий, незвичний, настирливий гул. Янінка попереду відразу ж спинилася.

— Що це? Що це гуде? Це літаки?

Літаки, це наближалися в небі літаки, але Ігор просто не вірив, що так безглуздо і невчасно може початися те найстрашніше, котре всі останні дні недобрим передчуттям жило, зростало, притгнчувало людей. Хапаючись за маленьку надію,— може, вони помиляються,— Ігор тамував у собі страх і сподівався на краще.

Але помилитися було неможливо.

Перелякана Янінка, мовби шукаючи захисту, кинулася до нього, і тільки-но він пригорнув її, як близькі могутні вибухи кинули їх на тверде картопляне бадилля. Рапний світанок осяяли сірі, вогненно-чорні блискавки, тугі гарячі хвилі ударили їм у спину, густо закидали картопляне поле землею...

Як тільки минув перший неймовірної сили гуркіт, Ігор підхопився, Янінка теж скочила на рівні і, з розкуйовдженою головою, у замащеній кофточці, незрозуміло для чого намагалася взути на брудні ноги свої туфлі. Оглушений вибухами, Ігор не відразу почув, як слабким голосом Янінка кричала йому:

— На міст біжи! Швидше на міст! Там за костьолом міст!..

Так, звичайно ж, йому треба було на міст, у штаб, він уже розумів, що сталося, й інакше вчинити не міг.

Не оглядаючись більше, крізь оглушливі вибухи, падаючи і знову підхоплюючись, він кинувся на міст, песучи

в збентеженій свідомості ледве схоплений зором образ дівчини, яка стояла серед картопляного поля з чорними блискучими туфлями в руках.

12

Його вивели із стану забуття постріли, що раптом долинули невідомо звідки. Спочатку здавалося, що це стріляли в селі, та коли, занепокоєний, він прислухався, то збагнув, що долинали вони з іншого, протилежного боку — саме звідти, відкіля приплентали вони вночі і куди пішов Пивоваров. Завмерши від поганого передчуття, Івановський затамував подих, дослухався, та ніякого сумніву не було — стріляли десь за полем.

Мабуть, найперші постріли він пропустив, не дочув, а спохопився тільки тоді, коли гулко вдарила гвинтівка і в тиші затріщала довга автоматна черга. Авжеж, це був його автомат — німецькі стріляли інакше, це він уже знав точно. Івановський підвівся на лікті, але в грудях у нього щось стислося, від болю перехопило подих, він закашлявся, виплюнув кривавий згусток і знову безсило відкинувся на лавку. Поки він кашляв, там, здається, затихло все, і скільки він потім не прислухався, нічого більше не почув.

Ледве вгамовуючи хвилювання, лейтенант намацав коло лавки годинника — було сорок хвилин на восьму, отже, минуло близько двох з половиною годин, відколи тут нема Пивоварова. Якщо до того села тільки один кілометр або два, то він мав би вже повернутися. А коли не повернувся — значить... Значить, він пробрався в село, але, мабуть, невдало, і його спіткала така сама доля, що й Івановського вчора.

Лейтенант знову підвівся на лікті, прислухався, спробував заглянути в трошки ще світлувате віконце, та не дотягнувся до нього і сів на лавці. Йому зробилося млясо, погано, вогняно-червоні плями пливли перед очима. Рукою він намацав гвинтівку, вона видалася надто важкою. Але навіть тепер була та гвинтівка — в лазні його поки що ніхто не тривожив, поблизу наче не було нікого. Навряд чи він міг полегшити становище Пивоварова, що явно потрапив у біду, однак і нічого не робити він теж не міг. З величезною натугою, притримуючись руками за стіни, він ступив у передбанник і штурхнув ногою двері.

Стояла зимова ніч — як усі ночі в листопаді цього року — з вітром, низьким, захмареним небом, сірим, огорнутим пільмою простором. Але сніг лежав свіжий і чистий, і в ньому виразно виднілися кілька глибоких слідів Пивоварова, що йшли понад стіною лазні і повертали за ріг.

Поривчастий вітер забивав дух, Івановський хвилину зачекав, услухаючись в глуху тишу ночі. Ні пострілів, ні кроків, ні вигуків — нічого більше не чути. Тоді, не зачинаючи дверей, він опустився біля порога, прихилився до стіни плечем і сидів отак годину, а може, й більше. Його охопило щемливе, хворобливо-напружене чекання, він цілком усвідомив, що коли Пивоваров за кілька хвилин не прийде, то він не прийде вже ніколи.

І Пивоваров не прийшов ні за кілька хвилин, ні за кілька наступних годин. Коли вже чекати було несила, Івановський, не підводячись, навкарачки дотягся до свого кубика-годинника за порогом — була за десять хвилин десята. Відсутність бійця протягом такого часу не відчувала нічого доброго.

«Навіщо я послав його? Навіщо послав? — докоряв сам собі лейтенант. — Які тут лижі? Який штаб? Тільки занастив його та й себе теж...»

Звісно, без Пивоварова він нічого вже не міг зробити, а коли сам був приречений на загибель, то слід було подумати, щоб урятувати хоч бійця. А він послав його на таку справу, де на удачу можна сподіватися в одному з тисячі випадків. Німці могли влаштувати засаду, виставити в полі секрети й папєвно зміцнили охорону в селі — не так просто між ними пролізти. Якщо не вдалося йому минулої ночі, коли штабісти були ще не налякані, то як могло вдатися тепер?

«Ну, а що ж далі? Що?» — тисячний раз питав себе Івановський, сидячи коло дверей лазні.

А проте, він уже знав «що» — він лише зволікав час, до останньої хвилини сподіваючись, що Пивоваров, можливо, ще повернеться. Та коли стало вже очевидно, що далі чекати марно, Івановський, спираючись на стіну, підвівся на ноги.

Він випробовував себе, щоб знати, до чого він здатний, чи, може, ні до чого вже нездатний. Хоча й через силу, але він ще міг триматися на ногах, особливо коли мати під руками якусь опору. Опорою були йому стіни, а в полі він спиратиметься на приклад гвинтівки. Ноги сьак-так слухали його, гірше було з диханням і з головою. Та лей-

тенант подумав, що голова, може, перестане боліти в полі, а з диханням він уже як-небудь справиться. Коли не поспішати, помаленьку, часто зупиняючись, економно витрачаючи сили...

Новий намір цілком оволодів ним, і лейтенант вернувся в лазню, позапахав у кишені обойми з підсумків. Речмішок не зміг підняти, покинув його на лавці, зате узяв з собою гранату. Далі він уже не міг лишатися тут ні хвилини і, тримаючись руками за стіни, вийшов надвір.

Похитуючись, ледве не падаючи, але з упертою, важко зрозумілою рішучістю він пройшов кроків двадцять по глибоких слідах Пивоварова і спинився. Гвинтівка виявилася набагато важчою, ніж йому здалося спочатку, та він спирався на неї, коли міг уже впасти й особливо коли спинявся. Без неї він уже б не втримався на тремтячих од слабості ногах. Оддыхавшись, якимось дивним, загнаним поглядом подивився назад. Там самотньо темніла на снігу їхня лазня, де вони благополучно перебули добу і куди, судячи з усього, вже не повернуться.

У другий захід лейтенант не здолав, мабуть, і десяти кроків, як, похитнувшись, зупинився від кашлю. Кашель міг спричинитися до найгіршого в його становищі — глибинним внутрішнім болем він пронизував лейтенанта до сліпучої темряви в очах. Але Пивоваров непогано перев'язав йому груди, присохлі до ран бинти хоча й завдавали болю, зате пов'язка не сповзала і кров більше не текла з ран. Якби тільки не цей нестерпний біль усередині.

Лейтенант намагався йти якомога швидше, і тепер показником його швидкості була лазня. Ледве тримаючись на ногах, він уже зробив чотири або п'ять зупинок, щоразу оглядаючись, та лазня, наче умисне, все чорніла й чорніла в сутінках, дуже неохоче віддаляючись у піч. Милуло, напевне, понад годину перше ніж сіра п'ятьма остаточно поглинула її.

Навкруги був сніг, вітер, поле — і тоді Івановський зрозумів, що нібито здолав половину шляху, тепер вернутися назад уже не зміг би, на це в нього просто не вистачило б сил. Він більше не оглядався. Позаду вже нічого для нього не було, — все добре чи погане чекало на нього попереду.

Потім він двічі підряд упав, просто не втримався на ослаблених ногах, підводився не одразу — спочатку віддихувався на снігу, тамуючи біль у потривожених ранах. Іншого разу йому не пощастило ще більше — упав

незручно — на спину; больовий удар був настільки сильний, що лейтенант на якийсь час утратив свідомість. Потім отямився, проте довго ще лежав на снігу, відчуваючи під собою твердий кругляк гранати. Все-таки він зміг якось підвестися, сісти, далі, хитаючись, стати на ноги і зробити кілька дуже невпевнених кроків.

Івановський старався ні про що не думати, навіть не дуже розглядався навсбіч, однаково мало що видно, зате не відводив погляду од снігу, по якому тяглися глибокі сліди Пивоварова. Вони йшли в одному напрямку, видно, боєць добре пам'ятав учорашній шлях з того села і швидко наближався до нього. Івановський тепер найбільше боявся, щоб не збитися з цього сліду.

А збитися можна, особливо коли підступала чергова хвиля знемоги й темніло в очах. Але тоді він спинявся, встромляв у сніг гвинтівку, підпірав себе її дерев'яним прикладом і чекав, поки слабість мине. Крім того, йому дуже набридав вітер — не давав глянути вперед, витискував із очей слюзи; іноді його сильні пориви так штурхали Івановського, що той, хитаючись, ледве не падав з ніг. Але вперто протистояв вітру, власній знеможі, болю. Він розумів, звичайно, що навряд чи стріне тут Пивоварова, скоріше за все ніколи більше не побачить свого бійця, та все одно він мусив пройти тим шляхом, на який відправив його. Івановський просто не міг лишити бійця невідомо де і рятувати себе. Безперечно, він багато ким ризикував на цій війні, певно, багатьох з його волі спіткала смерть. Але цей його ризик відрізнявся од усіх попередніх — він був останній, і тому Івановський повинен дійти до кінця. Коли у цій диявольській сутичці зі смертю він не зберіг багатьох, то він і себе не беріг, і тільки це виправдовувало його командирське право ризикувати життям інших. Другого права на війні лейтенант не хотів визнавати. Принаймні, перш ніж загинути самому, він мусив переконатися, що де-небудь у цьому полі не стікає кров'ю його Пивоварчик.

І лейтенант ішов — хитаючись, розслаблено, раз у раз спотикаючись і обпираючись на важку й довжелезну гвинтівку Пивоварова. Одного разу, коли від утоми зовсім обважніли ноги, сів на землю, довго спочивав. Але щоб устати потім, йому довелося стільки витратити і без того мізерної сили, що він більше не сідав і спочивав, обіпершись на приклад гвинтівки. Зупинявся він тепер через

кожні чотири-п'ять кроків. На більше в нього не вистачало снаги.

Лейтенантові видавалося знову, що пройдено кілометрів зє два, не менше, і він засумнівався в правильності слів Пивоварова щодо відстані до цього села. Важко було повірити, що воно за один-два кілометри від їхньої лазні. Шкода, цього разу він не прихопив із собою годинника й не міг простежити за часом. Але за якимись непевними прикметами йому показалося, що село недалеко, можливо, він уже на його околиці. Одначе сліди Пивоварова тяглися й тяглися в пільмі, здавалося, їм не буде й кінця в засніженому полі. Де зараз міг бути сам боєць, важко було вгадати, хоча лейтенант був готовий до найгіршого. Проте могло статися, що боєць, як і вони вчєра обидва, втік од погоні й де-небудь поранений лежить у полі.

Івановський мало не пройшов мимо нього, бо сліди на снігу все кудись вели і попереду нічого не було видно. Але раптом трохи збоку в мутній темряві ночі серед заметеного снігом чорнобилю щось невиразне мовби ворухнулося. Спочатку він не звернув уваги на це, лише ковзнув поглядом, та коли зупинився й придивився уважніше, то щось розначливо здригнулося у ньому всередині. Тихо, майже беззвучно, на вітрі метлялося щось схоже на шмат паперу, хоча звідки тут міг узятися папір? Він зійшов із слідів Пивоварова і, не в змозі відвести погляду від недалекої гривки чорнобилю, насилу пересуваючи ноги в снігу, поплівся туди.

Ще здалеку і якось ураз Івановський заглядив у тому чорнобилі білий невиразний горбик, характерну лінію людського тіла, чорні халяви чобіт у снігу. І він спинився. В голові майнуло химерне здивування — хто міг тут лежати, в нічному полі, в таку холоднечу? Лейтенант усе ще не хотів зв'язувати подумки те, що побачив, зі своїм Пивоваровим, очевидно, було надто безглуздо бачити у цій позі бійця, думалося, це хтось інший, випадковий, чужий тут чоловік.

А все ж таки це був він, його останній боєць, його Пивоварчик. Він лежав нерухомо у розідраному свосму маскхалаті, без шапки, з обсипаною снігом стриженою головою, розкинутими ногами. Лейтенант не зразу помітив, що сніг навколо витоптали чийсь чужі ноги і в ньому де-не-де чорніли маленькі круглячки автоматних гільз.

Доплентавши до чорнобилю, Івановський випустив з рук гвинтівку і вправ поруч бійця. Закоцюблими пальцями

він обхопив його голову, підняв трохи, але, запорошена снігом, вона давно, певно, втратила ознаки життя і була просто мертвою головою людини, позбавленої будь-якої схожості з його Пивоваровим. Лейтенант став обмацувати його тіло — подертий маскхалат промерз кров'ю, тілогрійка так само примерзла до закривавленого тіла, його, певно, розстріляли автоматною чергою з близької відстані. Сніг під ним теж узявся твердими мерзлими грудонахами.

— Що вони з тобою зробили! Що вони зробили? — розгублено шептав лейтенант марне тепер запитання. Але що вони зробили, і так було ясно. Видно, наздогнали Пивоварова й розстріляли в упор. Могло бути й так, що німці розстріляли його пораненим, на снігу, в цьому чорнобилі, й тепер із багатьох дірок у його тілогрійці стирчало світле клоччя вати. Кишені штанів були вивернуті, гімнастерка на грудях розстебнута, худі закривавлені груди засипані снігом. Автомата ні коло нього, ні поблизу не було — автомат, очевидно, забрали німці.

Зрозумівши, що все уже скінчено й нікуди більше йти не треба, лейтенант обм'як, знесилів і мовчки сидів, поклавши руки на сніг. Обіч лежало замерзле тіло бійця. Небувала спустошеність була в душі Івановського, жодного бажання, жодної гадки не спадало йому на думку. Хіба що десь на споді його почуттів жевріла ще забута вуглина гніву. Одначе з часом вона розгорялася все дужче. Та гнів цей уже не мав конкретної спрямованості проти когось — мабуть, скоріше за все догоряла його людська кривда на такий його певдалий кінець. Зараз Івановський уже знав певно, що не врятується, не проб'ється до фронту, що його спіткає смерть на цьому ж полі, між двома невідомими селами, і ніхто не розкаже людям ні про його загибель, ні про цей німецький штаб. Штабу, певна річ, ніхто заподіяти нічого не зможе, бо наші далеко, а мертві позбавлені будь-якої можливості щось зробити. І йому нічого не залишилося більше, як сидіти й чекати, коли мороз і поранення відберуть у нього останні рештки життя. Чомусь це видавалося навіть заманливим, бо увільняло його від непосильної боротьби з німцями, болем, із собою. Щоб скінчити все найшвидше, досить було витягнути чеку з протитанкової гранати і відпустити планку... Її могутній вибух розірве на шматки їхні тіла, розмете довкола сніг, вирис у землі невелику ямку-воронку, що й стане їхньою довічною могилою. Коли його кінець затягнеться або стане зовсім безвихідним, очевидно, так і

доведеться зробити. Іншого шляху вже не було. І нехай уже дарують Вітчизна, люди — не його вина, що не випало йому кращої долі й не минуло його те найстрашніше на війні, після котрого вже ніщо не потрібне.

Мабуть, Івановський незабаром і сконав би на морозному вітрі й назавжди лишився б коло свого напарника, якби невдовзі до його слуху не долинули дивні звуки. Видимо, слух був найвитривалішим із його відчуттів і діяв до останньої години життя; саме слух найбільше зв'язував його з навколишнім світом. Спочатку Івановський подумав, що йому це здалося, та, прислухавшись, відкинув геть усі сумніви — справді, десь гурчала машина. І він пригадав, як минулої ночі в полі вони натрапили на дорогу, що привела їх у село. Але де вона могла бути зараз, та дорога, він не уявляв. І все ж вона десь була — зовсім недалеко в нічній сірій пітьмі по ній сунула машина. Підвівши голову, лейтенант напружено і довго вслухався в натужне гурчання мотора, поки це гурчання зовсім не стихло вдалині.

Те, що Івановський несподівано почув, розтривожило його трохи заспокоєну свідомість; нове суперечливе бажання зародилося в його душі. Він перестав думати про своє нещастя, враз насторожився, гнівний розпач поступово переростав у мету — останню мету його життя, якою він не міг знехтувати. Ех, коли б це сталося раніше, поки в нього було трохи більше сили!..

Боячись спізнитися, Івановський заворушився на снігу, підтягнув під себе поранену ногу, якимось обіперся на руки. Спочатку став навколішки, а потім спробував підвестися й на ноги. Та не зміг утримати рівновагу і впав плечем у сніг, глухо, протяжно застогнав од болю в грудях. Хвилину десять лежав, зціпивши зуби, боячись глибше зітхнути, потім став підводитися знову. Після третьої спроби це йому вдалося, він зрештою підняв себе на тремтячі ноги, похитнувся, але не впав. Лейтенант забув узяти гвинтівку, що лежала збоку, коло ніг Пивоварова, та зараз у нього вже не було впевненості, що, нагнувшись за нею, він не впаде знову. Поміркувавши, Івановський так і не ризикнув нагнутися, а швидко, наче з розгону пішов по снігу.

З усієї сили він намагався зберегти рівновагу і втриматися на ногах, але йому перешкодив сильний вітер. Здавалося, вітер усе дужчав і часом так штурхав його в груди, що встояти на ногах було неможливо. І лейтенант

знову впав, може, кроків за тридцять од Пивоварова, одразу ж спробував підвестися, та не зміг. Тамуючи тяжкий біль у грудях, полежав, умовляючи себе не поспішати, зачекати, більш економно витрачати свої слабкі сили. Але бажання швидше дійти до дороги стало таким сильним, що розум уже був для нього кецьський порадник — зараз він був у владі почуттів, які дедалі більше брали верх над здоровим глуздом.

І він знову підвівся, спочатку навкарачки, потім на коліна, далі слабким ривком і неймовірним зусиллям — на рівні ноги. Найважче було втриматися на них саме в момент першого кроку — після цього з'являлася інерція тіла, і кілька кроків давалися відносно легко. Та наступні знову утруднювались, його водило з боку на бік, і кінець кінцем він падав, витягнувши поперед себе задубілі від морозу руки.

Його вимушені зупинки після того, як він падав, ставали дедалі триваліші, іноді здавалося, що він уже не встане більше, у притупленій свідомості на якусь мить цілком зникало відчуття часу, і лейтенант раптом здивовано прокидався: де він? Зате він твердо знав, куди йому треба, і ні разу не переплутав напрямку, в напівнепритомності виразно пам'ятаючи останню мету свого життя.

Та одного разу, впавши, Івановський дуже боляче забився й одразу ж відчув, що підвестися більше не зможе. На ці вставання витрачалося багато сили, якої в нього лишалося все менше й менше. Він ліг на пекуче-морозний сніг і лежав довго. Певно, занадто довго для того, щоб коли-небудь підвестися. Проте в найостанніший момент він раптом збагнув, що може замерзнути, і це налякало його; замерзнути він уже не міг собі дозволити. Тоді він просто поповз, розгрібаючи ліктями і коліньми м'який, пушистий сніг.

Незабаром, однак, виявилось, що повзти не легше, може, навіть важче, ніж шкутильгати на ногах — лейтенант зовсім видихнувся і тепер падав ниць. Це була нескінченна сліпа боротьба зі снігом, але ж вона мала і свою перевагу над ходьбою — не треба було підводитись на ноги, і це заощаджувало рештки його зовсім уже мізерних сил. І він гріб, завмирав на снігу і знову гріб, поки вистачало повітря в легенях. Увесь його шлях складався тепер із цього нестямного порпання в снігу і тривалих проміжків напівзабуття. Та свідомість усе ж таки притуплюлася ненадовго, її живила мета його останніх хвилин, що влад-

но диктувала свою волю до краю виснаженому його тілу.

Груди розпирав кашель, та він уже не міг і зітхнути, ані, тим більше, відкашлятись — боявся нападу болю, котрого, напевне, просто не витримав би. А проте одного разу кашель так струсонув його, що аж дух перехопило, і він упав головою в сніг. Коли трохи сяк-так відкашлявся, то відчув на губах якийсь тепло-солоний присмак. Він сплюнув і виразно побачив на снігу кров. Обмерзлим рукавом маскхалата витер губи, знову сплюнув, але кров ішла все дужче. На сніг з підборіддя текла темна повільна струминка. Зовсім уже знесилений, Івановський лежав на боці, розгублено відчуваючи як помалу залишало його життя.

Однак, полежавши трохи, він знову злякався наближення того найгіршого, хоч і знав, що колись це повинно статися. Та зараз його більше турбувало питання: де та дорога? Йому треба було встигнути дістатися до неї раніше, аніж його спіткає смерть. Вся боротьба лейтенанта на цьому полі, по суті, була змаганням зі смертю — хто кого випередить. Мабуть, зараз вона догнала його і йшла назирці, чекаючи моменту, щоб ударити напевно.

Але ні! Дідько з нею, з кров'ю, може, вся не витече. Івановський відчував: щось у ньому ще лишилося — якщо не сила, то, може, рішучість. Він пролежав з півгодини, жуючи і ковтаючи сніг, щоб спинити кров, і наче спинив її. Від холоду судомило щелепи, задерев'яніло все в роті, але солонуватість на губах зникла. Тоді він помалу, часто зупиняючись, поповз далі, тягнучи поруч на поясі єдину свою гранату.

Коли зі снігової темряви перед ним виникли сірі силуети беріз, він збагнув, що це дорога і що він зрештою доповз до неї. Велике напруження майже всієї ночі одразу спало, в очах його потемніло, він ліг простреленими грудьми на сніг у проритій ним борозні й притих, утратив свідомість...

Усе ж незабаром Івановський опритомнів, геть задубівши від морозу, і швидко згадав, де він і що йому треба. Його остання мета жила в ньому, навіть коли зникала притомність; лейтенант тільки не знав, скільки минуло

часу і на що він ще здатний. Першої миті навіть злякався, подумавши, що спізнився: над дорогою стояла тиша, нізвідки не долиняло жодного звуку. В полі мело, довкола шурхотів вітер, лейтенанта заносило снігом, руки його так закоцюбли, що він уже не міг ворухнути пальцями. Але пам'ятав — повинен виповзти на дорогу, лише там його шлях міг бути завершеним.

Знову тривала нескінченна боротьба зі снігом. Івановський просувався повільно, вперто, по метру за хвилину, не більше. Він уже так ослаб, що не міг зіп'ястися на лікті й сунувся по снігу боком, упираючись більше ногами. Болю в пораненій нозі чомусь не відчував, напевно, там уже переболіло. Зате в грудях весь час дуже пекло, там утворився розбухлий клубок нестерпного болю. Лейтенант дуже боявся, щоб знову не пішла горлом кров,— відчував, що тоді все для нього закінчиться, остерігався глибше зітхнути, не міг дозволити собі відкашлятися. Він беріг свої прострелені легені як щось найпотрібніше, від чого залежали останні години його життя.

Фізично Івановський був дуже слабкий і розумів це. Притомність його, піби капатоходець на тросі, весь час балансувала на межі з непритомністю, загрожуючи щосекунди зірватися з небуття, і лейтенант величезним зусиллям волі пересиловав свою неміч. Втрачати свідомість, коли він уже приповз до самої дороги, було вже занадто.

Напевно, він усе-таки оволодів би собою і поволі, важко, але виповз би на дорогу, якби не канава, що пролягла зрадницькою пасткою на його шляху. Івановський ледве не задихнувся, провалившись у цю засипану снігом канаву, і закашлявся. Одразу ж відчув, що почалася кровотеча, тугий, огидний згусток вислизнув із його рота, і теплий струмок крові потік з підборіддя по шиї на сніг. Він лежав долілиць на краю кашави і думав, що більшого безглуздя не можна собі й вигадати. Так тяжко, понад усяку людську силу, повзти ніч до дороги, щоб померти за два кроки від неї. Завтра їхатимуть німці, і він замість того, щоб зустріти їх з гранатою в руках, лежатиме перед ними жалюгідним замерзлим трупом.

Свідомість його знову почала паморочитись, і вже не могли допомогти ніякі зусилля. Перед очима все потемніло, весь світ звузився в його відчуттях до маленької світлуватої цяточки, котра дуже швидко меншала. Аж ось і вона згасла. Проте й цього разу щось перемогло в ньому смерть, і його змучене тіло повернулося до життя. Без

жодного зусилля з його боку цяточка знову засвітилася, і він раптом відчув навколо себе сніг, холоднечу і себе в ній, знесилоного від немочі й болю. Він одразу ж заворушився, завовтузився, намагаючись будь-що вирватися зі снігової пастки-канави, виповзти на дорогу. Поки живий, він мусив зайняти останню свою позицію і там закінчити життя.

І лейтенант усе ж таки вибрався з цієї канави, боком звалився на край дороги, проповз ще кроків чотири і спинився, зовсім уже не маючи ніякої сили. Але під ним була колія, він добре відчував її своїм тілом, об'їхати його було неможливо. Тоді він коротко, стиха зітхнув і почав готувати гранату.

З гранатою, одначе, довелося немало помучитися, може, навіть більше, аніж у канаві. Неслухняні обморожені пальці його, здається, цілком утратили відчуття, кілька хвилин підряд він марно намагався розв'язати ними біпт, яким граната була прив'язана до ременя, але так і не зміг розв'язати. Пальці сліпо нишпорили по стегну, він навіть не сиромігся намацати ними кінці зав'язки, і це було так неймовірно і так жахливо. Він ледве не заплакав од такої несподіваної зради власних рук, але справді руки перші почали не слухатися його. Тоді він ліктем уперся у важкий кругляк гранати і, зібравши всі сили, які ще були в нього, натиснув гранату вниз, до стегна. Щось тріснуло там, і він одразу ж відчув, як, відірвавшись од ременя, граната опинилася в снігу під ним.

Але, мабуть, витративши на це надто багато сили, він уже більше нічого не міг зробити. Довго лежав у колії, через яку вихрилася поземка, і думав, що так його, мабуть, і замете снігом. Одначе тепер хай замитає, поспішати вже не було куди, він досяг своєї мети,— тільки б упоратися з гранатою. Неслухняними, одубілими руками він усе ж намацав її металеву ручку, але чеку розігнути не зміг. Тоді він підсунув гранату до підборіддя і зубами вчепився в загнуті кінці чеки.

Раніше йому досить було невеликого зусилля двох пальців, щоб розведені кінці вирівнялися і їх можна було витягти з ручки. Тепер же, як Івановський не морочився, нічого з тими кінцями зробити не міг. Вони мов попримерзали там, наче їх поприпаювали наглухо, і він, ламаючи зуби і роздираючи ясна, півгодини гриз, крутив, вигинав непіддатливі кінці дротини. Певно, тільки після сотої спроби пощастило схопити обидва кінці зубами і з'єднати

їх. Весь час дуже боявся, що не встигне, що на дорозі появляться німці й він нічого не зможе їм заподіяти. Проте німці не появилися, і коли граната була готова до застосування, він почав терпляче, настійливо чекати.

Але чекати виявилось чи не найважчим із усього, що йому випало цієї ночі. Чутливим загостреним слухом він ловив кожен звук у полі, та, крім шуму вітру, що не стихав, ніяких інших звуків довкола не було чути. Дорога, заради якої він доклав стільки нелюдських зусиль, до якої він так прагнув, лежала пустельною. Все навколо стихло, заснуло, тільки снігова крупа монотонно шурхотіла по обмерзлій тканині маскхалата, поволі замітаючи лейтенанта в колії.

Він усе дослухався, та як і досі нічого не чув, і тоді промайнула сумна думка, що, найімовірніше, до ранку тут ніхто й не їхатиме. Не така це дорога, щоб по ній їздили вночі, хіба що хтось з'явиться аж завтра. Вранці, певно, хто-небудь повинен виїхати з цього штабу або їхати туди; не може ж штаб обходитися зовсім без дороги. Але скільки ще лишилося до того ранку — година чи п'ять — він не уявляв. Він дуже шкодував тепер, що залишив у лазні годинника; мабуть, це було зовсім непередбачливо. Не орієнтуючись у часі, він просто не міг розрахувати свої сили, щоб дочекатися ранку.

Занімілими пальцями стискаючи рукоятку гранати, він лежав грудьми на дорозі й чекав. Очей майже не розплющував, без того знав, що навкруги сіра снігова темрява й більше нічого. В сторожкій нічній тиші добре чувся кожний звук, але тих звуків, яких він чекав, ніде не було чути.

Лежачи на одному місці, він швидко почав утрачати тепло і мерз, цілком усвідомлюючи, що мороз і вітер, напевно, скоріше з ним розправляться, ніж це можуть вчинити німці. Він усе дужче відчував це кожною клітиною свого наскрізь промезлого тіла, яке не могло вже й тремтіти. Просто він повільно, мало-помалу замерзав. І ніхто не міг ні допомогти йому, ні підбадьорити, ніхто не довідається навіть, як він закінчив життя. При цій думці Івановський відчув страх, навіть переляк. Ніколи він ще не лишався в такій самотності, завжди в тяжку хвилину хто-небудь був поруч, завжди було на кого спертися, з ким пережити найгірше. А тут він один, як загнаний, підстрелений вовк у безкрайньому морозному полі.

Звісно, він приречений на загибель і розумів це з до-

статньою в його стані ясністю, хоч і не дуже шкодував про те. Врятувати його вже ніщо не могло, він не сподівався на чудо, знав, що для таких, із простреленими грудьми, чуда на війні не буває. Він більше ні на що не розраховував, хотів лише померти немарно. Тільки б не замерзнути на цій дорозі, дочекатися світанку і першої машини з німцями. Здорово, якби це був генерал, Івановський уже б висадив його в повітря разом із розкішним його автомобілем. У гіршому випадку згодився б і полковник чи якийсь там важний есесівець. Судячи з усього, штаб у селі великий, важних чинів там достобіса.

Але для цього треба дожити до світанку, вистояти перед диявольською холоднечею цієї жахливої ночі. Виявляється, пережити ніч було так важко, що він став боятися. Він боявся замерзнути, боявся заснути або надовго знепритомніти, боявся болю в грудях, який підстерігав кожен його рух, боявся дужче кашлянути, щоб не зійти кров'ю. На цій проклятій дорозі його підстерігали самі небезпеки, які він повинен був здолати, обдурити, щоб дочекатися ранку.

Рук своїх він майже не відчував, але почали вже дерев'яніти й ноги. Спробував поворушити пальцями в чоботі, але це в нього не вийшло. Тоді, щоб якось утримати тепло, котре хутко залишало тіло, він почав стукати замерзлими чобітьми об дорогу. В нічній тиші ззаду почувся глухий, тривожний гуркіт, і він перестав. Ноги не зігрілися анітрохи, проте самому стало погано, відчував, що втрачає свідомість, останнім зусиллям засунув під себе гранату. Гранату він тепер змушений берегти більше за життя. Без гранати все його існування на цій дорозі втрачало сенс.

Після глибокої непритомності, за якою настав довгий проміжок липкої, безсилої знемоги, він знову відчув пронизливий лютий холод і майже злякався. Здавалося, цієї ночі не буде кінця і ніякі хитрощі не допоможуть йому витримати до ранку. «Але як же це може бути? — ледве не кричав у ньому протестуючий, сповнений відчаю голос. — Невже ж так нічого й не вийде?» Заради чого ж тоді витрачено стільки його зусиль? Невже всі вони марно пропадуть? Але ж зусилля — продукт його матеріального «я» і самі, певно, матеріальні, як кожна енергія, вони ж — знесилене його тіло і пролита ним кров, чому ж вони повинні в цьому матеріальному світі зникнути безслідно? Перетворитися в ніщо?

А втім, він майже напевно знав, що все закінчиться погано і водночас не хотів розуміти цього. Він хотів вірити, що все, здійснене в таких муках, повинно десь відбитися, в чомусь виявитися. Хай не сьогодні, не тут, на цій дорозі — може, в іншому місці, через якийсь час. Але ж мусить його мученицька смерть, як і тисячі інших, не менше мученицьких смертей, привести до якогось наслідку в цій війні. Інакше як же гинути в цілковитій безнадії щодо своєї необхідності на цій землі і в цій війні? Він же для чогось народився, жив, стільки боровся, терпів, пролив свою гарячу кров і тепер у муках віддавав своє життя. Мусить же в цьому бути якийсь, хай не дуже значний, а все ж людський сенс.

І він раптом повірив, що буде. Що обов'язково буде, що ніякі з людських мук не позбавлені сенсу на цьому світі, тим паче солдатські муки і солдатська кров, пролита за цю розорену, мерзлу, але таку своєю землею. Є в цьому сенс! І буде наслідок, інакше не можна, бо інакше не повинно бути.

Йому б тільки дожити до світанку.

Тим часом мороз забирався всередину його тіла, і лейтенант відчував це. Краєм приємної свідомості він стежив за тим, як холод повільно, але неухильно оволодівав його знекровленим тілом, і рахував короткі хвилини, які ще йому залишилися. Одного разу, розплющивши очі, він раптом здивувався і з натугою розплющив їх ще ширше. Над полем світало. Темрява, що, здавалося, цілу вічність щільним покривом огортала землю, вже трохи прояснилася над землею, у полі стало просторіше, повітлішало небо і на його тлі чітко вимальовувалися запушені інеем верховіття беріз. У притуманену ранком далечінь тяглася переметена поземкою дорога.

Окинувши все це одним поглядом, який, однак, стомив його, лейтенант хотів уже опустити голову, як раптом щось побачив. Здалося спершу, наче то машина, та коли він уважніше придивився, то збагнув, що це підвода. Зморений тривалим спостереженням, він поклав голову на сніг, відчуваючи збентеженість, страх і надію водночас. Величезне, як присуд, питання постало перед ним: хто їде підводою? Коли селяни, колгоспники, то це буде чудо, в яке він ще зовсім недавно не хотів вірити: до нього наближався порятунок. Якщо ж німці... Ні, він ніяк не міг зрозуміти, чому в цей вранішній час із села, в якому розмістився великий штаб, мусять появитися з підводою

німці? Усе в ньому повстало проти такого недоречливого міркування, бо цілу ніч він чекав що завгодно, тільки не обозну підводу з поклажею, до котрої не мав ніякого діла.

А проте це була підвода, і вона помалу до нього наближалася. Вже стало видно й запряжені в неї коні — пара вгодованих, гнідуватих битюгів, які, махаючи короткими хвостами, легко, майже не папружуючись, тягли за собою громіздко накладений соломою віз. На самому верху сиділи два німці, один із них ворушив віжками, і обоє тихо між собою розмовляли.

Івановський прикинув у колії, зовсім приголомшений тим, що побачив, такої невдачі він не міг собі навіть уявити. Після стількох смертей, мук і переживань замість бази боєприпасів, замість генерала у шикарному «опель-адміралі» чи навіть штабного, з портфелем, полковника, йому належало підірвати двох непоказних обозників із возом соломи.

Та, мабуть, іншого вже не буде. В усякому разі, для нього вже нічого не буде. Він робив свій останній внесок — для Батьківщини, в ім'я свого солдатського обов'язку. Більш значні внески зроблять інші. Будуть, напевне, і величезні бази, і пихаті прусські генерали, і вовкуваті есесівці. Йому ж випали обозники. З ними він і зіткнеться у своєму останньому бою, кінець якого вирішений заздалегідь. Але він мусить зіткнутися — за себе, за Пивоварова, за вбитих під час переходу передової Щолудяка й Кудрявця. За капітана Волоха і його розвідників. Та хіба мало ще за кого...

І він зубами витяг з рукоятки туге кільце чеки.

Підвода поволі наближалася, і, здається, його вже помітили. Німець із піднятим коміром шинелі, що сидів до нього боком, ще герготав щось, але другий, у насунутій на вуха пілотці, який правив кіньми, вже витягнув шию, вдивлявся в дорогу. Івановський засунув під живіт грапату і лежав нерухомо. Він знав, що здалеку не дуже помітний у своєму маскхалаті, до того ж у колії його трохи замело снігом. Намагаючись не ворухитись і майже зовсім не дихаючи, він затаївся, примружив очі; коли помітили, хай думають, що він мертвий, і під'їдуть ближче.

Та ближче вони не під'їхали, а кроків за двадцять спинили своїх битюгів і щось закричали йому. Лейтенант не ворухнувся і не озвався, лише крадькома стежив за ними примруженими очима, майже з ніжністю відчуваючи під собою рятівний кругляк гранати.

Не дочекавшись відповіді, один німець, що сидів на підводі з піднятим коміром шинелі, узяв карабін і задом сновз на дорогу. Другий залишився на возі з віжками в руках, лейтенант аж застогнав од прикросців. Виходило ще гірше, ніж він думав: до нього йшов один. Івановський внутрішньо стиснувся, в очах його потемніло, до рогу й берези біля неї чомусь немов повело вбік. Але він якось утримався, щоб не знепритомніти, й чекав.

Німець тим часом кладнув затвором, щось гукнув і, метляючи полами шинелі, пішов по дорозі. Карабін він тримав напоготові, прикладом під пахвою. Івановський потроху відпускав під собою планку гранати і подумки повторяв, як молитву: «Ну йди ж, іди...» Він чекав, увесь перетворившись у живе втілення останнього чекання, на інше він був уже просто нездатний. Він не міг докинути до німця гранату, він міг тільки зірвати його разом із собою.

Проте цей обозник, очевидно, був не дуже сміливий і йшов до нього так обережно, що здавалося, от-от поверне назад. І все ж наближався. Івановський уже бачив неголене, якесь заспане його обличчя, вкриті інеем гудзики шинелі. Далеко ще від лейтенанта він зупинився і знову щось гукнув. Наступної миті лейтенант ледве не закричав од кривди, побачивши, як німець прикладає до плеча карабін і починає цілитися. Цілився він невміло, надто старанно, ствол карабіна довго ходив з боку на бік; напарник його все герготав щось із підводи, певно, давав поради. Івановський, як і до того, лежав нерухомо, широко розплющеними очима дивився на свого вбивцю, і сльози розпачу котилися по його обличчю. От він і дочекався світанку і зустрів на дорозі німців! Усе кінчалося безглуздо, підло й нікчемно, як не повинно було кінчатися за будь-яких обставин. Що ж йому тепер лишалося? Встати? Крикнути? Підняти вгору руки? Чи тихо й покірно прийняти цю останню кулю в упор, щоб назавжди зникнути з лиця землі?

Звичайно, він зникне, тепер йому zostалися лічені секунди, за якими настане Вічний Великий Спокій. У його становищі це було навіть заманливо, бо зразу припинялися всі страждання. Та зостануться жити інші. Вони переможуть, їм оновлювати цю зелену щасливу землю, дихати на повні груди. І кохати. Але хто знає, чи не залежить їхня щаслива доля від того, як помре на цій дорозі

двадцятидворічний командир взводу лейтенант Івановський?...

Ні, він не встав, бо встати він не міг, і не крикнув, хоча напевне міг би ще кричати. Він лише здригнувся, коли в ранковій чутливій тиші гримнув гвинтівочний постріл і ще одна куля вп'ялася в його закривавлене тіло. Вона ударила йому в плече, напевне, роздробила лопатку, та все одно лейтенант не поворухнувся і навіть не застогнав. Щосили зціпив зуби і назавжди вже стулив укриті інеєм вії. З останньою трепетною надією він слухав наближення чужих, незнайомих кроків і думав, що, можливо, не все ще і утрачено, може, й пощастить. Якийсь наймізерніший, певно, шанс у нього ще залишився. Помалу, дуже обережно, тамуючи новий пекельний біль, він повертався на бік, вивільнюючи з-під ваги тіла планку гранати. І лейтенант вивільнив її якраз у той момент, коли кроки на дорозі стихли десь поблизу. Івановський відчув тоді під боком тугий пружинистий ривок планки, і зразу ж гулко лягнув детонатор. Німець коротко вигукнув, напевно, кинувся геть. Івановський устиг ще почути два його переляканих кроки і більше нічого не чув...

За кілька секунд, коли осів перемішаний зі снігом пил, Івановського вже не було на цій дорозі, тільки невелика воронка курилася на вітрі в одній колії; довкола на розметеному снігу лежали мерзлі грудки землі, підвода з розтрешеною навкруги соломою перекинулася на бік, біля неї, намагаючись стати на ноги, бився вгородований гнідий битюг, а за канавою лежав ниць відкинутий вибухом труп німця. Другого не було видно...

СОТНИКОВ

Вони йшли лісом, глухою, заметеною снігом дорогою, на якій не було ні людського сліду, ні колії, ні навіть знаку від копита чи полозка. Тут, мабуть, і влітку не часто їздили, а тепер, після тривалих лютових хуртовин геть усе зарівняло снігом, і якби не ліс — ялини впереміж із чагарником, який нерівно розступався з обох боків, лишаючи посередині вузьку білу кривулину, — то було б і не догадатися, що тут дорога. І все-таки вони не помилилися. Вдивляючись крізь голий, огорнутий сутінками чагарник, Рибак дедалі більше пізнавав цю дорогу, котру він пам'ятав ще з осені, коли під ногами хлюпали калюжі, а в лісі густо падало листя і осінній вітер сів довкола нудним холодним дощем. Тоді їх чоловік п'ять із групи Смолякова якось надвечір теж пробиралися цією дорогою на хутір і теж із наміром роздобути харчі, ну, й відпочити, і посушитися в теплі. Он якраз і знайомий ярочок, що довгим крутобоким язиком простягся до самої дороги, і та, вигинаючись од нього, звертала ліворуч, у чагарі, й незабаром зникала у вільшняку, поглинута сутінками. Тут вони сиділи тоді утрюх і курили, чекаючи, поки двоє, що пішли до хутора, не подадуть сигнал іти слідом. Але тепер у ярочок не влізти — з краю нависала намурована завірююча снігова стріха, голі дерева на схилі з гіллям потонули в снігу.

Над верховіттям сосен угорі легко ковзав вищерблений молодичок-місяць, який майже не світив, тільки ледь блискав у імлистому сьйві, прикрашаючи похмуре незоряне небо. Але з ним було якось веселіше, наче хтось живий ретельно супроводжував їх по цій дорозі. В лісі ж віддалік було похмуро, напевне, від тьмяної мішанини ялинника, якихось плям, гілля, але поблизу, на чистій білизні снігу, непогано вгадувалася дорога. Те, що вона була зовсім без сліду, по цілику, хоч і утруднювало ходу,

але застерігало від несподіванок: навряд чи хто буде чатувати їх тут, у цій глушині, морозної ночі. І все-таки Рибак остерігався, особливо після невдалого заходу в Глиняне, де вони, очевидно, потрапили б до рук німців, якби не один дядько, що стрівся їм з дровами. Дядько, спасибі йому, попередив, що надвечір у село наїхали німці, й вони звернули в ліс, до цього хутора.

Зрештою, випадкової сутички Рибак не дуже й боявся, тим паче в лісі чи навіть у полі — в них була зброя. Правда, трохи малувато назбиралося патронів, але й так непогано: ті, що лишилися на Гнилому болоті, віддали їм усі лишки із своїх теж мізерних запасів. Тепер, не рахуючи п'яти штук у гвинтівці, Рибак мав ще три обойми у кишнях козушка, стільки ж було і в Сотникова. На жаль, не знайшлося жодної гранати, але й це не біда — над ранок вони вже будуть у таборі. Принаймні мусять бути. Правда, Рибак відчував, що вони трохи барилися, йти слід було б швидше, сніг був не дуже глибокий, місцями добре спресований зав'язями, але підводив напарник.

Увесь час, поки вони йшли лісом, Рибак чув за спиною приглушений застудний кашель, який лунав то ближче, то далі, але тепер він зовсім стих чомусь. Укотре вже Рибак оглянувся й уповільнив ходу — Сотников ледь помітно ворухився позаду в лісових сутінках. Рибак не гукнув його і не поквапив, лише, гамуючи в душі нетерпіння, хвилин п'ять дивився, як той втомлено шкандибає по снігу у своїх грубих стоптаних валянках. До того ж він якось пезнайомо і пезвично сутулився, опустивши голову в глибоко насупутій, з опущеними краями пілотці, а коли підходив, стало чути його розгарячіле важке дихання, з яким той не міг справитися, навіть зупинившись.

— Ну, як? Терпимо?

— Так, — непевно махнув рукою Сотников і закинув за плече гвинтівку. — Далеко ще?

Перше ніж відповісти, Рибак не кваплячись окинув поглядом перетягнуту, закутану в коротку шинелю постать напарника. Він уже знав, що той правди не скаже, хоч і знеможений, але буде заперечувати: мовляв, обійдеться, — щоб уникнути чужої допомоги, чи що? Чого-чого, а впертості у цього Сотникова було на трьох. Він і на це завдання потрапив, певно, через свою упертість — хворий, а не хотів зізнатися про це командирю, коли той добирав Рибаків напарника. Перед тим були викликані двоє — Глуценко і Вдовець, але Глуценко тільки-но розібрав

кулемет, заходився чистити, а Вдовець одмігся тим, що дуже намочив ноги — ходив по воду і провалився в драговину на болоті. Тоді командир гукнув Сотникова, і той мовчки став збиратися, ніби в нього не було ніякої причини лишитися разом з усіма.

Коли вони уже вирушили і Сотников почав кашляти, Рибак запитав докірливо, чому він змовчав, тоді як здоровіші відмовилися, на що Сотников відказав: «Тому й не відмовився, що ті відмовилися». Рибаку це здалося дещо незрозумілим, хоча потім він подумав, що взагалі турбуватися немає підстав — людина на ногах, чи варто звертати увагу на її кашель — од простуди на війні не помирають. Дійдуть, зрештою, до житла, зігріються, поїдять гарячої картопельки, і вся хвороба відчепиться. Найкращі для солдата ліки — під'їсти.

— Тут уже близько. Потерпи трохи,— бадьоро запевнив Рибак і обернувся, щоб іти, коли Сотников позаду, мабуть, не стримався, закашляв якось уривчасто, сухо. Намагаючись зупинити кашель, затулився рукавом, але від того кашель став ще більше нестримний.

— А ти снігу, снігу візьми, він перебиває.

Змагаючись із кашлем, що рвався з його грудей, Сотников зачерпнув жменем снігу, посмоктав, і кашель справді потроху став ущухати.

— Холера, причепиться — хоч задушися.

Рибак нахмурився, але змовчав, і вони пішли далі.

З ярка на дорогу по свіжому снігу вибіг ланцюжок ямок-слідів. Рибак подумав — собачі, але, придивившись, зрозумів, що сліди були вовчі. Теж, мабуть, тягло до людського житла — не солодко по такому снігу в лісі. Далі вони удвох так і йшли дорогою по цих слідах, неметупливо рівних, упевнено неквапливих. У притемненій сірості ночі сліди не тільки визначали дорогу, але й показували, де сніг був мілкіший — вовк це відчував добре і завжди обминав замети. Вони теж не хотіли грузнути до колін, бо й так уже притомилися йдучи. Рибак звично поглядав наперед, на боки і водночас стежив за вовчим слідом. Зрештою, незабаром мав показатися хутір, і це викликало в Рибак нові, більш радісні думки.

— Любка там. Вогонь-дівка,— раптом сказав він, не обертаючись, і Сотников позаду не дочув.

— Що?

— Дівка, кажу, на хуторі. Побачиш — одразу подужчаєш.

— Тобі до дівок ще!

Стомлено плентаючи ззаду, Сотников безсило опустив голову — вся його увага тепер була зосереджена на тому, щоб не збитися з ноги, не порушити посильний, освоєний ним темп.

— А що ж... Підрубати б тільки...

Але і згадка про їжу не підбадьорила Сотникова. Горблячись на ходу, він знову почав відставати, і Рибак оглянувся.

— Учора задрімав на болоті, так хліб приснився. Теплий буханець за пазухою. Прокинувся, а це від огню припекло. Отака прикрість.

— Приснитися не знати що,— глухо погодився напарник.— Тиждень на пареному житті...

— Та й парене вже кінчилося... Учора Гронський рєшткы роздав,— сказав Рибак і замовк.

Усе, що справді турбувало його, він переживав мовчки. До того ж попереду закінчувався ліс, дорога вибиралася крізь чагарник у поле, позаду в зимовій сірості широкою стіною чорнів ялиник. Далі, обіч дороги, почався зруб, замерзле болітце з вільховими купинами, за яким дорога повертала ліворуч на пагорок, де з-за чагарника от-от мала виглянути дірява стріха клуньки, а там, за плотом,— і домівка з подвір'ям, хлівами і задертим журавлем над колодязем. Якщо журавель стирчить кінцем угору, то все гаразд, можна заходити, а коли опущений гаком у колодязі цямрини, значить — повертай назад, у хаті чужі. Так принаймні колись домовлялися з дядьком Йосипом. Щоправда, то було давно, восени, потім вони сюди не потикалися — кружляли на іншій місцевості, по той бік шосе, доки карателі не загнали їх знову туди, звідки місяць тому вигнали.

Вони підходили до повороту. Рибак нетерпляче зиркав поверх чагарника, але в сірих сутінках попереду ще нічого не було видно, лише темнів перемішаний зі снігом чагарник, що безладно розповзся довкола. Гамуючи нетерпіння, хвилину дряпалися по схилу узбіччям дороги. Вовк, певно, відчуваючи близькість житла, тиснувся під самий чагарник, ступав рівно, нешироко, обережно. Вони теж ішли по його слідах, неквапливо ступаючи по снігу, та все углядалися вперед.

Нарешті Рибак перший виліз на пагорок і подумав, що, напевно, він помилився — очевидно, хутір був трохи далі. Так часто трапляється, що окремі ділянки малознайомі

дороги забуваються, і тоді весь шлях здається коротшим, аніж насправді. Рибак підганяло нетерпіння, але Сотников знову став відставати і все ще стомлено грібся на схилі. А втім, Рибак уже не звертав на нього уваги — якимось внутрішнім відчуттям він запідозрив ще не виразну, але одразу щемливо хвилюючу тривогу всередині. Цю тривогу доніс вітер.

Клуцьки в нічній сірості все ще не було видно, не видно було й інших будівель, зате кілька подихів вітру звідтіля, з поля, принесли гіркувато-їдкий запах згарища. Спочатку він подумав, що, може, це здалося, можливо, смердить звідкись із лісу, і пройшов ще сотню кроків, з усієї сили намагаючись побачити крізь чагарник звичайно засніжену стріху клуцьки. Але марно: клуцьки не було. Зате ще дихнуло згарищем — не свіжим, з димом чи з вогнем, а холодним гаривом від згаслого вугілля і попелу. Зрозумівши, що не помиляється, Рибак упівголо-са вилаявся і майже підтюпцем пробіг кілька кроків, поки обіч дороги не побачив пліт.

Пліт був на місці, хоч і поламаний, без верхніх ворин; кілька пар похилених, перев'язаних лозиною кілків косо стирчали в землі. Тут, за картоплищем, стояла колись та сама клуцька, а тепер був лише сліпучо-білий сніговий пагорок, з-під якого місцями виступало, бугрилося щось темне — недогорілі головешки, чи що? Далі, на тому місці, де була хата, теж громадилося засніжене груддя з недоладно оголеною і задимленою піччю, а там, де колись стояли хлівці, не розібрати було — очевидно, не лишилося й недогарків.

Рибак спинився і так стояв біля плоту, без упину лявся в душі, не знаючи, що робити і що думати. Не вірилося навіть, що це той самий хутір, до якого вони навідувалися восени. Перед його очима постало колишнє людське житло з його непоказним селянським затишком. У хаті коло печі поралася баба Мелашка, пекла дереуни, а вони сиділи без чобіт на лежанці й пересміхалися з Любкою, що пригощала їх сушеними горіхами. Горіхи ті, як і дереуни, і сама Любка, особливо подобалися Булахову, балакучому бійцеві з прикордонників — кілька чоловік із них приєдналися перед тим до загону. Тепер уже з прикордонників не лишилося жодного. Він навіть не знав, коли зник Булахов, — він тільки сподівався на короткочасний притулок в цю холодну ніч і хотів під'їсти. Але їх

випередили на якийсь тиждень, не більше — він це визначив точно.

Тим часом ззаду підійшов Сотников, який теж зрозумів усе і від такої новини спохмурнів, мабуть, не менше за товариша. Не промовивши й слова, він мовчки спинився і дивився на засніжені рештки колишньої хутірської садиби. Рибак переліз через ворину і пройшов двором до печі, що сиротливо, одна на весь хутір, стирчала з грудом, покрита очіпком свіжого снігу. Було дивно й незвично бачити на ній цей сніг, який щільним шаром лежав і на припічку і навіть замурував челюсті. Комина печі не було, мабуть, обвалився під час пожежі й тепер разом із головешками незграбною купою громадився під снігом.

— Сволота! — вилаявся Рибак.

За ним на чистий сніг подвір'я вийшов Сотников, самотньо постояв трохи і відійшов до колодязя. Колодязь, напевне, тут був єдиним, що збереглося від пожежі. Цілий був і журавель, високо задерта жердина якого тихо погойдувалася на вітрі.

Рибак походив туди-сюди по подвір'ї, копнув чоботом порожнє діряве відро, що валялося на землі, поторкав обід напівзаметеного снігом зламаною колеса. Більше тут не було чим пожитися: те, що не знищив вогонь, мабуть, підібрали люди. І нікого вже тут не було, навіть не лишилося слідів ніг людей, самі тільки вовчі чорніли за плотом — певно, вовк теж мав якісь свої надії на хутір. Зрозумівши нарешті, що треба шукати іншого виходу, Рибак вернувся до колодязя.

— Ну, що ти на це скажеш?

— Виказав хтось. Звісно — при лісі, — сипло озвався біля колодязя Сотников і, мерзлякувато повертаючись од вітру, боком притулився до цямрини. В його грудях щось тихенько рипіло, як у зіпсованій гармошці. Рибак, помовчавши, сунув руку в кишеню шинелі й там під набоями і різним дріб'язком набрав жменю пареного жита — решту того, що лишилося з його сьогоднішньої харчової норми.

— Хочеш?

Без особливої готовності Сотников простяг руку, в яку Рибак відсипав зі своєї жмені. Обидва мовчки пожували запарки.

— Підрубали, називається!

Рибак розумів, що починало всерйоз не щастити, друга ця невдача злістю й роздратуванням озвалася в його почуттях. І не так важливо було те, що самі лишилися

голодні, — більше пригнічувала думка про тих, на болоті, що гинуть зараз на холоднічій й чекали їх з будь-якими харчами. За тиждень боїв і біганини в лісах люди надто виснажилися, зголодніли, декого поранило, трьох несли з собою на носилках. А тут карателі обклали так, що ніде й приткнутися, тільки оцей краєчок болота і лишився ще не закритим. Але сюди далеко не сунешся — за три кілометри містечко з гарнізоном, патрулі на дорогах, поліція і до того ж безлісся — туди їм дороги немає.

Дожувавши усе із жмені, Рибак обвів поглядом напарника:

— Ну, як ти? Якщо дуже кепсько, топай назад. А я, може, кудись у село підскочу.

— Один?

— Один, а що? Не повертатися ж з порожніми руками.

Сотников помовчав, пересмикнувся від холоду — на місці почав проймаєти мороз. Йому було холодно, усі нутрощі стиснулися в крижаній знемозі. Щоб зберегти рештки тепла, він глибше насунув на вуха пілотку і щільніше загорнувся в шинелю.

— Чому ти шапки якоїсь не дістав? Хіба зігріє ця пілотка? — з докором сказав Рибак.

— Шапки ж не ростуть у лісі.

— Зате в селі у кожного мужика шапка.

Сотников одказав не зразу:

— Що ж, із мужика здирати?

— Обов'язково здирати? Можна і ще як.

— Добре, пішли! — урвав розмову Сотников.

Вони рушили від колодязя і крізь проломину в плоті вийшли в поле. Сотников ураз зсутулився, глибше втягнув у комір маленьку голову в пілотці. На ходу вже Рибак висмикнув із-за пазухи забруднений вафельний рушничок і обернувся до Сотникова.

— На, обмотай шию. Тепліше буде.

— Та гаразд...

— На, на. Він, знаєш, як шарфік, гріє, — наполягав Рибак, тримаючи у витягнутій руді рушничок, кінці якого одразу заметляв вітер. Сотников зупинився, затиснув між колінами гвинтівку і задубілими негнучкими пальцями товсто і незграбно обкрутив простуджену шию.

— От і добре. Давай рвонем в Озерище. Тут недалеко, версти зо дві. Що-небудь роздобудемо, не може бути...

У полі було ще холодніше, ніж у лісі. Назустріч дув пружкий, не сильний, але досить морозний вітер, од нього бодем заходилися набрякли без рукавиць руки — як Сотников не ховав їх то у кишені, то в рукави, то за пазуху — все одно мерзли. Обморозитися було дуже просто, особливо обличчя, та й руки; за ноги він був спокійніший — ноги на ходу грілися. Щоправда, на правій оніміли, не відчувалися два пальці, але вони німіли завжди від холоду і звичайно боліли в теплі. А втім, на холоді ніло все його простуджене тіло, яке сьогодні почало ще й трусити.

Добре, що сніг у полі був твердий чи неглибокий — вони йшли майже усюди зверху, тільки місцями провалювалися то однією, то другою ногою, ламаючи затверділу від морозу снігову скоринку. Орієнтувалися по чорнобилю, що понад обніжком — із косогору вниз. Позаду з темряви волоклися два шнурки їхніх слідів. У полі було видніше, ніж у лісі, сірі примарні сутінки розсунулися ширше, довкола внизу тремтіли на вітрі стеблинки чорнобилю, там і сям чорніли одинокі польові деревця. За чверть години попереду, мабуть, у лощинці, засірили якісь кущі — лоза чи якийсь чагарник понад річечкою.

Відверто кажучи, Сотников почував себе дуже погано: стала паморочиться голова, часом навіть щось провалювалося — зникало в пам'яті, й тоді на деякий час він забувся, де він і куди йде. Мабуть, справді слід було вернутися або краще зовсім не вирушати з лісу, та він просто не вірив, що можна захворіти. Ще цього бракувало на війні — хворіти! Ніхто у них не хворів так, щоб звільняли від завдань, та ще таких простих, як оце. Кашляли, простуджувалися багато хто, але простуду не вважали за серйозну хворобу. І коли там, біля вогнища на болоті, командир назвав його прізвище, він був готовий, а коли дізнався, що по харчі, так аж зрадів, тому що був, як і всі, зголоднілий, хотів під'їсти, до того ж — заохочувала можливість погрітися якусь годину в хатнім теплі.

І от погрівся.

У лісі було краще, а тут, на вітрі, він зовсім погано відчув себе й аж злякався, що може впасти, так паморочиться в голові; од слабості його хитало. Рибак попереду завзято шерхотів чобітьми у снігу; весь час він нетерпляче рвався уперед, і Сотников відставав. У грудях його

було гаряче, спина його між лопатками мокріла від холодного поту, і він думав — хоча б не схопити запалення легенів.

— Ну, як ти?

Рибак зупинився, зачекав його, і від цієї коротенької уваги і запитання, на яке не обов'язково було й відповідати, в Сотникова на мить потепліло в душі. Сотников відчув, як просто було перетворитися з напарника на тягар, і найбільше побоювався саме цього, хоча знав, що коли стапється найгірше, — вихід для себе знайде сам, не обтяжить нікого. Навіть і Рибак, на якого, здається, можна було покластися. Після недавнього переходу шосе, коли їм довелося прикривати рештки їхньої групи, вони якось поволі зблизилися й усі наступні тяжкі дні трималися разом. Певно, тому разом вирушили і на це завдання.

— Ось через низинку протопасмо, а там, за ліском, і село. Недалеко вже, — знову підбадьорив Рибак, що стояв до нього боком, чекав, щоб іти поруч. Сотников догнав його, і вони разом пішли по схилу вниз. Сніг тут був крихкіший, аніж на бугрі, ноги частіше провалювалися, ламали твердий шар; молодичок тепер блищав за їхніми спинами. Вітер розгонисто гасав по вільному полі, метляк полами шинелі, шмагав по обмерзлих засніжених валянках Сотникова. Рибак зблизька якось уважно подивився на товариша.

— В армії ким був? Мабуть, не рядовим, га?

— Ні, не рядовим. Комбатом.

— У піхоті?

— В артилерії.

— Певно, мало ходив? А я, брат, у піхоті всю дорогу топаю.

— І далеко протопав? — запитав Сотников, згадуючи свій відступ на схід. Але Рибак зрозумів це інакше.

— Та ось, як бачиш. Від старшини до рядового дійшов. А ти, мабуть, кадровий?

— Ні, не кадровий. До тридцять дев'ятого вчителем працював.

— Інститут закінчив?

— Учительський. Дворічний.

— А я от п'ять класів. І то хоча б...

Він не доказав — раптом провалився обома ногами, неголосно вилаявся, звернув трохи вбік. Тут починався чагарничок, лозняк, сніг став крихкий і майже не тримав

зверху; під ногами, здається, було болото. Сотников нерішуче зупинився, не знаючи, куди ступити.

— А ти за мною. По моїх слідах іди. Тут небагато вже,— мовив здалеку Рибак і, спритно поправивши на плечі гвинтівку, досить рішуче став пробиратися крізь чагарник, розгрібаючи чобітьми сніг. Сотников похитнувся, не потрапивши в його слід, але теж поліз у чагарник.

Кілька хвилин вони продиралися так у чагарнику; обіч із снігу стирчала суха тростинка, яка тихо й нудно шерхотіла на вітрі. Непомітно перейшли замерзлу річку і знову пішли лугом, грузнучи ногами в крихкому глибокому снігу. Сотникова охопила сонливо-знеможлива байдужість до всього на світі. Тільки зусиллям волі він примушував себе іти, не зупинятися і не впасти — у вухах дзвеніло, гуло: од вітру чи, може, від втоми.

Нарешті вони вибралися з кущів, але попереду їх чекав пагорок, і на його широких некрутих схилі Сотникову стало зовсім погано: мліли ноги. Добре, що сніг тут м'якший, а там і сям його і зовсім не було, під підшвами мулили запліжені темні плішини. Рибак далеко вихопився вперед і довго простував косогором, щоб вибратися на хребтину пагорка і оглядітися. Сотников подумав, що той побачив щось — мабуть, недалеко вже було село. Сніговий пагорок, над яким висіло зоряне зі смугою небо, круто піднімався вгору і зникав у туманній імлі. А позаду широко розляглася сіра рівнина — з кущами, з якими невизначними плямами, нечіткими у півтемряві тінями, а ще далі, майже суцільно, темнів ліс, з якого вони йшли. Він був далеко, той ліс, а довкола холонуло на морозі чисте поле — коли трапиться щось, тут допомоги нізвідки не буде.

Рибак усе чекав, і Сотников, важко дихаючи, пришкандибав до нього, уже не дотримуючись сліду, — ступав абикуди, тільки б не впасти. І коли підійшов, несподівано помітив: Рибак стояв на дорозі.

Вони нічого не сказали один одному, тільки вслухалися, придивилися і пішли не кваплячись угору — один правою, а другий — лівою колією. Дорога, мабуть, вела в село, можливо, їм пощастить дістатися до нього, не упасти на ходу, думав Сотников, і тоді вже буде видно, як і що робити далі.

Незабаром вони вибралися на вершину пагорка. Довкола розлягався нічний примарний простір: паморозь, сніг,

сутінки з безліччю невловимих переходів, півтіней і плям, і ніде не було ні вогника, ні руху — змовкла, завмерла, причаїлася земля. І не дай боже у такий час зустріти отут людей — люди не принесуть їм удачі, не тих людей можна здібати на дорозі.

— Тихо!

Рибак ступив і спинився, звично рипнуло і стихло під його чобітьми, завмер і Сотников. Відкілясь із того боку, куди йшла дорога, долинув крик, уривок чийогось окрику — вирвався в морозяну ніч і пропав. Вони придивилися в ніч — недалеко попереду, в лощинці, очевидно, було село — смуга якогось нагромадження м'яко сіріла у сутінках. Але нічого певного там не можна було побачити, як не можна було зрозуміти, чи то був крик, чи, можливо, їм здалося. Навколо свистів-шерхотів по сніжному полю вітер, ніч лежала німа, як сон. І раптом, уже виразніше, до них долетів чоловічий викрик-команда чи, може, лайка, а потім вдалині бабахнув і луною розкотився в полі постріл.

Рибак видихнув повітря з переповнених грудей, а Сотников, мабуть, тому, що на якийсь час перепиняв дихання, почав глухо кашляти. Хвилину його невідступно бив кашель, хоч як він не тамував його в грудях, дослухаючись, чи не буде пострілів ще. Щоправда, вже й без того було зрозуміло, чий це постріл, — хто ж іще, окрім німців та їхніх прислужників, міг у такий час стріляти в селі?

Але пострілів більше не було, зо два рази долинуло за вітром щось схоже на голос — розмови чи окрик, не розібрати, — і Рибак вилаявся.

— Стараються, сволота. Для великої Німеччини.

Вони ще трохи постояли, вслухаючись у вітряну тишу, стурбовані питанням: що робити далі, куди податися? Рибак усе придивлявся туди, де у півтемряві зникала дорога, а Сотников одвернувся од вітру і дрібненько тихо дрижав: його морозило.

— Виходить, туди не поткнутися, — вирішив Рибак і потоптався на рипучому снігу. — Як ти, нічого? Може, давай лощинкою пройдемо. Тут десь за кущами має бути ще сільце.

— Давай, — умисне байдуже знизав плечем Сотников. Йому справді все одно, аби тільки не стояти на морозяному вітрі й мати в надії хоч який-небудь вогник, що світив би попереду. Почуття його тупіли, огорталися примарною пеленою, як і раніше, паморочилася голова. Усі його зу-

силля йшли на те, щоб не спіткнутися, не впасти, бо тоді він навряд чи підведеться.

Вони звернули з дороги і пішли по сніговій цілині туди, де широкою латкою темнів уночі чагарник. Сніг на косогорі спочатку був неглибокий, по кісточки, але чим далі, тим глибшав, особливо у лощинці. Правда, лощинка була неширока, вони швидко перейшли її і попростували уздовж смужки чагарника, але близько не підходили до нього. Сотников тут був уперше, нічого не знав і покладався на Рибак, який тутешні місця облазив ще восени, коли їхній загін збирав свої сили у Гнилому болоті. Почавши з невеликої диверсії на дорозі, цей загін потім перейшов до більш ризикованих справ — підірвав міст на Іслянці, спалив льонозавод у містечку, але після вбивства якогось поважного чиновника з Німеччини німці розлютувалися. Наприкінці листопада три роти жандармів оточили Гниле болото і почали облогу, з якої загін ледве вирвався тоді в сусідній Борковський ліс.

Сотников у той час був далеко звідси і навряд чи думав про партизанів — він вважав своїм обов'язком пробитися до фронту. Дванадцять діб він пробирався з-під Слоніма від річки Щари з невеличкою групою хлопців-артилеристів, які уцілили з усього колись могутнього артилерійського полку. Але на Березині під час переправи вони мало не всі були розстріляні із засідки, а хто уцілів або не пішов на дно, потрапив у полон до німців.

То були гарні хлопці, його вихованці: навідники Токарев і Головня, взводний молодий лейтенант Конкін, його старший на батареї, з яким вони цілий рік на «відмінно» виконували усі батареїні стрільби. Саме цьому Конкіну він зобов'язаний значною мірою і за свій передвоєнний успіх, і той значок «За відмінну артилерійську стрільбу» — предмет його скромної честі. Так, хороша була батарея, скільки подяк від начальства висіло на її стенді в ленінській кімнаті — за майстерність і вправну стрільбу, за різні інші успіхи в бойовій підготовці.

А на війні все склалося інакше. Сталося так, що в розпорядженні їхньої батареї лишилося кілька лічених секунд, і найбільшу користь принесли ті, хто не розгубився, спритніше встиг зарядити, хто просто виявився дужчим...

Рибак досить упевнено прямував попереду, тримаючись ближче до лісу. Сніг тут був неглибокий, розтопані валянки Сотникова, що недавно дісталися йому від убитого партизана з місцевих, рівно шурхали по сніговій поземці.

Добре, що зараз їм треба було йти вниз, вітер дув у плечі, місяць тьмяно світив на небосхилі. Як і досі, було дуже морозяно і холодно, аж стислося, заміміло усе всередині. Здається, ніколи в житті Сотников так не страждав од холоднечі, як цієї ночі. Від утоми і монотонного шурхання ніг у голову його лізла мішанина випадкових образів, напівзабутих облич, навіть окремі сцени-примари мигтіли в очах, і він уже не міг визначити — були це спомини чи марення. Можливо також, що це репродукується пережите ним, його минуле, що тепер здавалося привидами, та воно мало схоже на звичне, реальне життя.

Найгірше для Сотникова було те, що це був його перший і останній бій на фронті, до якого він готувався, мабуть, з того першого дня, коли його призвали на службу. Підпорядкована йому грізна техніка чекала його команд, були снаряди, наготові їхала натренована за багато місяців гарматна обслуга, попереду рухалася бойова охоропа — усе, як і належить згідно з бойовими статутами... Те пригадувалося зараз Сотникову як страшний примарний сон, і хоч потім на його долю випало немало тяжких боїв, той перший йому неможливо забути ніколи.

...Вони рухалися четвертий день.

Четвертий день довжелезна колона арtpолка металася на лісових дорогах то на південний захід, то на південь, одного разу її навіть повернули мало не в тил, на північ. Трактори своїм нестихаючим ревінням оглушали навколишню місцевість, од перегріву кипіла вода в радіаторах, пилюга і піт засліплювали очі бійцям. З самого ранку до смеркання над ними висіла німецька авіація, «юнкерси» без кінця скидали на них фугасні бомби, все було засипано піском, смердюче горіли тягачі, неушкоджені об'їжджали їх — колона не зупинялася. Бійці зі станин і тракторів безладно шкварили вгору з гвинтівок, але користі від тієї стрілянини було мало. Вони навіть не змушували літаки піднятися вище, і ті гасали над дорогою, ледве не зачіпаючи верхівки посадок. Сотников сидів на головному тракторі і, як порятунку, як найбільшого щастя, чекав команди звернути з цієї проклятої дороги, розвернутися і вийти назустріч німцям. Він би обрушив на їхні голови таке, що їм і не снилося. Але не було команди зупинитися, полк усе їхав і їхав, і кожні дві години над ним розвантажувалися нахабні «юнкерси», від яких уся ця наземна вогнева могутність була беззахисною.

Так настала остання ніч їхнього кривулястого блукання по західнобілоруських дорогах.

Полк був уже зовсім не той, що на початку, декілька обслуг загинуло, в його батареї майже прямим попаданням пожолобило і скинуло з дорожнього насипу гармату. Щоправда, три лишилися справними, хоч і з подзьобаними щитами та з посіченою гусматикою коліс, з безліччю осколочних позначок на стволах і станинах. У другої гаубиці потік пробитий накатник. Четверо вбитих батарейців везли в причепі на ящиках від снарядів, семеро поранених відправили у тил. Зрештою, це були не найбільші втрати — іншим батареям дісталось гірше. Полкова колона покоротшала чи не наполовину, декілька цілих гармат лишилося на дорозі: були пошкоджені трактори. Тенер майже цілу ніч їхали на схід, і це було поганою прикметою: командири із штабу говорили про оточення, воно й справді схоже було на таке. Бійці не спали чотири доби, дехто, сидючи на станинах, трохи передрімав над рапок — уночі були найспокійніші години, коли б не ця непевність в обставинах, яка чорною плахою висіла над кожним. Перед світанком ненадовго зупинилися в якомусь сільці, назустріч ішли піхотинці; неподалік (видно було вночі), запалене авіацією, щось горіло яскравим, на півнеба, полум'ям; піхота казала — станція. Ніхто не пояснював нічого, але людям якось само по собі передалося, що зовсім близько німці. Незабаром командир полка майор Парахневич повернув колону на бічну, обсажену вербами, дорогу. Поїхали кудись на південь. Уночі було спокійніше без авіації, зате вони були сліпі й глухі — за гуркотом нічого не було чути, а в літній темряві багато не побачиш. На світанку Сотников не втримався, трохи задрімав на сидінні, коли раптом щось дуже грохнуло на узбіччі. Він одразу ж прокинувся; «Комсомолец» провалився правою гусеницею; комбата обдало землею і гарячою хвилею вибуху. І тут почалося.

Саме світало, за вербами добре синів край неба та сіріло вівсяне поле, а звідкись спереду, з голови колони, їх почали розстрілювати танки. Не встиг він зіскочити з трактора, як поряд загорівся тягач третьої батареї, намертво засіла у воронку гаубиця. Крізь громи вибухів він скомандував розвернутися вправо і вліво, але не так просто було це зробити з важкими гарматами на вузькій дорозі. Друга обслуга спритно кинулася з дороги в овес, і зразу ж влучили два снаряди в бік, гармата завалилася,

задерши вгору колеса. Ранок освітлився полум'ям, придорожні насадження огорнув солярний дим — танки розстрілювали полк на дорозі.

Це було найгірше, що могло трапитися з ними: вся їхня вогнева сила пропадала невикористаною. Збагнувши, що їм відведені лише секунди, Сотников з бійцями абияк розвернув прямо на бруківці останню уцілілу гармату і, не укріпивши станин, ледве встигнувши зідрати чохол зі ствола, послав важкий снаряд у напрямку ворога. Спочатку не можна було розгледіти, де ті танки; головні в колоні машини горіли, уцілілі бійці бігли назад, дим і пошкоджені трактори на дорозі не давали змоги прицілитися. Але незабаром поміж верб він побачив перший німецький танк, що сунув за канавою і, повернувши ствол гармати, гахкав і гахкав навкосою по колоні. Сотников відштовхнув навідника (гармата була вже заряджена), тремтячими руками повернув товстелезний гаубичний ствол і нарешті впіймав це ще тьмяне вранці страховисько на перехрестя панорами.

Постріл його гримнув, як удар грому, гармата добряче подалася назад, боляче ударила панорамою у вилицю; внизу з-під незакріплених сошників бризнув сніп іскор од каміння, одна станина врізалася сошником у бровку канави, друга лишилася на дорозі. Із-за пилу, збитого пострілом, він ще не встиг щось побачити, але почув, як радісно закричав навідник, і зрозумів, що влучив. Він зразу ж кинувся до панорами знову — майже затуляючи собою все її скло, за дорогою сунув другий танк; комбат навів гаубичний ствол йому прямо в лоб — так близько той здався в оптиці, — крикнув: «Огонь!» Замковий зреагував вчасно, постріл знову оглушив, але цього разу він устиг відскочити і за пилогою від пострілу побачив — те, що за секунду до того було танком, хруснуло, як шкарала лупа від яйця, й од внутрішнього могутнього вибуху великими шматками розлетілося вусебіч. Неповоротка, важка, призначена для стрільби з тилу гаубиця своїм могутнім снарядом рознесла танк на шматки.

Несподівано їх охопив азарт бойової удачі. Вже не зважаючи на втрати, на вбитих і поранених, що стікали кров'ю на закурений бруківці, на вогонь, що пожирав їхню техніку, на град куль звідти, з танків, декілька уцілілих на дорозі гармат почали бити важкими снарядами по танках. Тим часом розвиднілося. Вже стало видно, куди

цілитися, кілька пожеж димно палахкотіли за дорогою — німецькі машини горіли.

Сотников випустив десяток снарядів і розніс уцент два танки ще. Але якесь підсвідоме, надто загострене небезпекою відчуття підказувало йому, що удачі настав кінець, що відпущені йому збігом обставин чи випадком секунди використані цілком, що наступні, другий чи третій, снаряди звідти будуть його. Попереду живих уже, мабуть, не лишилося нікого, останнім приплентав звідти і повалився, обливаючи кров'ю станину, командир полка, збоку в канаві бахкали з карабінів кілька бійців — прицілювалися в танкові щілини. Біля снарядних ящиків уткнувся головою в землю заряджаючий Золотов, позаду уцілів лише один навідник Габайдулін; комбат крикнув йому заряджати, але той, чи оглушений, чи дуже наляканий, тільки тиснувся спиною до станини і незряче дивився на нього. Тоді Сотников кинувся до ящика зі снарядами сам, але не встиг доповзти до нього, як ззаду сильно гримнуло, земля дуже здригнулася, він упав ниць, чорне покривало затулило від нього світ на кілька довгих секунд. Задихнувшись од пилу й землі, що нею забило йому ніс і рот, він краєчком свідомості все-таки відчув, що живий, і зразу ж схопився з бруківки і під градом землі, яка все ще сипалася зверху, кинувся до панорами. Але його гаубиця уже скособочилася на краї воронки, ствол вивернуло убік, сморідно горіло гумове колесо. І він зрозумів, що це — кінець. Він ще не знав, чи сам цілий, він тільки відчував, що оглух, вибухи довкола відгородила від його вух щільна стіна, інші звуки усі водночас зникли, у голові шипіло й гуло. З носа йшла кров, він розмазав її по обличчю і сповз у канаву. Навпроти, за вербами, йшов, мабуть, той самий танк, що підбив його. На вітрі швидко пливли рівні чорні кудли диму від охопленого полум'ям трактора, жирно смерділо соляркою і тротилом од вибухів, поруч тліла гімнастерка на плечі вже мертвого командира полка. Збентежений, збитий з пантелику несподіваністю розгрому, Сотников якийсь час ніби не розумів, що сталося, не міг повірити, що це не сон. Потерпаючи від диму, що їв очі, він тільки дивився, як ішли по той бік дороги німецькі танки, вже добре видно було на їхніх бортах цифри і чорно-білі, вибиті по трафарету хрести. Свого життя йому було не шкода, він тільки не знав, що робити далі. І тоді хтось смикнув його за рукав. Він повернув голову і побачив замурзане сажею і кров'ю обличчя Кон-

кіна, який щось кричав йому і показував рукою назад, де, пригинаючись, перебігали бійці.

По канаві побігли й вони за ними.

3

Рибак обійшов мисок чагарника і зупинився. В сірості нічного простору на косогорі стало видно крайні будівлі сільця. Як воно виглядає звідси, Рибак уже забув: на початку осені вони проходили неподалік дорогою, але в село не заходили. А втім, усе те зараз не турбувало — важливо було знати, чи тихо там у цю ніч, щоб не наткнутися на німців чи поліцаїв.

Стоячи край чагарника, він хвилину вдивлявся, прислухався, але нічого підозріливого мовбито не було чути. Долетіло кілька неясних звуків, так само пружко й настійливо дув вітер, тихо посвистуючи у мерзлому гіллі, пахло димом — десь, мабуть, топили. Тим часом підійшов Сотников і теж спинився, прислухався:

— Ну, що?

— Здається, тихо. Пішли помалу.

Звичайно, ближче було б звернути до крайньої в цьому селі хатки, що он стояла, заметена по саму стріху снігом, з приставленими до неї жердинами, — там починалася вулиця. Але саме тому Рибак і обминув крайню — біля неї завжди ризикуєш потрапити в халепу; в кінці вулиці звичайно завершує свій маршрут охоронець чи патруль, влаштовують засідку поліцаї. І він звернув по снігу вбік, уздовж плоту по лощинці, попростував до недалеких будівель на відшибі, що тісенько скупчилися внизу. Там, за потрісканим рогом клуньки чи току з продраною стріхою, ще постояв, прислухався і, оглядаючись, пішов далі. Звідси, від клуні, було рукою подати до низенької, якоїсь самотньої при хлівці хатчини; на снігу до неї була навіть тверда стежка; він зробив по ній зо два кроки і зразу ж ступив набік — дуже рипіло під чобітьми. За ним зійшов також Сотников, і вони з обох боків стежки пішли по снігу до хати.

У цей час вони почули стук — хтось нібито рубав дрова, але рубив це якомсь мляво, ніби знесилений чи нехотя. Рибак трохи зрадів: якщо рубають дрова, то, певно, в селі чужих нема. До того ж не треба грюкати, проситися в хату — про все можна розпитати у дроворуба. Правда, він

зразу ж подумав, що необережністю можна здалеку наполохати чоловіка, тоді ти його вже не витягнеш із хати. Маючи це на думці, він якомога тихіше обійшов хлівець, переступив покинуті в снігу жердини, потихеньку вийшов із-за рогу на подвір'я.

У полі на снігу було світліше й далі видно, а тут, у темнуватих сутінках двору, він не одразу збагнув, що на дровітні — жінка. Тепер вона уже не рубала, а тихо чогось колупалася там і злісно бурмотіла сама до себе. Зачувши їхні кроки, жінка здригнулася, кинула сокиру і аж ойкнула.

— Тихо, матусю!

Вона стояла зовсім розгублена — маленька літня жінка в хустці — і не могла вимовити слова. Рибак насторожено зиркнув на хатні двері, ті були зачинені, у дворі начебто більше нікого не було. А проте він не дуже й боявся і позирав навкруги для певності. Він уже зрозумів, що у цьому селі спокійно; поліцаї, мабуть, засіли за самогонкою, а німці навряд чи тут появлялися.

— Ой боженько, наполохалась я. Ой господи...

— Гаразд, годі хреститися. Поліцаїв у селі багато?

— А немає поліціантів. Був один, та в містечко перебрався.

— Так, — Рибак пройшовся по двору, виглянув із-за рогу. — Село як зветься?

— Лісини. Лісини село, — зосереджено і ще не опам'ятавшись од переляку, сказала тітка. Сокира її глибоко стриміла в сукуватому ялиповім поліпі, яке вона, очевидно, марно старалася розколоти навпіл.

Рибак одразу прикинув, що зовсім непогано було б тут і отоваритись: підхід — вихід зручний, на дорозі клуня, лісок, вони добре затуляють од чужого ока. Цікаво тільки, чим можна пожитися на цій садибі.

— Хто ще дома є?

— Так одна ж я, — швиденько сказала тітка.

— І більш нікого?

— Авжеж. Одна й живу, — жалісливо мовила тітка, дуже пильно стежачи за його рухами — намагалася розгадати таємничу мету нічної появи гостей.

Але Рибака це мало цікавило і мало розчулювало — і її сумовито-жалісливий тон, і те, що вона одна. Він уже знав цей звичай сільських жінок — розжалобити його було важко. Він уже вивчав обстановку на подвір'ї — поба-

чив розчинені двері у хлівець і зазирнув у його глуху, повну гнойового смороду пільму.

— Що, порожньо?

— Авжеж, порожньо, — з болем підтвердила жінка, не відходячи од сокири. — Забрали геть-чисто все.

— Хто забрав?

— Відомо ж хто. Як у матері червоноармійця. Щоб вони подавилися.

Якщо жінка кляне — значить, можна повірити. Рибак тихо закректав: натрапив, але не на те, доведеться шукати ще десь. Звичайно, можна б дещо знайти і в цієї бідолахи (курку чи поросю), але не до нитки ж оббирати її, і без того вже пограбовану німцями.

Сотников, зсутулившись, журливо чекав під стіною, а Рибак повернувся до тітки.

— Що, розрубати не можеш?

Жінка здогадалася враз, що він допоможе, і, зрадівши чоловічій силі, немов скинула із себе насторожену похмурість.

— Та ось, хай йому трясця, загнала — не висмикну. Звечора б'юся — ні туди, ні сюди.

— Ану дай!

Рибак закинув за спину карабін і обома руками узявся за гладеньке сухе топорище. Хекнувши, хльостко ударив поліно об колоду, потім ще. Бив цілко, з приємністю і знайомою вправністю, відчуваючи силу в руках і звичну з юнацьких років хватку, коли такими зимовими вечорами рубав із батьком чи сам дрова. Пиляти не любив, а рубати завжди був готовий з приємністю, виявляючи всю свою хвацькість у цій споконвічно чоловічій праці.

За четвертим ударом поліно розпалося, криво оминувши сук. Він розколов ще половинки і поклав сокиру.

— От спасибі, синку! Дай боже тобі здоров'ячка, — лагідно дякувала тітка.

— Подякою не відбудешся, матінко. Харчі які-небудь маєш?

— Харчі? Які ж харчі? Картопелька є. Дрібненька, правда. Коли що, заходьте, зварю затірки.

— Це що! Нам із собою треба. Худобину якусь.

— Га! Якби ж вона була.

— А там хто живе? — Рибак показав рукою через горід, де за плотом біліла снігова стріха сусідньої будівлі. Здається, там топили в печі — вітер гнав на подвір'я запах диму.

— А там Петро Качан. Він старостою тепер тут,— простодушно повідомила тітка.

— Тутешній староста? Ти чуєш? — звернувся Рибак до товариша, що терпеливо стояв під стіною.

— Авжеж, поставили старостою.

— Негідник, га?

— Цього не скажу. Свій же чоловік.

Рибак, секунду поміркувавши, вирішив:

— Гаразд, пішли до старости. Він, напевне, багатіший.

Вони не стали шукати стежки, просто пролізли під воринами в огорожі, перейшли город і, оглянувши старий паркан, крізь дірку в ньому вилізли на старостине подвір'я.

Порядку було тут більше, відчувалася хазяйська рука: з трьох боків двір обступали будівлі — хата, хлів, якась легка повітка; у дворі збоку стояли сани з рештками сіна в рештусі — певне свідчення того, що господар дома. Під стіною хлівчика білів чималий штабельок підготовлених — напиляних і наколотих — дров.

Коли вони ще йшли через город, Рибак своїм досвідченим оком спостеріг, що в хаті горить світло — з верхніх шибок намерзлих віконець тьмяно пробивався вогник каганця. «Тим краще»,— подумав Рибак і тихенько ступив на рипучий ганок.

Він не стукав, двері були не замкнуті, відчинити їх йому, колишньому сільському жителю, було звично і просто: повернув завертку — і двері, трохи рипнувши, розчинилися. Покинувши їх так, він пройшов у темні сіни, повні знайомих і напівзабутих селянських запахів, обережно повів рукою по стіні. Пальці натрапили на якусь задерев'янілу від холоду одежину, потім на планку у дверях. Намацавши холодну, розпечену морозом завісу, він збагнув, як розміщені двері, й легко знайшов однакову в усіх селах ковальську штуковину — клямку. І ці двері були незамкнуті. Він переступив за високий поріг, передаючи клямку в задубілі руки Сотникова.

На перевернутій посеред столу мисці мигав каганець, вогник його сумовито затріпотів од морозного повітря. Літній, з коротко постриженою сивою бородою чоловік, злігши на стіл, сидів за каганцем у накинутім на плечі кожушку, підняв голову. На його старечому, хоча й досить ще твердому обличчі коротко блиснув холодний позірк, який тільки й свідчив про те, що він побачив захо-

жих. Але одразу ж очі його погасли під навислими бровами.

— Добри вечір у хаті,— зі стриманою ввічливістю привітався Рибак.

Звичайно, можна б і без цих привітань з німецьким прислужником, але Рибак хотів пом'якшити напруженість першої зустрічі. Старий, однак, не відповів і не підвівся з-за столу, тільки подивився на них з якоюсь навіть невдоволеністю на сивому обличчі.

Позаду все ще валив холод — Сотников невміло брязкав дверима, які не зачинялися. Рибак вернувся і, звично грюкнувши, зачинив двері. Господар нарешті виставився за столом, не змінюючи, проте, спокійного виразу обличчя,— ніби він і не здогадувався, хто це, такі пізні гості.

— Ти староста будеш? — офіційно запитав Рибак, вайлуватю ступаючи від дверей до столу. В намерзлих трофейних чоботях було трохи слизько, і він стримував свій крок на підлозі. Старий закрив товстелезну книжку, яку перед тим, певно, читав біля каганця.

— Староста, ну,— сказав він рівним, без найменшої зневаги чи улесливості голосом. У цей час у запічку щось шаснуло, тупнуло, й із-за ширмочки, поправляючи на голові хустину, з'явилася немолода, білява на обличчі й, видно з усього, рухлива жінка — мабуть, господиня цієї хати. Рибак зняв із плеча й приставив до чобіт гвинтівку.

— Знаєш, хто ми?

Староста ворухнувся за столом, натяг на плечі кожуха.

— Здогадуєся. Але якщо по горілку, то нема. Всю забрали.

Рибак усмішливо зиркнув на Сотникова: старий змовк, чи не приймає він їх за поліцаїв? А втім, так, може, й краще: справа, що привела їх сюди, честі партизанам не додасть. Зберігаючи, однак, спокій і статечність, Рибак сказав:

— Що ж, обійдемося без горілки.

Староста помовчав, ніби щось пригадуючи, і посунув на край миску з каганцем. В хаті стало видніше.

— Коли так, сідайте.

— Ага, сідайте, сідайте, дітки,— зраділа запрошенню господаря жінка. Вона підхопила од столу ослін і поставила його ближче до грубки, в якій, видно було, догорали дрова.— Ось тут тепліше буде, мабуть же, намерзлися. Мороз такий...

— Можна й сісти,— погодився Рибак, але сам не сів, кивнув Сотникову: — Сідай, грійся.

Сотников одразу ж опутився на ослін і притулився спиною до подряпаного боку грубки. Гвинтівку тримав у руках, ніби спирався на неї, пілотку на голові навіть не поправив — як була глибоко насунута на поморожені вуха, так і лишилася. Рибаку ставало все тепліше, він розстебнув на два гудзики кожушок і зсунув на потилицю шапку. Господар мав незалежний, навіть байдужий вигляд, а його дружина, склавши на животі руки, насторожено й тремтливо стежила за кожним їх рухом. «Боїться»,— подумав Рибак. Він протупав туди й сюди по хаті, ніби ненароком зазирнув у темний запічок і спинився біля червоної фанерної шафи, що відгороджувала ліжко. Господиня шанобливо відступила вбік.

— Там нікого, дитино, нікого.

— Що, самі живете?

— Самі. От із дідом так і коптимо небо,— тужно відказала жінка. І раптом — не пропонувала, а майже запросила: — Може б, ви поїли що? Мабуть же, голодні, га? Навпевне ж, із холоду, без гарячого...

Рибак усміхнувся і потер руки.

— Може, й поїмо. Як ти думаєш? — зумисне розважливо, ніби нехотя звернувся він до Сотникова.— Підкріпимось, коли пані старостиха пригощає.

— От і добре. Я зараз! — зраділа жінка.— Капусточки, мабуть, тепла ще. І це... Може, картопельки зварити?

— Ні, варити не треба. Нема коли,— категорично вирішив Рибак і скоса, назирці поглянув на старосту, що, злігши на стіл, нерухомо сидів у кутку. Над ним темніли під рушниками старосвітські образи. Рибак протупав чобітьми до простінка і спинився перед великою заскленою рамкою з фотографіями. Він умисно не дивився на старосту, але відчував, що той спостерігав за ним.

— Значить, німцям служиш?

— Доводиться,— зітхнув старий,— що вдієш?

— І багато платять?

Питання було зумисне в'їдливе, але й на нього цей дід відказав рівно і з гідністю:

— Не питався і знати не хочу. Своїм обійдуся.

«Гонористий, одначе,— подумав Рибак.— З характером».

У березовій рамці на стіні серед півдюжини різних фото він наглядів молодого, чимось схожого на цього діда,

хлопця у гімнастерці з артилерійськими емблемами в петлицях і трьома значками на грудях. Було в його погляді щось поважно-статечне, впевнене і в той же час по-молодечому наївне.

— Хто це? Син, може?

— Син, син. Толик наш,— лагідно підтвердила господиня. Тримаючи в руках миску, вона через плече Рибак теж глянула на фото.

— А тепер де він? Не в поліції часом?

Староста підняв насуплене обличчя.

— Не всі ж, як дехто. На фронті, он де.

Старостиха поставила миску з капустою і загомонила:

— Ой боженько, як пішов у тридцять дев'ятому, та й усе. Від самого літа ні слуху ні духу. Хоча б знати, чи живий.

— Так, так,— сказав Рибак, не звертаючи уваги на її жалісливі причитання, яких він доволі наслухався від початку війни. Тепер його цікавило інше. Зачекавши, поки вона виговориться, Рибак переконливо зауважив старому: — Зганьбив ти сина.

— Атож! — шпарко підхопила від печі жінка.— І я ж те кажу йому день і ніч. Зганьбив і сина, і геть усіх.

Це було трохи несподівано, тим більше, що старостиха говорила начебто зі щирою біллю в голосі. Рибаку здалося тоді, що дід цей — просто недотепа якийсь. Але тільки він подумав так, як обличчя старого недобре нахмурилося й весь він різко обернувся до господині:

— Годі! Не твоя справа!

Жінка відразу ж стихла, ніби поперхнулася на півслові, а дід поважно кинув докірливий погляд на Рибак.

— А він мене не зганьбив? Німцєві віддав. Це не ганьба?

— Так сталося: війна. Не його тут вина.

— А чия? Моя, може? — причепливо, без найменшого остраху допитувався старий і оголосив: — Ваша вина. Молодших.

— Ага-а,— непевно сказав Рибак, припиняючи не надто приємну і не дуже просту розмову, якій, знав, в теперішній час не буде кінця. Господиня тим часом швиденько розстелила невеличку, на півстолу, скатерку, поставила миску з капустою, скоромний запах од якої владно приглушив усі його інші почуття і ще більше загострив відчуття голоду. Дуже хотілося їсти, і він вирішив поки

що відкласти підрахунок його не зовсім приємних стосунків із господарем.

— Сідайте ж, підкріпіться трошки. Ось хлібця вам,— з улесливою гостинністю запросила господиня.

Рибак, не скидаючи шапки, втиснувся за стіл.

— Давай поїмо,— сказав він Сотникову.

Той покрутив головою:

— Їж. Я не буду.

Рибак уважно подивився на товариша, що весь згорбився на ослоні й, покашлюючи, тремтів — певне, морозило. Господиня, очевидно, мало що розуміючи про його стан, здивувалася:

— Чому ж це? Може, гребуєте нашим? Може, ще чогось хочете?

— Ні, дякую. Нічого не треба,— рішуче відмовився Сотников і склав у рукавах руки.

Господиня занепокоїлася:

— Боженько, мо', я не догодила чим? Так даруйте. Я ж не хотіла...

Рибак зручно вмовстився на лаві, притримуючи між колінами карабін, узяв ложку, скибку зачерствілого, з кминим запахом хліба і не помітив, як в цілковитому мовчанні спорожнив велику глиняну миску. Староста незручно сидів у кутку, господиня стояла обіч столу зі щирою готовністю догодити гостеві.

— Так, хлібець забери. Це на його долю,— сказав Рибак.

Господиня охоче згодилася:

— Беріть, беріть, дітки.

Староста чогось мовчки чекав — якого слова чи, може, розмови про справу. Великі його порепані руки лежали на чорній обкладинці книги. Засовуючи окравць за пазуху, Рибак несхвально кивнув:

— Книжечки почитуєш?

— А що ж, почитати нікому не шкодить.

— Радянська чи німецька?

— Біблія.

— Цікаво. Ану! Ніколи не бачив біблії,— трохи посухувшись за столом, Рибак покрутив у руках книжку, розгорнув обкладинку. Проте він одразу ж відчув, що цього не треба було робити — виявляти свою необізнаність хай навіть у другорядній справі.

— Не зайве і почитати б,— пробурмотів староста.

Рибак рішуче закрав книгу.

— То наша справа. Не тобі повчати. Ти німцям служиш, виходить — нам ворог,— сказав Рибак, внутрішньо задоволений тим, що знайшов привід уникнути подяки і перейти на більш відповідний обставинам тон. Він виліз із-за столу на середину хати, поправив на кожуху трохи тугуватий зараз пояс. Саме цей поворот у розмові давав йому підставу перейти до справи, хоча цей перехід і вимагав ще якоїсь психологічної підготовки.

— Ти ворог. А з ворогом у нас — знаєш, яка розмова?

— Дивлячись кому ворог,— ніби не відчуваючи поганого, тихо, але твердо перечив старий.

— Своїм. Руським.

— Своїм я не ворог.

Незворушна упертість старости починала дратувати Рибак. Ще не вистачало доводити цьому послугачеві, чому він — хоче того чи ні — ворог Радянської держави. Вести з ним таку розмову Рибак не мав наміру, він лише подумав, що, певно, той має якісь пояснення на своє виправдання, і більше провокаційно, аніж серйозно, запитав:

— Що, може, силою змусили? Проти волі?

— Ні, чому силою? — подумавши, сказав господар.

— Виходить, сам?

— Як сказати? Схоже, сам.

«Тоді все зрозуміло»,— подумав Рибак, нічого й говорити. Він уже ясно відчув злість до цієї людини, на суперечку з якою він гаяв потрібний їм час, тоді як і без того з самого початку все було зрозуміло.

— Так! Ходімо!

Скинувши руки, до Рибак метнулася старостиха:

— Ой синочок, куди ж ти? Не треба, пожалій дурня! Старий він, з дурного розуму свого...

Старий, однак, не змусив повторювати паказ і, не поспішаючи, встав за столом. Був він геть-чисто сивий і, не зважаючи, що в літах, великий і мужній,— як підвівся, затулив собою весь покуть з образами.

— Стихни! — наказав він жінці.— Ну!

Видно, старостиха звикла слухатися — хлипнула і відразу ж пішла за шпирмочку. Староста обережно, наче боюся, щоб чого не зрушити, одягнув кожуха в рукави і виліз із-за столу.

— Воля ваша. Бийте. Не ви, так інші. Он, гляньте,— він коротко кивнув на простінок,— ставили, стріляли вже.

Рибак мимоволі зирнув, куди показав дід,— справді, у білій стіні біля вікна чорніло кілька дірок — схоже, від куль.

— Хто стріляв?

Господар, готовий до всього, нерухомо стояв посеред хати, підібгавши сиві вуса.

— А такі... Горілки вимагали.

Рибак внутрішньо поморщився: він не хотів на когось бути схожим. Свої наміри вважав справедливими, але, виявивши чийсь, подібні до своїх, бачив своє вже трохи в іншому світлі. І не схоже було, щоб староста обманював,— таким тоном не брешуть. Тихенько схлипуючи, з-за ширмочки виглядала старостиха. На ослоні, згорбившись, кашляв Сотников, але не втручався в його справу з господарем — здається, бідоласі було не до того.

— Так. Корова є?

— Є. Поки що,— без усякої цікавості до нового повороту розмови відповів староста. Старостиха перестала хлипати, затамувала подих. Рибак трохи поміркував: звичайно, було б дуже добре пригнати в загін корову, але, мабуть, звідси буде далекувато; можна не встигнути до ранку.

— Так, ходімо.

Він закинув за плече гвинтівку, староста слухняно надів зняту з цвяха шапку і мовчки штовхнув рукою двері. Рибак, йдучи слідом за ним, кивнув Сотникову:

— Ти зачекай.

4

Як тільки двері за ними зачинилися, господиня кинулася до порога:

— Ой боженько! Куди ж він його? Ой, за віщо ж він? Ой боженько!

— Назад! — хрипло наказав Сотников і, не встаючи з ослона, простяг ногу у валянку, перегороджуючи шлях до дверей. Жінка боязко відступилася і стала посеред хати. Хвилину вона то схлипувала, то змовкала, прислухаючись до звуків знадвору. Сотников теж чекав. Він погано розібрав зміст недавньої тут розмови, але те, що дійшло до його запамороченої гарячкою свідомості, давало підстави думати, що Рибак, напевне, застрелить старосту.

Але минав час, а пострілу звідти не було. Затуляючись

ріжком хустки, жінка все ойкала і голосила, а Сотников сидів на ослоні і пильнував, щоб вона не вискочила надвір — не наробила крику. Почував себе він погано, дошкуляв кашель, трясли дрижаки, голова дуже боліла, і тіло біля теплої грубки то мерзло, то обливалося холодним потом.

— Синку, дай же я вийду, дай гляну, що вони там...

— Нічого глядіти!

Жінка, видно було з усього, дуже переживала, і сліпо кидалася в напівтемряві хати, і все тужила, певно, щоб розчулити його і прорватися у двері. Але нічого в неї не вийде, він не піддасться на її зворушливість. Він дуже добре пам'ятав, як одного разу наївна довірливість до такої ось жінки мало не коштувала йому життя. І та на вигляд теж свята простота, в білій хустині на городі, серед бадилля. Виходячи з ліска, він одразу запримітив її у той ранній ранок і подумав ще: от і добре. Вона покаже, як потрапити на стежку через болото Чорні Вигари, котре, як сказали йому за два села звідси, не перейти, не знаючи дороги.

Він вийшов з чагарника і понад нивкою конопель ніким не помічений підійшов до неї, коли вона зосереджено порпалася в борозні. Досі в його очах стоїть сіра спідниця, білі, незасмагли литки ніг і якась куртка з латкою на плечі — жінка ламала бадилля і не бачила його. Він стиха привітався, і вона, на диво, не злякалася, тільки подивилася пильно на нього, слухаючи і ніби не розуміючи прохання.

Потім жінка усе якнайкраще пояснила — і як вийти на стежку, і як перейти кладку і по який бік обійти бугорок, щоб не потрапити в драговину. Він подякував і хотів уже йти, але та зупинила, сказала: «Зачекай, мабуть же, голодний», — озирнулася, наклала в пелену бадилля і повела до хати. І треба ж було йому погодитися, не відмовитись од їжі. Але він і справді був зголоднілий і стомлений, як вовк весною, і пішов за нею по межі до недалекої садиби.

Поки вони йшли, жінка теж лагідно казала йому «синку», і ще, пам'ятав, разів зо два назвала «бідолашним» — був він неголений, як зараз, невмитий, мокрий до колін від роси, виснажений від недоїдання і взагалі мав жалюгідний вигляд. Говорити по-тутешньому ще не вмів і приховати своє явно військове походження не міг — одразу було видно, хто він і звідки. Збрів в нього у той час не

було — тільки два дні тому якимось чудом вирвався од смерті, майже без жодної надії на порятунок...

Старостиха тим часом не могла заспокоїтися: все більше метушилася по хаті і плакала.

— Синочок, ну як же так? Він же його застрелить!

— Слід було раніше про це думати,— відказав Сотников, намагаючись дослухатися до звуків знадвору і менше зваякати на її слізні нарікання.

— О дітонько, хіба ж я не казала, хіба мало просила! На бісового батька йому було братися. Молодші є. А то ж котрі людяні — не хотіли, а нелюдяних селяни боялися.

— А його не бояться?

— Петра? Ой, так його ж усі тут знають, ми ж тут споконвіку живемо, нашої тут рідні півсела. Він же до всіх по-доброму...

— Навряд щоб завжди по-доброму.

— Може, й так. Може, й правда твоя, синку,— не завжди. Вони ж його все примушують: то хліб здай, то одяг збери, то на дорогу женуть — дорогу розчищати. А він же що зробить — усе людей треба примушувати.

— А ви як думали? На те й загарбники, щоб примушувати.

— Примушують, авжеж. Щоб їх бог примусив! Приїхали на машинах, позабирали свиней. І нашого кабанця забрали, не подивилися, що староста. Кажуть, син у Червоній Армії, так щоб заглядити вину перед Німеччиною. Щоб вона ясным вогнем горіла, та Німеччина.

«Кляпи, але не дуже я повірю тобі»,— сонливо думав Сотников, не приймаючи витягнуту ногу. Здається, й та казала теж щось про Німеччину, доки брязкала в посуднику і різала хліб. Разів кілька вибігала в сінні — по сало і по молоко у глечичку, а він сидів на лавці біля столу і, ковтаючи слину, чекав, дурень, їжі. Правда, одного разу йому почулося, ніби в сіннях хтось тихо гукнув, потім долинув коротенький шепіт, але він розпізнав сонний дитячий голос і заспокоївся. Та й господиня зайшла до хати спокійна і ласкава, налила йому великий кухоль молока, нарізала сала, і він, пам'ятає, дуже завдячував їй у душі. Потім він їв хліб із салом, запиваючи молоком, і так, мабуть, і пропав би ні за що, коли б якась інстинктивна сила самозбереження не примусила його глянути у заставлене квітами вікно. І він на секунду завмер, розгубившись: вулицею швидко ішли двоє з гвинтівками, на

рукавах білили пов'язки, а слідом бігла дівчинка років восьми.

Шкода, він тоді промовчав і нічого не сказав тій лагідній тітці — він тільки відштовхнув її од дверей і шалено й спритно рвонув на город, через плоти за коноплі, далі на вигін, у ярк, у кущі. Позаду стріляли, кричали. Вже, мабуть, в ярку він зрозумів, що серед інших голосів навздогін долітає і крик тієї жінки — вона показувала, куди він побіг.

А тепер ця от лагідна: «синку», «дітонько»...

Від утоми чи від цієї проклятої простуди його свідомість ніби заволікало часом густим туманом, на якийсь недовгий проміжок часу він впадав у забуття і відразу ж схоплювався знову. Старостиха тепер підсіла на кінець лавки перед ним і, не почувши нічого поки що жахливого з двору, трохи заспокоїлася.

— Дітонько, це ж неправда, що він по своїй волі! А папір із району прислали — старосту на нараду викликали. А в нас, у Лісинах, ще ніякого старости нема. Ну, мужики й кажуть: «Йди ти, Петро, ти в полоні був». А він же, й правда, в ту, миколаївську, два роки в полоні був, у німця робив. «Так, — кажуть, — тобі їхній норів уже знайомий, потерпи якихось там два місяці, поки наші повернуться. А то Будилу поставлять, от буде біда». Будила це теж із Лісинів, лихий — жах. От його мужики боялися. Так він тепер у поліції в містечку. Знайшла свиня калюжу.

— Знайде й кулю.

— А нехай би, дідько б за ним плакав... Так це Петра, дурня, й умовили, пішов до містечка. На своє лихо. А тепер хіба йому хочеться лакеєм німецьким бути? Мабуть, кожного дня божого погрожують, кричать, та ще й наганами в лоба тицяють, горілки вимагають. Мучиться він, не дай боже.

Сотников сидів, пригрівшись біля грубки, і намагався, аби не заснути. Щоправда, дрімати не давав кашель, який то переставав на хвилину, то тіпав так, що боліло в мозку. Старостиху він слухав і не слухав, вникати в її скарги дуже не хотів, відчував, що варто тільки розслабитись — і можна проникнутися співчуттям до невдахи-старости, чого він ні в якому разі не міг дозволити собі. Він не міг співчувати чоловікові, який пішов на службу до німців і так чи інакше виконував цю службу. Те, що в того знаходилися якісь там виправдання, не стосується

Сотникова, який уже знав ціну таким виправданням. У тій боротьбі, що почалася з фашизмом, не можна було зважати ні на які, найповажніші причини — перемогти можна було тільки всупереч усім причинам. Він засвоїв це з самого першого свого бою і всюди дотримувався саме цього переконання, що тільки й допомгло йому зберегти твердість своїх позицій в усіх складностях цієї війни.

Спохвativшись, що дримає, Сотников спробував підвестися, але його так хитнуло по хаті, що він ледве не вдарився об стіну. Господиня, сама злякавшись, якимсь підтримала його, і він підняв з підлоги гвинтівку.

— Ху, чорт!

— Синку, та що ж це з тобою? — помітивши, що йому погано, жінка заговорила іншим голосом. — Та ти ж хворий! О боженько мій! У тебе ж жар, мабуть? Лихо мені! Тобі ж лягти треба. Он як хрипить у грудях. Зачекай, я тобі ліків зварю.

Вона зі щирою готовністю допомогти метнулася кудись у запічок, зашурхотіла там чимось із поклажі, а він подумав, що, мабуть, дійсно його справи кепські, коли вже так занепокоїлася ця жінка. Але бракувало ще лікуватися в старостих!

— Не турбуйтеся, мені нічого не треба.

Йому й справді не хотілося ні пити, ні їсти, і нічого не треба було, крім тепла і спокою.

— Як же не треба, синку? Ти ж хворий, хіба не видно? Я давно запримітила.

— Нічого не треба, — сказав Сотников.

— Якщо, може, ніколи, то візьми малинки сухої, може, де заварить, пог'єш. А це ось зіллячко...

— Не треба!

Вона тиццала йому щось із торбинок, які дістала з печі, а він одвернувся, не хотів нічого брати від неї, бо не бажав цій жінці добра і тому не міг згодитися на її послугу.

Але в цей час у снігах забрязкали, він почув Рибаків голос, і в хату зазирнув староста.

— Ідіть, товариш кличе.

Хитаючись од слабості й шуму в голові, Сотников устав і виліз у холодні темні сніги. Крізь розчинені двері на сніговому дворі було видно Рибаків, коло його ніг на снігу лежала овечка, яку той збирався підняти на спину.

— Так. Ти йди! — рівним діловим голосом сказав Рибак старості. — І зачини двері, нічого дивитися.

Староста хотів щось сказати, та, мабуть, передумав і вернувся в сіни. Двері за ним щільно зачинилися, потім стало чути, як брязнула клямка в хаті.

— Що, відпускаєш? — з докором, сипло запитав Сотников.

— А біс із ним.

— Ну й даремно!

Не відповівши, Рибак дужим ривком скинув на плече овечку і пішов за ріг хлівця, звідти повернув на цілик до знайомої клуньки, кособоки будівлі якої тьмяніли неподалік у сутінках.

Сотников поволікся слідом.

5

Вони йшли мовчки по своїх попередніх слідах — побіля клуньки, уздовж плоту, вийшли на косогір обік чагарника. В селі було тихо, ніде з вікон не пробивалося ані плямки світла, по-нічному сонно сіріли у напівтемряві засніжені стріхи, стіни, плоти, дерева у садках. Рибак швидко йшов попереду, несучи на плечах овечку — відкипута голова її з білою плямою на лобі мертво теліпалася на його плечі. Було вже, мабуть, за північ — молодик піднявся в самісінький зеніт неба і тихо блискав там, як і раніше оповитий світлуватим маревом. Зірки довкола нього іскрилися яскравіше, ніж звечора, дужче рипів сніг під ногами — мороз дедалі міцнішав. Рибак жалкував трохи, що дуже забарилися у старости, але хоч недаремно, відпочили, обігрілися, а головне — поверталися не з порожніми руками. Овечка, звичайно, не великий наїдок на двадцять сім чоловік, але голод трохи вгамує. Хоч і далекувато, але все ж роздобули, тепер встигнути б до ранку.

Він споро йшов із ношею, не надто вже й остерігаючись у нічному полі на знайомій дорозі. Коли б не Сотников, якого не можна було кидати самого, він був би вже далеко. Мабуть, уперше за сьогоднішній день у Рибака ворухнулося маленьке невдоволення хворим напарником, але що вдієш: хіба він у тому винен. Правда, мимоволі подумалося, що міг би нарешті десь розстаратися і якусь одежину теплішу, й тоді, може, здоровим був і тепер от доцо-

міг би нести цю овечку. Спочатку вона здавалася зовсім не важкою, проте якось дуже швидко стала важчати на плечах, голова його болісно підверталася, погано було дивитися вперед. Тоді Рибак почав трохи пересовувати овечку на плечах: поки на одному ніс, друге відпочивало — так було зручніше. На ходу він добре зігрівся в теплом чорному кожущку, недавно зовсім ще новому, який добре прислужився йому в цю холоднечу. Без кожущка він, мабуть, пропав би. А так і легко й тепло, й одягти й укритися десь на ночівлі; спасибі дядькові Охриму — не пошкодував, віддав. Хоча, звичайно, в Охріма були свої причини, і головна з них, безумовно, торкалася Зосі, яка — це він знав певно — серцем надто вже прикипіла до нього. Але що ж... Якби не війна. Зрештою, якби не війна, де б він зустрів ту Зосю? Яким чином старшина стрілецької роти Рибак міг опинитися у тій Корчівці — маленькому глухуватому селі під лісом? Мабуть, і не завітав би ніколи, хіба що проїхав би коли по битій дорозі на осінніх маневрах, і тільки. А тут був змушений. Уночі приволікся з пораненою ногою, товсто обмотаною натільною сорочкою, попросився в хату — боявся: вдень будуть їздити німці і швидко підберуть його, одногоного. Тільки розвиднілося, вони й справді почали гасати на мотоциклах і верхи по вчорашньому полі бою, заваленому трупами, але він на той час був уже надійно захищений у сараї під купою горохвиння. Охрім і Зоська стерегли його вдень і вночі і — зберегли. А потім довкола стало тихо, прийшла і встановилася нова, німецька влада, не стало навіть чути артилерійського гуркоту вночі: було дуже тоскно. Здавалося, усе минуле, заради чого він жив і старався, чого досяг своєю старанністю, назавжди зруйнувалося. Дуже гірко йому було в той час, і тоді єдиною втіхою в його скритному сільському житті стала пухленька, ласкава Зоська. Але не надовго.

Здоров'я Рибаків не бракувало, молока й сметани було доволі, рана на нозі за місяць сяк-так загоїлася, щоправда, трохи нагадувала за себе, коли він ходив, але нічого. У гостинній Охримовій хаті він усе більше думав про те, як бути далі. Тоді з'явилися друзки, такі ж, як він, оточенці — хто видужав од ран, хто просто опинився на хуторах і в селах після оточення, — почали сходитися, добули приховану зброю. Вирішили: треба податися в ліс, негоже колишнім військовим тулитися по селянських закутках, біля лагідних молодичь, нерозписаних, невінча-

них дружин військових. І пішли. Сумне й несподівано болюче було його прощання в Корчівці. Щоправда, він не став, як дехто, критися або — ще гірше — утікати, сказав усе, як було, і, на диво, його зрозуміли, не ображалися і не відмовляли. Зоська, правда, заплакала, а дядько Охрім сказав тільки: «Якщо треба — то треба. Звісно, справи воєнні». І він, і тітка Ганнуся зібрали його як рідного сина і вирядили. Рибак пообіцяв давати звістки про себе, навідуватися при нагоді. Одного разу він і навідався в кінці осені, але потім не мав змоги, а головне — не тягло: мабуть, відвик, чи що? А може, не було того, що приворожує назавжди, а так — з'явилося, перебуло і відійшло. І він не шкодував про те, собою був задоволений — не обманював, не брехав — добре чи ні, — усе зробив щиро й відкрито. Хай люди думають що завгодно, його ж совість перед Зоською була майже чистою.

Він страх не любив робити людям зло — з наміром чи неумисне кривдити, не терпів, коли на нього ображалися. В армії, правда, важко обійтися без цього, потрібно було — накладав стягнення, але старався, щоб це виглядало по-доброму, на користь служби, а не для якогось особистого інтересу. І ще намагався обходитися без випадів злості. Тепер злий, змучений хворобою Сотников дорікнув йому за старосту, що відпустив, не покаравши, але Рибак було огидно карати — чорт із ним, хай живе. Звичайно, з ворогами треба бути нещадним, але тут сталося так, що надто вже по-селянському знайомим здався йому цей Петро. На випадок чого, хай покарають його інші. В хаті, поки сперечалися, у нього був намір провчити старосту, але потім, у хлівчику, коли разом заходилися ловити овечку, це бажання поступово зникло. У хліві мирно, звичайно пахло сіном, гноем, тваринами. Овечки злякано кидалися з кутка в куток, цю ж, з білою плямою на лобі, старий приловчився схопити за вовну, і тоді Рибак спритно обхопив її за шию, відчувши на мить якусь напівзабуту, мало не дитячу радість здобичі. Потім, поки він тримав, а Петро різав їй горло й овечка билася на соломі, по якій стікав струмок теплої крові, в його почуттях майнуло незабутнє з дитинства враження страшною радістю, коли так само в кінці осені батько різав одну чи аж дві овечки і він, підліток, допомагав йому. Все було те ж саме: і запахи у хлівці, і метання в смертельному, ніби усвідомленому, відчаї тварини, і випари теплої крові на морозі. Тоді він, щоправда, боявся дивитися на таке, зату-

ляв вуха, щоб не чути передсмертного мекання овечки, кожну з яких він пам'ятав од ягнячої пори в усіх дрібницях їхнього вигляду й характеру. Але зараз того страху не було зовсім, лишився тільки спогад.

Поле, на яке він повернув од чагарника, виявилось несподівано довгим і широким, і вони йшли, мабуть, з годину, бухаючи ногами в снігу. Рибак не знав певно, хоча все ж таки відчував, що десь упоперек шляху, яким вони простують, повинна бути дорога, та сама, якою вони йшли недавно сюди, далі почнетесь схил до заплави. Але минав час, вони одміряли версти зо дві, а дороги все не було, і він почав розмірковувати, чи не перейшли вони десь її, не помітивши. Тоді вони могли збитися з напрямку, не там, де треба, повернути ліворуч, у лощину. Кепсько, що цю місцевість він знав погано, та й не розпитав як слід хлопців у лісі. Щоправда, тоді планувалося йти трохи в інший бік.

Рибак спинився, оглянувся на Сотникова, який знову далеченько відстав і знеможено грібся у напівтемряві. На місяць угорі насувалась якась імла, ніч потемнішала, вдаль зовсім нічого не було видно. Він скинув із плеча овечку, поклав на неї карабін і з полегшенням розправив намулені плечі. За хвилину не дуже впевненим кроком до нього пришкунтильгав Сотников.

— Ти вже як-небудь. Знаєш, я не помічник.

— Гарзд, куди тобі,— відсапуючись, сказав Рибак і перевів розмову на інше: — Не помітив, ми правильно йдемо?

Сотников, важко дихаючи, глянув у ніч.

— Мабуть, правильно. Там ліс.

— А дорога?

— Тут десь і дорога. Якщо не повернула кудись.

Обидва мовчки придивилися у напівтемряву, в снігову далечінь, і тоді зовсім несподівано в шумливому подуві вітру їх напружений слух зловив якийсь непевний звук. То був голос — звичайнісінький дорожній окрик на коня: «Но-о»... За мить стало чути й тихенький здалеку тупіт копит — вони обидва враз повернули обличчя назустріч вітру і не стільки побачили, як угадали далеко в напівтемряві ледве помітний рух. Рибак спочатку трохи розгубився — здалося, що їх наздоганяють, але швидко зрозумів, що їдуть не навздогінці, а скоріше напереріз, мабуть, по тій самій дорозі, яку вони шукали. Неприємно відчувши, як забилося в грудях серце, він узяв карабін, шви-

денько закинув його за плече. І зразу ж автоматичним, майже підсвідомим відчуттям збагнув, що їдуть віддалік і мимо, але чи далеко від них, чи їх не поміять, того визначити не міг. І він, присівши, дужим ривком знову звалив на себе тушу овечки. Полею ішли на пагорок, їм потрібно було якнайшвидше перевалити через нього, і тоді, напевно, їх би вже не помітили.

— Давай, давай! Бігом,— гукнув він до Сотникова, прискорюючи крок. Ноги його відразу подужчали, тіло, як завжди в хвилини небезпеки, стало легким і спритним. І раптом він побачив за п'ять кроків од себе дорогу — роз'їджені її колії були від них навскоси. Тепер уже стало зрозуміло, що це та сама дорога, по якій їхали; він зиркнув убік, і виразно розгледів поодаль темнуваті рухливі плями, чути було тихе брязкання збруї; сани швиденько наближались. Рибак, ніби заміновану смугу, з затягим страхом перебіг ту прокляту дорогу, що так несподівано й невчасно виникла перед ними, і зразу ж відчув, що зробив не те. Мабуть, краще було б метнутися назад, по той бік, та вже було пізно про те думати. Розриваючи чобітьми сніг, він шпарив на пагорок і думав, що, певно, ось-ось їх окликнуть. Ще не добігши до вершини, за якою починався спуск, він знову озирнувся. Сани добре було видно на дорозі, їх було двоє — другі майже впритул рухалися за першими. А людей поки що не можна було розпізнати, крику теж не було чути, і він з маленькою, надто бажаною надією подумав, що, може, це селяни. Якщо не гукнуть, то, напевно, селяни — мабуть, з якоїсь причини припізнилися вночі, — тоді даремний увесь цей його переляк. Трохи втішений несподіваною надією, він навіть спокійніше разів зо два видихнув і на бігу обернувся до Сотникова. Той, як на зло, хистко тував поодаль, ніби вже не міг пробігти якихось сотню кроків, що лишилися до вершини пагорка.

І тоді нічну тишу сколихнув погрозливий окрик:

— Ге-ей! Ану, стій!

Уже від першого категорично-вимогливого «гей!» стало ясно, з ким вони мають справу. Раптово занепавши духом, Рибак з новим поривом кинувся до снігу. Йому лишалося вже зовсім небагато, щоб схватитися за похилою спиною пагорка, далі, здається, починався спуск — там би вони уже втекли. Але саме в той час сани зупинилися, кілька голосів хрипло й сипло закричали їм навздогін:

— Стій! Стрій, стріляти будемо! Стій!

Стало все просто й до болю в душі ясно. Не лишаючи будь-якого сумніву, різонула думка: «Попалися!» Рибак стомлено шпарив по широкому снігу пагорка, болісно міркуючи що головне зараз — відбігти якомога далі. Можливо, на конях доганяти не будуть, а стріляти — хай стріляють: уночі не дуже поцілиш. Овечку, що так не до речі лежала на плечах, він, однак, не кидав — ще мав надію: може, таки обійдеться, якось прорвуться.

Незабаром він перевалив пагорок і швидко попростував по схилу вниз. Ноги вправно несли його, однак боявся, щоб не впасти з овечкою. Карабін за спиною важко хилтався, б'ючи в стегно, тихенько брязкали в кишені патрони. Ще здалеку він угледів попереду щось розпливчастотемне, мабуть, знову чагарник, і прямував до нього. Викрики позаду на якийсь час стихли, пострілів поки що не було. Мабуть, вони із Сотниковим уже сховалися від очей тих, що в снях.

Та ось хода його знову уповільнилася: поглибшав сніг — це він збіг по схилу в лощинку й, охоплений новою тривогою, спинився. Сотников одстав так далеко, що Рибак аж злякався: здається, той зовсім не поспішав, не біг, а ледве волівся у півтемяві. Але Рибак нічим не міг йому допомогти, хіба що несамовито рватися вперед і цим підтягувати його. Тепер йому якомога скоріше треба добігти до тих кущів, які вже начебто неподалік чорніли попереду.

— Стій! Падло бандитське, стій! — знову полетіли навздогін погрозливі, з лайкою викрики.

Значить, усе-таки доганяють. Не озираючись — незручно було обернутися з овечкою, — Рибак визначив по крику, що ті вже на пагорку й, мабуть, побачили їх. Надто не вигідним виявилось їхнє становище, особливо Сотникова, якому до чагарника ще бігти та бігти. Але що ж... Як завжди при найбільшій загрозі, кожен дбав про себе, беручи свою долю у власні руки. Щодо Рибака, то уже вкотре за війну його рятували ноги. Правда, можливості їхні були невеликі — до прикрості обмежені можливості двох людських ніг. І все-таки саме вони, а не щось інше обіцяли йому порятунок.

Чагарник, виявляється, був далі, ніж здавалося вночі. Рибак ще не добіг до нього, коли позаду забахкали постріли. Але стрільці були нікудишні, він, не озираючись, зрозумів це по тому, як напнутою струною над ним пройшла куля. Надто високо пройшла — це він збагнув точ-

но. І він примусив себе під тими кулями добігти до чагарника. Напевне, тут було якесь лугове болітце — на сніговій рівнині плутався гіллям вільшаник, крихкий сніг під ногами бугрився купинами. Рибак упав між куп'ям, звалив з плеча овечку. Певно, слід було бігти далі, але в нього уже не лишилося сили. Позаду не стихала перестрілка, і він зрозумів, що це Сотникова їх стримує. Спершу він аж зрадів: значить, відірвався. З карабіном у руках він навколішка повернувся назад, трохи піднявся над гривкою дрібненького чагарника і здалеку вгледів напарника. Десь під самим пагорком той копошився у снігу, але звідси, крізь сіру півтемряву ночі, неможливо було зрозуміти, чи він біг, чи, може, стояв на одному місці. Після трьох-чотирьох пострілів з пагорка один бахкав ближче — то були постріли Сотникова, що, певна річ, затримував їх. «І все ж навряд чи доцільно було в його становищі розпочинати перестрілку з поліцаями», — подумав Рибак. Очевидно, треба якнайшвидше втікати, відриватися. Цей чагарник на дорозі — просто їхнє щастя, він би дав змогу заплутати свій слід і втекти. Але Сотников ніби не розумів цього — схоже, заліг і навіть перестав ворухитися. Якби не його постріли, то можна було б подумати, що він неживий.

А якщо він поранений?

Ця думка Рибак дуже збентежила, але чимось допомогти Сотникову він не міг. Поліцаї зверху, з пагорка мабуть, добре бачать самотню людину на снігу і хоча поки що не біжать до нього — вони, безумовно, застрелять його з гвинтівок. Якщо він, Рибак, кинеється на допомогу, уб'ють обох — це ж так просто. Як бувало у фінську, коли проклятуці снайпери з дерев убивали по чотири-п'ять чоловік за хвилину, і все тим же самим примітивним способом: до першого підстреленого на допомогу кидався сусід по цепу і зразу ж падав обіч із простреленими нутрощами, потім до них повз наступний. І кожен із цих наступних напевно знав, що його чекає там, але не міг стримати себе, чуючи, коли отак близько стогне-конає товариш.

Отже, поки ще можна, треба втікати. Сотникова уже не врятуєш, а самому загинути дуже просто. Вирішивши так, Рибак швиденько закинув за спину карабін, рішучим зусиллям звалив на плече овечку і, спотикаючись у снігу, припустив бігцем краєм болітця.

Мабуть, далеко вже одбіг від того місця і знову дуже втомився. Постріли ззаду на якийсь час начебто стихли, і він, прислухаючись до тиші, з неясною полегкістю подумав, що там усе закінчено. Проте за хвилину вони залунали знову. Бахнули разів зо три, одна куля з вищанням пройшла над болотом. Виходить, Сотников ще живий. І саме ці постріли озвалися в Рибаківі новою тривогою, знищивши кволу радість од того, що сам урятувався. Вони нагадували і страшною біллю ворушили розгарячені його почуття. Овечка усе важчала, часом її задубіла вага здавалася чужою і огидною, і він волік її, думаючи зовсім про інше.

За хвилину спереду показався неглибокий ярочок, може, берег річечки. Певно, слід було перейти на той бік, і Рибак ступив з берега, але посковзнувся — ноша його звалилася на узгірок, а він на спині зсунувся вниз. Ойкнувши, схопився, рачки вибрався з ярочка і раптом ясно зрозумів: чинив не так. Хіба можна стільки сили витратити на цю прокляту овечку, коли там лишився товариш? Він ще живий і пагадував про себе пострілами, а Рибак, по суті, кидав його ворогам. Безглуздість попереднього наміру стала настільки очевидною, що Рибак вилаявся і збентежений сів на узгірок. Саме в цей час за чагарником гримнув ще один постріл, і більше пострілів з пагорка вже не було. «Може, там що змінилося?» — подумав Рибак. Настала невизначена пауза, вона, однак, була поштовхом для Рибаків, і він підхопився.

Стараючись не розмірковувати більше, він швидким кроком кипувся по своїх слідах назад.

6

Сотников не мав ніякого наміру розпочинати перестрілку — він просто впав на схилі, в голові запаморочилося, все довкола попливло, і така знемога скувала тіло, що він, як неживий, розпластався ниць, опустивши голову в сніг.

Перед тим, як упасти, він побачив, що Рибак швидко простував попереду, руки в нього були зайняті ношею, та він, мабуть, і не помітив, що сталося з напарником, який і не озвався, не крикнув, бо знав: даремно, його рятувати пізно. І Сотников лежав кілька довгих секунд, доки не почув ззаду голоси і не зрозумів, що його скоро схоплять. Тоді він витяг із снігу гвинтівку і, щоб на якусь хвилину

віддалити від себе те найстрашніше, що повинно було відбутися, не підводячись, вистрелив у півтемряву. Хай знають, що так просто він їм не здасться. Певно, це подіяло, і вони там, у полі, ніби зупинилися, і він подумав, що треба спробувати ще. Хоча він і знав, що шанси його надто мізерні, та все ж якось переборов свою слабкість, напружився і, обіпершись на гвинтівку, підвівся. У той момент вони з'явилися несподівано близько — три чорні тіні на сірому горбі, зупинившись, насторожено позирали вниз. Мабуть, угледівши його, крайній справа щось крикнув, і Сотников, майже не цілячись, вистрелив удруге. Було видно, як вони там шарахнули від його кулі, поприсідали, мабуть, чекаючи нових пострілів, а він, загібаючи ногами сніг, мляво і вайлувато побіг, щосекунди ризикуючи знову grimнути на сніговий діл. Рибак уже був далеченько попереду, споро прямував до ліска, і Сотников подумав: може, втече. Він і сам намагався щосили подалі відбігти од того пагорка, але ззаду мало не залпом водночас бабахнули три постріли.

Кілька кроків він ще пробіг, але вже знав, що впаде, — у правому стегні страшенно запекло, липка гарячінь полилася по коліні у валянок. Ще за два кроки він перестав відчувати ногу; якось враз обважніла, підвернулася, і він повалився грудьми на сніг. Великого болю він не відчував, було тільки млосно, і дуже пекло вище коліна, в холоші швидко мокріло. Якийсь час він нерухомо лежав так, до болю закусивши губу. В його свідомості вже не було страху, він пережив його трохи раніше, не було навіть жалю — було тільки дуже виразне, тверезе й наче не його, а чуже усвідомлення того, що це — кінець.

Позаду знову почувлися голоси — мабуть, це йшли його вбивці, щоб узяти його, живого чи мертвого. Терплячи сильний біль у нозі й ледь переборюючи слабкість, він піднявся на руках і сів. Поли його шинелі, валянки, рукава й коліна були геть вивалені в морозному снігу, на холоші вище коліна розпливалася мокра пляма. А втім, він не зважав на те, викинув із патронника смердючу стріляну гільзу й дістав новий патрон. Він знову виразно побачив трьох на схилі — один попереду, а двоє ззаду — не дуже впевнено вони спускалися в місячному мареві з пагорка вниз. Тоді він неквапливо витяг на снігу поранену ногу, улігся і ретельніше, ніж раніше, йприцілювся. Як тільки гул пострілу відлетів у далечінь, він угледів, що вони там, на схилі, швидко попадали, й одразу ж

у нічній тиші забухали їхні постріли. Він зрозумів, що спинив їх, примусив залагти, і це викликало короткочасне задоволення. Розслабившись від болючого напруження, він схилився чолом на приклад. Від утоми вже не було сили стежити за ними чи ховатися від їхніх пострілів — він тільки тихо лежав, зберігаючи рештки своєї здатності стріляти ще. Ті ж почали по ньому бити з гвинтівок. Разів зо два він почув кулі — одна низько над головою дзикнула, друга вискнула десь коло ліктя, обдавши його обличчя снігом. Він не поворухнувся — хай б'ють. Якщо вб'ють, то й що ж! Але, поки живий, він не підпустить їх до себе.

Смерті в бою він не боїться — перебоювся вже за десяток найбезнадійніших випадків і не тремтів за своє життя, що давно не було для нього насолодою, а з якогось часу перестало бути й обов'язком. Важливо було жити, коли він був командиром в армії, коли в нього була сила, що давала йому можливість виконувати свій обов'язок, коли від його турбот і вміння залежало життя людей. А тепер він був сам, один і дбав тільки про себе. Правда, в їхньому партизанському житті це теж було важливо й нелегко — так дбати про себе, щоб не стати зайвим клопотом для інших. Таким, наприклад, як той взводний Жмаченко, що в січні так намучив усіх у Крижовських лісі. Поранений осколком у живіт, він ледве скрипів, і вони дві ночі виносили його з-під носа німців, і тільки вибралися у безпечне місце, він помер.

Сотников більше за все боявся такої долі, але, здається, таки його обмине. Врятуватися, звичайно, не пощастить, зате він був при пам'яті й мав зброю — це головне. Нога вся дерев'яніла, від ступні до стегна, він уже не відчував і теплоти крові, якої, мабуть, стекло немало. Ті з пагорка після кількох пострілів побарилися трохи, й хтось із них там устав. Інші лежали, а він, цей один, швидко й жваво перебіг по схилу вниз. Його тінь темним клубком прокотилася кілька кроків і впала на снігу. Сотников потягся руками з гвинтівкою, щоб уперти приклад у плече, і відчув, як дуже заболіла нога. Боліло чомусь коліно та сухожилля під ним, хоча він відчував, що куля влучила вище, у стегно. Він стиснув зуби і повернувся трохи на лівий бік, щоб із правого зняти навантаження. У той час на пагорку майнула ще одна тінь — здається, вони там за всіма правилами воєнної тактики перебіжками наближалися до нього. Тоді він дочекався, коли піднявся третій,

і вистрелив. Вистрелив навмання, приблизно — мушку і проріз погано було видно у півтемряві. У відповідь знову забахкали їхні постріли — цього разу багато, може, пострілів з десять, не менше. Зачекавши, поки вони стихли, він дістав з кишені нову обойму і перезарядив гвинтівку. Все ж патрони треба було заощаджувати, їх лишилося всього п'ятнадцять.

Певно, він уже довгенько пролежав так, почав дуже мерзнути, нога боліла все дужче; від холоднечі й від втрати крові його знову почало трусити. А ті, пострілявши, стихли, ніби пропали вночі — ніде не видно жодної постаті. Але він відчував, що навряд чи вони покинуть його тут — постараються взяти живого чи хоча б мертвого. І він подумав, що, може, вони до нього повзуть. А може, він уже погано бачить — від слабості в очах почали літати якісь метелики, стало м'ясо. І він злякався, що може знепритомніти, і тоді скоїться найгірше, чого він найбільше боявся в цій війні. Значить, останнє, на що він мусив спромогтися, хай через силу, хай найостаннішою часткою своєї можливості — не здатися живим.

Він помалу підвів голову — десь попереду в морозяній півтемряві майнуло щось дуже темне — здається, людина. Але незабаром він зрозумів, що це на вітрі метлявся перед стволом чорнобиль. Тоді він, пересилюючи біль, повернувшись пораненою ногою, котру звела суцільна болюча судома, трохи зігнув її в коліні. Пальців на ступні він не відчував зовсім. А втім, чорт з ними, з пальцями, тепер вони були йому не потрібні. Друга його нога була здорова.

Часу, певно минуло чимало, а може, й небагато — він утратив усяке відчуття часу. Турбувала найголовніша думка: не дати себе захопити зненацька. Гадаючи, що вони повзуть, і щоб трохи затримати їх, він перезарядив гвинтівку й знову вистрелив тричі в тому ж напрямку. Він чекав пострілів у відповідь, але пострілів чомусь не було, і він подумав, що, може, поліцаї заповзли десь у лощинку й поки що не бачать його. Тоді він теж вирішив скористатися зручним для себе моментом і важко перевалився на бік.

Намерзлий його валянок взагалі погано знімався з ноги, тепер його треба було скинути лежачи й тільки самими руками. Правою ногою він боявся поворухнути навіть — права була не помічниця. І він скорчився, напружився, до болю стиснувши зуби, й з усієї сили потягнув

валянок. Перша спроба нічого не дала; тільки забрала більшу частку його невеликої сили. За хвилину він засопів, облився холодним потом і припинив свої намагання. Але, передихнувши трохи й огледівшись, ще з більшою рішучістю вчепився у валянок.

Він стягнув його після п'ятої чи шостої спроби і кілька хвилин не міг поворухнутися на снігу. Він лежав на боці з валянком у руках, поки думка про близьку небезпеку не пробудила його. Боячись запізнитися, він кинув на сніг валянок і підвів голову. Здається, попереду не було нікого. Тепер хай біжать — він готовий був порішити з собою, варто лише уперти в підборіддя ствол гвинтівки і пальцями ноги натиснути спуск. І він порадувався тихою злою радістю, що все-таки виходило не по-їхньому — по його. Але в нього було ще дві обойми патронів — ними він дасть свій останній бій. Він підвівся вище — десть-таки вони мусять бути, не крізь землю ж провалилися.

Чомусь їх не було поблизу. Чи то він уже погано бачив уночі? А втім, ніч потемнішала, здається, молодичок угорі десть зник, самі зірки крізь морозний серпанок мигтіли на небосхилі. Виходить, життя все ж скінчиться вночі, на одинці. Потім його, мабуть, завезуть у поліцію, роздягнуть, звичайно, і там закопають де-небудь на кінському могильнику. Братська могила, що колись лякала його, тепер була недосяжною мрією, майже розкішню. Закопають, і ніхто не дізнається ніколи, хто лежить у тій ямі. Зрештою, все це дрібниці. В останню хвилину шкодувати йому не було за чим, хіба що не хотілося розлучатися зі своєю гвинтівкою, що славно й безвідмовно служила йому півзими. Ні разу не заїло, жоден її механізм не підвів при стрільбі, біла вона на диво справно і влучно. Інші мали швидкострільні німецькі автомати, дехто носив СВТ — він же не розлучався з гвинтівкою, що дісталася йому випадково, але вже тоді врятувала йому життя. Сталося це в осінньому бою на роз'їзді, котрий вони атакували всією групою. Решта німців розбіглася, покинувши машини, але кілька чоловік не встигли втекти і сховалися за штабелем шпал, звідки відкрили вогонь із карабінів. Він упав неподалік од насипу, якраз на самій видноті, й німці почали бити по них мало не впритул. Одна куля прошила йому шинелю на плечі, друга вдарила збоку. Він осипав штабель автоматними чергами з «шмайсера», але черги ті мало що могли зробити німцям, захищеним

рядами просмолених шпал. Правда, він зрозумів це вчасно й озирнувся: неподалік у канаві лежав із похиленою головою партизан, біля нього стирчав із чорнобиля ствол гвинтівки. Сотников задки відповз до канави й переобзрівся. Варто було йому, добре прицілившись, послати туди п'ять куль, як німці вогонь припинили, і партизани побігли до будки. На тому роз'їзді вони спалили шість цистерн із паливом і висадили в повітря стрілки. Потім він побачив за штабелем двох убитих есесівців і наскрізь пробиті його кулями шпали, що й вирішило його вибір: «шмайсер» він оддав Микуличу, а собі узяв гвинтівку. Протягом усієї партизанської зими вона була його вірною заступницею й оборонницею. А тепер, мабуть, дістанеться якомусь п'янюзі поліцаєві, який буде стріляти в селах собак та збиватиме каганці з коминків. Гвинтівка була єдиним його жалем, все інше переболіло за страшні місяці війни. Але що ж... Там, де смерть звільняла від страждання, вона не була страшною — була сумною необхідністю, і тільки.

Почала мерзнути його боса нога, і він подумав, що не вистачало ще відморозити її — як тоді натиснеш на спуск? Пересилюючи біль і знемогу, він повернувся на снігу і раптом угледів на пагорку рух. Тільки рух не звідти до нього, а туди. Дві тіні, ледь помітні, розмиті зимовою півтемрявою, повагом сунули по схилу вгору. Вони вже були коло самої вершини, і він спершу не зрозумів, що там сталося. Але, очевидно, вони віддалялися: може, до саней або за допомогою, чи що? Це було так, він не міг помилитися, він бачив: вони пішли назад, до дороги. Але що ж тоді виходить? З таємною радістю в душі він ще боявся повірити, що вони лишили його. І знов же — він знав, що довго не протягне поранений на такому морозі в полі. Значить, ще гірше виходить, аніж раніше, коли тримали його в облозі. Тепер він залишався гинути повільно від втрати крові й від морозу. Ніби сердячись на них за такий поворот справи, а більше на свою безнадійність, він с'як-так прицілився і вистрелив.

І зразу ж він здогадався, що боявся даремно: неподалік з-під пагорка пролунав постріл у відповідь. Отже, охоронець все ж лишився. Ті, мабуть, відправилися за допомогою, а одного залишили стежити за ним і тримати під обстрілом. Певно, ті зрозуміли, що він поранений і далеко від них не втече. Що ж, усе правильно.

Це засмутило ще дужче. Найгірше, що він зовсім не бачив того під пагорком, мабуть, добре замаскувався, гад, а за пострілами уночі не вгадаєш, де він засів. Як і до того, було млосно і трохи нудило, ніби він з'їв щось недобре. Хотілося пити. **Лихоманило** вже без упину, і він подумав, що, мабуть, довго так не протягне.

Але він чекав, невідомо на що сподіваючись, хоча так просто було покінчити з усім. Може, він хотів жити? Видно, що хотів, особливо тепер, коли ті зняли облогу — справді, йому захотілося вижити. Але ж як? Хвору ногу він старався не рухати, навіть не ворухити. Але здорова ступня вже, мабуть, відмерзла — значить, він зовсім лишився без ніг. А без ніг — який же порятунок?

Покинувши в снігу гвинтівку, він повернувся на бік, пошукав обіч валянок. Той лежав близько, халявою в снігу. Він дотягнувся до нього, висипав сніг і почав намацувати його задерев'янілою ногою, щоб узутися. Але взутися не вдалося — це було трудніше, аніж скинути. Ступня тільки влізла в халяву, як у нього запаморочилася голова, поле попливло кудись велетенською холодною крижиною, і він стиснувся, намагаючись перетерпіти приступ. У цей час здалеку бахнув і покотився гучною морозною луною гвинтівочний постріл — усе звідти, з-під пагорка. Бахнув і другий раз, і третій. Куль, однак, він не почув, та він і не дослухався. Боком скорчившись у своєму сніговому лігві, він з усієї сили намагався взути валянок. І він узув його, хоч і не зовсім, якимось перечекав приступ особливо нестерпного болю, і йому полегшало. Він навіть повернув обличчя, бо дуже пекло морозом щоку і лоб. І тоді почув голос:

— Сотников, Сотников...

Це настільки здивувало, що він одразу подумав — напевно, йому вчулося. І все-таки він озирнувся — ззаду в півтемряві ворухилося щось живе, швидко повзло і повторяло тихо, але настійливо:

— Сотников! Сотников!

Звісно, це Рибак. Сотников упізнав його басовитий голос і тоді зовсім уже обм'як у своєму стражденному напруженні. Хоча в той час він ще не знав, добре це чи ні, що Рибак вернувся, та вже розумів, що, як не дивно, але й цього разу його загибель відкладається на невизначене, невідомо яке майбутнє...

Вони поповзли до кущів — попереду Рибак, за ним Сотников. Це був довгий і тяжкий шлях. Сотников не встигав за товаришем, а часом і зовсім улякався у сніговій борозні, і тоді Рибак, обернувшись, хапав напарника за комір і тягнув за собою. Він теж вивівся із сили — мало того, що допомагав Сотникову, так ще волів за собою обидві гвинтівки, які щоразу сповзали зі спини і заважали під коліньми в снігу. Ніч потемніла, в похмурому серпанку зовсім сховався місяць. З пагорка двічі торохнули постріли — видно, той поліцай щось усе-таки помітив.

Сяк-так діставшись до чагарника, вони залягли поміж м'яких засніжених купин. Сіре гілля вільшняка непогано ховало їх у півтемряві ночі. Рибак був увесь мокрий — танув сніг у рукавах і за коміром кожуха, від поту змокрила спина. Він так стомився, як не стомлювався, мабуть, ніколи у житті, й хвилину немічно лежав ниць, тільки позирав на пагорок: чи не біжать за ними. Але позаду нікого не було, поліцай коли щось і спостеріг, то, певно, доганяти не зважиться — тут недовго було і самому зловити кулю.

— Ну, як ти? — нарешті озвався Рибак, усе ще гаряче дихаючи густою парою.

— Погано, — просто зізнався Сотников. Він лежав на боці поруч, знесилено відкинувши голову, яку щільно облягала обмерзлими краями пілотка. Поранена його нога була трохи піднята коліном угору й дрібненько нервово тремтіла. Рибак тихо вилаявся.

— Давай понесу. А то... Оточать — не вирвешся.

Трохи підвівшись, він витяг з-під коміра в Сотникова зіжмаканий свій рушничок і тремтячими від утоми руками перев'язав його ногу вище коліна. Сотников здригнув, разів зо два мугикнув од болю і змовк. Потім Рибак, ставши на коліна, підставив йому спину.

— Ну, берися.

— Чекай, я сам, може...

Ослабло заворушившись на снігу, Сотников якось став на одно коліно, з хворобливою застережливістю відставив убік поранену ногу, спробував підвестися зовсім, але це йому не вдалося.

— Куди тобі! Ану, тримайся!

Рибак підхопив напарника під руку, і той нарешті встав; надто осідаючи на поранену ногу, ступив два

кроки. Це підбадьорило Рибак: якщо людина на ногах, то, очевидно, ще не все втрачено. А то як підповз до Сотникова і дізнався, що той поранений, йому стало не по собі: що він міг зробити з ним у такому його стані? Зараз Рибак трохи заспокоївся і подумав, що, може, ще якось вивернуться.

З допомогою Рибак Сотников незграбно стрибнув на одній нозі, трошки спираючись і на поранену. Вони полізли в негустий тут дрібнуватий чагарник з крихким і досить глибоким снігом. Сотников однією рукою тримався за Рибак, а другою хапався за обмерзле гілля вільшняка і, дуже припадаючи на поранену ногу, з усієї сили намагався ступати ширше. В грудях у нього все хрипіло з якимось недобрим присвистом, часом його починав бити глибокий кашель, і Рибак аж зіщулювався — їх могли почути за кілометр звідси. Але він мовчав. Він уже не питав напарника про почуття — він мав про нього певну думку і, не даючи собі перепочинку, вперто волік Сотникова кризь густі засніжені зарості.

За чагарником у лощині, що виявилася досить великим замерзлим болотом, знову почався підйом на пагорок. Вони навскоси видряпалися на нього, і Рибак відчув, що сили його вичерпалися. Він уже не тільки не міг підтримувати Сотникова, що все осідав донизу, але й сам так знесилів, що вони, не домовляючись, майже разом попадали в сніг.

Потім, зосереджено і шумно дихаючи, довго мовчки лежали па схилі, з дивною байдужістю до всього, що не стосувалося їхньої знемоги. Рибак розумів, що кожної хвилини їх можуть наздогнати поліцаї, весь час він чекав їхнього викрику, та все одно тіло його було неспроможне подолати власну неміч.

Мабуть, за півгодини він усе ж якось справився з диханням і повернувся на бік. Сотников лежав поруч і дрібно тремтів.

— Патрони лишилися?

— Одна обойма,— глухо прохрипів Сотников.

— Коли трапиться щось, будемо відбиватися,— вирішив Рибак, подумавши, що з поживою, мабуть, нічого не вийде, тепер хоча б урятуватися самим. Після всього, що сталося, це також було нелегко, а то й зовсім неможливо. Але, змучений ще своєю втомою, яка отупляла його почуття, він мало не байдуже думав, що, коли їх доженуть, доведеться пустити в хід зброю — іншого виходу не було.

— Не дуже відіб'єшся,— сказав Сотников.

Це так, справді, з двадцятьма патронами довго не протримаєшся, але іншого виходу він не знаходив.

— І звідки їх дідько приніс!— Рибак знову став дуже переживати їхнє нещастя.— От уже дійсно: біда біду тягне.

Сотников мовчав, щосили тамуючи в собі стогін. Його почорніле на холоднечі, страждальне обличчя, з покритою від дихання інеєм щетиною раптом здалося Рибаку незнайомим, чужим і одразу викликало в нього якісь недобрі передчуття. Рибак подумав, що справи напарника, видно, дуже погані, й мимоволі пожалів небораку-товариша.

— Дуже болить?

— Болить,— буркнув, певно, щоб відчепитися від нього, напарник.

— Терпи,— грубувато сказав Рибак. Він сів на сніг і почав заклопотано приглядатися до місцевості, що була зовсім йому не знайома: якесь пагорбкувате поле, недалеко ліс чи гайок, а де був великий ліс, про те він не мав ніякого уявлення. Та й узагалі, заметавшись під час утечі, він перестав розуміти, де вони зараз і в якому напрямку треба йти, щоб вийти до своїх.

Це викликало нові турботи й відгукнулося в його душі новою тривогою — бракувало ще заблудитися вночі. Він хотів поговорити про це з Сотниковим, але той лежав обіч, ніби не відчуваючи ні тривоги, ні холоднечі, що ставала все більш нестерпною на цьому морозному вітрі. Розігріте на ходу тіло дуже швидко почав проймаєти мороз. Одначе якийсь час знемога владно приковувала їх до землі, і Рибак, углядаючись у напівтемряву довкола, болісно думав, у який бік податися.

Він спробував визначити це, марно відновлюючи в пам'яті їх плутаний шлях сюди, а інстинкт самозбереження, чи, може, страх, настійливо штовхав його в напрямку, протилежному від чагарника, за яким їх настигли поліцаї. Здавалося, поліцаї знову появляться звідти — виходить, треба утікати в інший бік.

Коли це відчуття остаточно опанувало ним, Рибак устав і закинув за плече обидві гвинтівки.

— Давай! Як-небудь...

Сотников почав важко підводитися на ноги, Рибак і цього разу підтримав його, та коли той нарешті встав, то зразу вивільнив лікоть.

— Дай гвинтівку.

— Що, підеш?

— Спробую.

«Що ж, спробуй»,— подумав Рибак, з полегшенням віддаючи йому гвинтівку. Опіраючись на неї, Сотников незграбно зашкунтильгав, і вони помалу поплентали по сніжному полі в ніч.

За годину вони вже далеко відійшли від того болітця й брели по схилу довгого косогору. Йшли дуже повільно. Рибак відчував, що незабаром почне свігати, що минають останні години ночі й що вельми просто тепер не встигнути. Якщо ранок застане їх серед поля, тоді вже, мабуть, не викрутиться. Йому весь час хотілося йти скоріше, небезпека дуже підганяла його, але Сотников усе повільніше переставляв ноги, часто спинявся і знову кашляв.

Взагалі їх рятувала та обставина, що сніг тут був неглибокий, ноги провалювалися, але не дуже, не те що на болоті. Скрізь на снігу сірів чорнобиль, де густіший, а де зрідка, по стеблині, і Рибак старався йти по ньому, там було найменше снігу. Він не хотів спускатися у видолінок — боявся застрягти в заметах, на пагорках якимось було надійніше. Але їхній слід позаду надто виразно позначався на косогорі. Побачивши його, Рибак аж злякався: так просто було наздогнати їх тепер, навіть уночі. Озираючись назад, він подумав: якою б небезпечною не була дорога, що мало не занастила їх сьогодні,— знову треба пробиратися до неї, бо тільки на дорозі можна сховати серед інших свій слід.

І він з надією став позирати на всі боки — десь же мусить бути хоч яка-небудь доріжка. Проте довкола лежала чиста снігова розлога, подекуди тьмяно рябіли чагарники, одинокі польові деревця; в одному місці здалеку невразко зачорніло щось напівзаметене в снігу. Підійшовши ближче, Рибак побачив, що це валун. Дороги ж ніде не було. Тоді він круто повернув угору — так було важче, але подумалося, що, може, нагорі, за пагорком, вони побачать ліс. Можливо, тоді пощастить сховатися в ньому, а поліцаї невідомо ще чи наважаться одразу пхатися слідом — мабуть, спершу пометикують і тим дадуть можливість відірватися од переслідувачів.

Рибак уже не один раз потрапляв у таке становище, але завжди якимось обходилося, найгірше його минало. Головним у таких випадках були швидкість і кмітливість, які рятували його і саме яких зараз йому бракувало. Якимось восени у Засілля його спритність і винахідливість,

урятували життя п'ятьом хлопцям із розвідки, що задумали на світанку зайти у знайоме село. Він випадково приєднався до них і дуже не хотів іти в те село, але розвідники сказали, що вчора були в ньому — чужих там немає. Сумніваючись, що це так, він промовчав. Стежкою вони підійшли до околиці; як завжди, було страшно вата паткнутися на засідку, але біля крайньої хати їм ніхто не стрівся. Певне, якийсь гувльвіса поліцай-вартовий теж притомився стовбичити на дорозі й на холоді, заховався десь за ріг хати. Тепер уже не пригадати, як і чому так сталося, що тільки-но вони відійшли од плоту крайньої хати у глиб села, як Рибак почув кашель. Навкоси через вулицю у дворі два поліцаї запрягали коней, а інші щось вантажили у мішках на підводу. Тільки він угледів це, як ззаду гримнув жахливий крик «стій!» і вдарив громовий постріл. Поліцаї у дворі схопилися за гвинтівки, він ще встиг це побачити, а назад уже не зиркнув — гукнув: «За мною!» — і шмигнув під жердину в плоті. Хлопці дружно кинулися слідом, позаду стріляли, але, мабуть, їх погано бачили, а вони, усі п'ятеро, тим часом бігли за хлівцем по картопляці. Хтось із поліцаїв теж вискочив на город, кілька куль свиснуло зовсім близько, та хлопці за якихось десять секунд скотилися з картопляща у ви́ярок і там були врятовані. А якби він на секунду затримався, розгубився, кинувся назад чи вперед, їх би усіх перестріляли на сільській вулиці.

Тут теж була така можливість, з якоїсь причини подарована поліцаями, і він би використав її, коли б не Сотников. Але з Сотниковим далеко не втечеш. Вони ще не вилізли на пагорок, як той закашлявся, аж зігнувся, кілька хвилин тіло його здригалося від марних намагань щось викашляти. Рибак зупинився, потім вернувся до напарника, спробував підтримати його попід руку. Але той майже не тримався на ногах, і він опустил його на вилізаний вітром сніг.

— Зачекай, дай віддихатися.

— Що, погано?

— Видно, не вибратися нам...

Рибак не хотів зараз говорити про це — нещиро заперечити його в протилежному, не хотів утішати — він сам не знав, як вибратися. І навіть у який бік вибиратися.

Хвилину він стояв над знеможеним товаришем, який стиснувся, лежачи на боку, підкорчивши поранену ногу. У свідомості Рибак перемішувалися різні почуття до

нього: і тихий жаль, що стільки дісталось одному (мало було простуди так ще й підстрілили) і водночас почало виникати непевне передчуття: як би цей Сотников не накликав біди на обох. Серед усього потаємно тремтіла, часом заглушаючи інше, страхітлива тривога за своє життя. Правда, він намагався гнати її від себе й триматися якомога спокійніше. Він уже знав, що страх за особисте життя — перший крок до розгубленості, бо варто лише втратити тверезу розважливість, занервуватися, як біди посиляться одна за одною. Тоді вже справді кінець. Тепер хоч було й сутужно, але, можливо, не все ще втрачено.

— Так. Ти почекай.

Лишивши товариша на снігу, Рибак поплентався утору: потрібно було обдивитися. Йому все здавалося, що за пагорком ліс. Вони стільки вже пройшли вночі й, коли ішли правильно, то мали б опинитися десь поблизу від лісу.

Погано, що зовсім сховався місяць, віддалеки нічого не видно — ніч тонула в похмурій туманній імлі, густа сутінь щільно обволікла все довкола. І все-таки великого лісу ніде не було. За пагорком знову стелилося поле, збоку нібито сірів лісок, певно, соснячок — дуже малий соснячок, латочка в полі, не більше. Але в тому напрямку ввижалося у сутіні щось схоже на пряму коротеньку рису над долом. Скрізь були невизначні плями, темні на снігу бризки чорнобилу, розмиті, з нечіткими обрисами чагарники, а тут зі снігової півтемряви виникала коротенька риса — пролягла навкосо і зникла. Рибак з раптовою легкістю попростував до неї і не помітив, як ця риса якось непомітно перетворилася на снігу в темну смугу дороги. Доволі вкочена, з роз'їждженими коліями і слідами від кінських копит, вона з'явилася дуже впору й мала допомогти в їхній нелегкій біді.

Несподівано підбадьорений, Рибак легко збіг із пагорка до нерухомої на снігу постаті Сотникова.

— Дорога тут!.. Чувш?

Той кволо підняв круглясту і якусь неприродно малу в пілотці голову, став підводитись.

— З дороги де-небудь шмигоном — не знайдуть. Тільки б не напоротися.

Сотников мовчав і здавався байдужим до цієї новини. З допомогою Рибак він підвівся зі снігу, зручніше обхопив пальцями ствол гвинтівки.

Дуже повільно вони побрели до дороги, яку Рибак ще здалеку тривожно озирав у сутіні — чи не появляться

десь люди. Його напружений погляд пробіг аж до сіруватої латки віддалік, і тоді зовсім несподівано для себе він спостеріг, що небо над простором по-світанковому засиніло, зорі пригасили свій блиск, тільки найбільші деінде ще яскраво горіли на небосхилі. Ця несподівано помічена ним ознака світанку стурбувала його більше, ніж коли б він побачив людей. Усе в ньому пересмикнулося, помчало кудись уперед, скоріше з цього загрозливого пустого поля. Але ноги були скуті втомою, до того ж стримував товариш — хочеш чи ні, треба було повагом плентатися по дорозі, іншого виходу в них не було.

Зрозумівши це, він приглушив у собі неприємне відчуття і міцніше стиснув щелепи. Він жодного слова не сказав Сотникову — той і так ледь живий шкандибав, витрачаючи останні свої сили, і в Рибака щось розпачливо змістилося всередині: він певно уже знав — не пощастить. Ніч минала й тим знімала із них свою опіку, день же обіцяв мало приємного, і Рибак з пониклою душею позирав, як поволі й неухильно світало. Угорі швидко світлішало небо, з-під нічної півтемряви усе виразнішим ставав самотній сніговий обшир; дорога попереду довпала, її було видно далеко.

По цій дорозі вони пішли до ліска.

8

Сотников бачив не гірше за Рибака, що в полі виднішає, і добре розумів, якою несподіваністю для них може обернутися передчасний ранок.

Але він ішов. Він зібрав у собі все, на що було здатне його знесилене тіло, і, помагаючи собі гвинтівкою, з натугою переставляв ноги. Стегно його нестерпно боліло, ступні він уже навіть не відчував, мокрий від крові валянок замерз на кістку, другий, не до кінця взутий, зігнувся у половині халяви, довгим носом загібаючи сніг. Сотников знав, що по видному їх схоплять, але це вже не відзивалося в ньому великою тривогою — ним оволоділа байдужість до всього, що не було біллю, його реальним, щохвилинним, а не уявним стражданням. Якби не Рибак, він би, очевидно, давно вже скінчив ці марні муки, але тепер після всього, що той зробив для нього, в Сотникова ожили зачатки якогось обов'язку у ставленні до намагань товариша.

Поки вони добрили до ліска, розвиднілося ще більше. Стало видно поле довкола, пагорки; ліворуч від дороги тягся в лощинці чагарник, але це, мабуть, той чагарник, звідки вони тікали. Того ж великого лісу, що так був потрібний їм зараз, не було навіть на краєвиді — наче він провалився за ніч крізь землю.

Рибак, як завжди, вперто рвався уперед, зрештою, це й зрозуміло: вони ішли, як по лезу бритви, кожної секунди їх могли заглядіти, наздогнати або перейняти. Їхнє щастя, що дорога усе ще була порожня, а купка сосонок попереду, хоча й помалу, та все ж наближалася. Шкандибаючи, Сотников крізь біль раз у раз кидав туди короткий погляд — чи швидко дійдуть, але не для того, щоб заховатися, а більше — щоб знайти спокій.

Та вони ще не дійшли до цієї купки, як Рибак розгублено вилаявся і зупинився.

— А бодай! Це ж кладовище!

Сотников підвів голову — справді, тепер уже було добре видно, що та купка сосонок, що їм здавалася ліском, була сільським кладовищем — під розлогими вітами сосен стирчало кілька хрестів, оградок і невеликий цегляний пам'ятник у глибині на пагорочку. А найгірше було те, що з-за кладовища виглядали солом'яні стріхи хат; вітер, видно було, косо тягнув у небо хвіст диму із комина.

Рибак висякався на дорогу, вітер рукою ніс.

— Ну, куди діватися?

Діватися справді не було куди, але ж і не стояти посеред дороги. І вони, ще більше похнюплені й стривожені, закурено поплентали до села.

Спочатку їм начебто щастило. Вони доплентали до кладовища, і ніхто їм не трапився назустріч — мабуть, село ще тільки просиналося. Слідів же тут вистачало — на дорозі й коло неї в полі. Вони швиденько звернули з дороги на ледь помітну в снігу стежину. Звичайно у Сотникова жило якесь страшнувате почуття до цієї нерадісної людської місцини, завжди він намагався оминати її, не затримуючись, але тепер кладовище те ніби послав їм бог для порятунку. Сосни й кілька оградок трохи затуляли обох од сільських вікон, вони протупали повз свіжий, ще не присипаний снігом глейкуватий горбочок дитячої могилки. Сотников тут допомагав собі руками, хапався то за хрест, то за окоренок дерева чи оградку. Трохи відійшовши од дороги, він добрався по снігу до товстелезного окоренка сосни і впав. Тепер тільки б заспокоїтись, як

небудь угамувати біль ноги, і, здається, для нього настало б щастя. Усе в ньому змучилося, намерзло, зайшлося від болю, і його притуплена свідомість часом ледь сприймала обставини, світ і своє в ньому становище. Звичайно, становище це було незавидне, а то й зовсім безнадійне, і найбільші його душевні страждання ішли від чіткого усвідомлення цієї своєї неспроможності щось змінити на краще. Так, розум, свідомість відступали убік — темер усе вирішувала елементарна фізична сила. А сили якраз і не було.

Він лежав, привалившись карком до шореткого окоренка сосни, заплющив очі, щоб не зустрічатися поглядом із Рибакком, не розмовляти з ним. Він відчував себе ніби винним, що, страждаючи сам, спонукав на страждання товариша, який без нього, звісно, був би вже далеко. Рибак був здоровий, мав більшу, ніж Сотников, жадобу до життя, і це покладало на нього певну відповідальність за обох. Так міркував Сотников, анітрохи не дивуючись певній наполегливості Рибакка виручити його цієї ночі — він вважав її звичайною солдатською взаємовиручкою і не мав нічого проти Рибаккової допомоги, якби вона була спрямована на інше. Але сам він, хоч і був поранений, ні в якому разі не хотів визнати себе слабим, який потребує сторонньої допомоги, це було огидно його істоті. Як міг, він старався впоратися з собою сам, а там, де це було неможливо, зменшити свою залежність од кого б там не було. І від Рибакка теж.

Але Рибак, мабуть, мало зважаючи на клопоти товариша, як і досі, дбав про нього і зараз, трохи передихнувши, сказав:

— Зачекай тут, а я підскочу. Он хата близько. Коли трапиться щось, у клуні переховаємося.

«Зачекати — це добре, — подумав Сотников, — аби не йти». Чекати він готовий був довго, тільки б дочекатися чогось. Рибак стомлено підвівся на ноги, карабін, щоб не кидався здалеку у вічі, узяв, як кийок або палицю, за ствол і пішов, ступаючи між переметеними снігом горбиками могил. Сотников розплющив очі й повернувся трохи набік, підсунув ближче гвинтівку. У тім кінці кладовища між окоренками сосен за пагорочком видно було крайню хату села, розвалений хлівець при ній; на поламааному паркані вітер метляв якесь забуте ганчір'я. Людей там не було.

Кілька довгих хвилин Сотников самотньо дрижав за деревом, час від часу позираючи між сосен в другий кінець кладовища. Рибак незабаром зник із його поля зору, але в селі, як і досі, було пустельно і тихо, це підбадьорювало. Щоб трохи зручніше вмотити поранену ногу, він ухопився за шершаву палицю оградки, і та, тихо хруснувши, лишилася в його руці з іржавим цвяхом на кінці. Могила була стара, давно закинена, біля оградки стирчали з-під снігу якісь три камені, не було навіть хреста. Струхлявіла загородка доживала свій вік, мабуть, це було останнє, що лишилося від людини на землі. І раптом Сотникову стало дуже самотньо на цьому кладовищі, серед загородок, каміння і похилених хрестів, дивлячись на які він з сумом подумав: «Навіщо? Якщо не можна навіки, навіщо тоді на кілька років — кому це потрібно? У споконвічному змаганні людини з часом перемога завжди на боці останнього, і весь цей звичай з пам'ятниками — хай собі мармуровими чи дерев'яними — не більше, ніж наївна спроба людини продовжити свою присутність на землі після смерті. Але хіба це можливо? І навіщо це потрібно?»

Усе, що Сотников пережив на війні, уже вкотре доводило неспростовність не нового уже міркування, що єдина реальна цінність у людини на світі — її життя. Коли-небудь у досконалому людському суспільстві воно стане категорією-абсолютом, мірою і ціною всього. Кожне таке життя, будучи головним сенсом людського існування, стане не меншою цінністю для суспільства взагалі, сила й гармонія якого будуть визначатися щастям кожного його члена. А смерть що ж — смерті не минути нікому. Важливо тільки позбутися насильних смертей, дати людині можливість розумно й добре використати і без того не дуже довгий свій час на цьому світі. При всій своїй неймовірній могутності над природою людина, напевне, довго ще залишиться все такою ж обмеженою в своїх фізичних можливостях, коли найменшого шматочка металу досить для того, щоб назавжди відібрати єдине і таке дороге для кожного життя.

Втішали хіба що духовні можливості, часом непідвладні найзагрозливішій силі. На все життя Сотников запам'ятав, як улітку в штабі німці допитували старого сивого полковника, покаліченого, з перебитими кистями рук, ледь живого. Цей полковник, здавалося, просто не знав, що таке почуття страху, і не говорив, а відчайдушно

кричав у вічі німецькому офіцерові гнівні слова про Гітлера, фашизм. І не зважав ні на що. Німець міг би прибити його кулаком, міг застрелити, як за годину перед цим застрелив двох політруків-піхотинців, але цього чоловіка він навіть не образив лайкою. Він, схоже було, збентежився, певно, уперше почувши таке, схопився за телефон і щось доповів начальству, видно, чекаючи наказу відтіля. Звісно, полковника потім розстріляли. Але ті кілька хвилин перед розстрілом були його тріумфом, його подвигом, мабуть, не меншим, аніж на полі бою, бо полковник не знав навіть, що його хто почує зі своїх (вони випадково були поряд за стіною барака).

Зносячи холоднечу, Сотников терпляче позирав на край кладовища, де одразу й побачив Рибак, як тільки той появився, йдучи від хати. Рибак обережно зайшов од поля, щоб не видно було із села, і швидкою ходою попростував до напарника. За хвилину він задихано упав під сосною поруч.

— Здається, все гаразд. Розумієш, там хата, клямка на трісочці. Послухав, начебто нікого...

— Ну?

— Так це, розумієш... Може, я тебе заведу, погріємось, а потім...

Рибак чомусь змовк, заклопотано подивився у вранішнє поле, що вже було видно на всю далечіль. Голос його став трохи непевним, нібито винним, і Сотников здогадався.

— Ну, що ж! Я залишуся.

— Та, знаєш, так буде краще,— помітно зрадив Рибак.— А мені треба... Тільки де той ліс, чорт його знає. Заблудили ми.

— Запитати треба.

— Запитаємо... А ти, того, потерпи. Потім, може, переправимо кудись.

— Гаразд, нічого,— навмисне бадьорим голосом заспокоїв його Сотников.

— І не турбуйся, я домовлюся. Накажу, щоб доглядали, і взагалі...

Сотников мовчав. Загалом усе було логічно і, можливо, правильно, а все-таки щось кривдне ворухнулося в його душі. Правда, він одразу відчув, що це — його слабке місце, може, від перевтоми й знервованості. Чого було кривдитись? Відносини їхні цілком рівноправні, ніхто нікому не зобов'язаний. І так, дякувати богу, Рибак зробив усе, що тільки було можливо. Можна сказати — врятував при

найбезнадійніших обставинах, і тепер настав час розв'язати йому руки.

— Що ж, тоді ходімо. Поки нікого немає.

Сотников перший спробував підвестися, але тільки-но поворухнувся поранену ногу, як та нестерпно заболіла, і він пружинисто витягся на снігу. Проте якось стерпів біль, зціпив зуби і, опираючись на сосну, підвівся.

Краєм кладовища під навісом дерев вони зійшли з пагорочка. Неподалік трапилася добре втоптана стежка, що привела їх на голий, нічим не огорожений двір. Це була досить велика, але стара хата з замазаними глиною вуглами, вибитим і заткнутим якоюсь ганчіркою віконцем. У почорнілому скобелі на дверях справді стирчала поспіхом уткнута тріска — мабуть, хтось вийшов недалеко і дома нікого не лишилося. Сотников подумав, що так, може, й краще: обійдеться без розпитувань і пояснень.

Рибак витяг тріску, пропустив у сіни Сотникова, двері тихо причинив зсередини. У сінях було темнувато, під стіною стояли якісь діжки, велика, обкована іржавими залізними штабами скриня, а в кутку видно було жорна. Сотников не раз уже бачив нехитре сільське пристосування для помелу збіжжя: два круглих камені в ящику і прикріплена десь угорі палиця-крутилка. Маленьке, заплетене павутиною віконце в стіні дало їм змогу побачити двері в хату.

Тримаючись за стіну, Сотников сяк-так добрався до цих дверей, з допомогою Рибак переліз високий поріг. Хата зустріла їх затхлою сумішшю запахів і теплом. Він схопився рукою за обшкрябаний бік печі — та була свіжонатоплена, і в його тіло ринула така насолода, що він аж застогнав, напевне, вперше не стримуючи себе за всю цю жахливу ніч. Знесилено й незграбно він опустився на ослінчик біля печі, ледве не повалюючи якісь чавунці на підлозі. Поки він уможував поранену ногу, Рибак зазирнув за килимок-запону у хату, де разів зо два насторожено риннуло ліжко. Сотников напружився, прислухався — зараз повинно було вирішитися найважливіше для них.

— Ви самі тут? — твердим голосом запитав Рибак у дверях.

— Ну.

— А батько де?

— Таж нема, — почувся дитячий голос.

— А мати?

— Мати в дядька Омеляна молотить. На хліб заробляє. Адже нас четверо їдців, а вона одна.

— Ого, як ти розбираєшся! А то їдці сплять? Гаразд, хай сплять,— стишив голос Рибак.— Ти чим погодувати нас знайдеш?

— А картоплю мамка зранку варила,— охоче озвалося мале.

Зразу ж там об підлогу гупнули босі ноги, й із-за ширмочки з'явилася рокив десяти дівчинка у довгуватій ситцевій сукенці. Вона швидко зиркнула на Сотникова жвакими чорними оченятами, але не злякалася, навшпиньки звично потягнулася в челюсті, забрязкотіла заслонкою. Щоб не заважати їй, Сотников посунув трохи убік свою бідолашну ногу.

Під вікном стояв стіл, коло нього була лавка, на ній — алюмінієва миска; дівчинка переставила миску на кінець столу і витрясла в неї з чавуна картоплю. Рухи її маленьких рук були натужними й не дуже спритними, хоча й старанні; видно було — вона щиро хотіла догодити людям: дістала ложки, кинулася кудись у темнуватий куток і поставила на стіл ще й тарілку з великими зморщеними огірками. Потім відступила до печі, з цікавістю позираючи на мовчазних, озброєних, оброслих щетиною, певно, страшнуватих, але, безумовно, цікавих для неї дядьків.

— Ну, давай підрубаємо,— подався до столу Рибак.

Сотников ще не відігрівся, намерзле тіло його дрібно тремтіло, але від картоплі на столі струменіла легка пара, і він підвівся з ослона. Рибак допоміг йому перебраться на лавку, умостив на ній поранену ногу. Так було краще. Він узяв теплу, підгорілу з одного боку картоплину і привалився спиною до білених брусів стіни. Дівчинка, як і раніше, поважно стояла у дверях, посмикуючи край ширмочки, не зводячи з дядьків свого зіркового погляду.

— А хліба нема? — запитав Рибак.

— Так учора Льоник усе з'їв. Як мамку чекали.

Рибак неквапливо дістав із-за пазухи старостин окрасць і відламав від нього шматочок, потім одламав ще і мовчки простягнув дівчинці. Та чемно взяла хліб, але їсти не стала — занесла кудись за перегородку і вернулася.

— І давно мати молотить? — запитав Рибак.

— Від позавчора. Вона ще тиждень молотити буде.

— Зрозуміло. Ти — старша?

— Ага, я більша. Катя з Льоником малі, а мені вже дев'ять років.

— Багато. А німців у вас немає?

— Раз приїжджали. Як ми з мамою до тітки Олени ходили. У нас підсвинка рябого взяли. На машині повезли.

Тільки Сотников з'їв зо дві картоплини, як причепився кашель. Хвилину він так бив його, що аж груди випинало. Коли трохи полегшало, стало уже не до картоплі — він випив півкухля води і заплющив очі. Голова хмільно йшла обертом, тіло дрижало. У відчуттях щось плывло, гойдалося, хвороблива знемога звабливо кликала туди, де забуття і небуття. Він намагався подолати її, внутрішньо чинив опір, але відчув, що сили його вистачить ненадовго. У затуманеній хворобливій свідомості швидко відпливали в далечінь рештки тутешньої дійсності, з якої ще хвилину тому лунали мішані голоси Рибак і дівчинки.

— А маму твою як звати? — хрумаючи огірок, запитав Рибак.

— Дем'яниха.

— Ага. Значить, ваш татко Дем'ян?

— Ну. А ще Євгенія мамку звать.

Чути було, Рибак потягся за столом, певно, щоб узяти нову картоплину, затупав об підлогу чобітьми. Розмова на якийсь час стихла, але потім озвалася тихим, із прихованою цікавістю голосом дівчинка:

— Дядечку, а ви партизани?

— А тобі навіщо знати? Мала ще.

— А от і знаю, що партизани.

— Знаєш, то мовчи.

— А того дядечка, мабуть, поранили? Ага?

— Поранили чи ні — про це анічирк. Зрозуміла?

Дівчинка помовчала, Рибак гучно хрумкав огірок.

— Я по маму збігаю, добре?

— Сиди і не рипайся. А то ще накличеш яку холеру.

— ...Холера на них! Люди ми чи...

— Були люди...

Але це вже не теперішнє — це голос із минулого. Свідомість його ще спроможна відзначити майже невідчутний перехід у забуття, і далі вже Сотников бачить того незнайомого, пораненого в ногу лейтенанта, що ледве шкандибає в колоні, спираючись на плече товариша. В лейтенанта ще забинтована голова. Бинт старий, брудний, з

почорнілою кіркою крові над скронею; висохлі губи й нездоровий лихоманковий блиск почервонілих очей надають його схудлому обличчю напівбожевільного вигляду. Від його пораненої ноги розходився такий сморід, що Сотникова аж нудить: солодкуватий запах гнилизни отруював повітря. Їх женуть колоною в ліс — ріденький соснячок при дорозі, під ногами пересипається білий пісок із глицею, нещадно пече полуденне сонце. Кінні й піші німці — з обох боків колони.

Кажуть, женуть розстрілювати.

Воно й схоже на правду — тут ті, кого відібрали з усієї тисячної маси в одну групу: політпрацівники, комуністи, євреї та різні інші, що викликали чимось підозру в німців. Сотникова поставили сюди за невдалу втечу. Напевно, там, на піщаних пагорках, у соснячку, їх і розстріляють. Вони уже відчувають це по тому, як, збочивши з дороги, зібралися, голосніше загаркотіли їхні конвоїри — почали збивати в один гурт колону. На пагорках, видно було, стояли ще солдати, мабуть, чекали, щоб організовано зробити свою справу. Та, видно, трапляються незгоди і в німців. Колона ще не дійшла до пагорків, як конвоїри щось загерготіли з тими, що були край лісу, спинилися і дали команду всім сісти на землю — як це завжди робили, коли потрібно було затримати колопу. Полопені сіли — тісненько, як ішли, на жарі — і під дулами зброї стали чогось чекати.

Останні дні Сотников був немов у протрації. Мало того, що він знесилів без води і харчів, так ще зневірився в людях і своїй долі — після всього, що сталося, вже не дуже хотілося й жити. Від спеки мучила спрага, але води не було, як не було й надії на якийсь порятунок, і він думав: хай би вже скоріше стріляли, аби менше страждати. Він мовчки, в напівзабутті так сидів серед тісного гурту на колючій сухій траві без особливих думок у голові і, певно, тому не відразу второпав смисл гарячкового шепоту обіч:

— Хоч одного, а прикінчу. Все одно...

— Нехай, побачимо, що далі.

— Хіба не ясно, що?

Сотников обережно скосив погляд — той самий лейтенант дїставав із-під бинта на нозі ніжик — звичайний кишеньковий складаний, завбільшки з палець, і в його очах була така розпачлива рішучість, що Сотников подумав: такого не стримаєш. Напевно, вискочить і наробить дур-

ниць, бо що він іще міг зробити тим складаним ножиком? Той, до кого він звертався, — літній чоловік у гімнастерці командного складу без петлиць, — застережливо подивився на конвоїрів — двоє поблизу зійшлися разом, прикурювали жовті сигарети, один на коні трохи осторонь пильно оглядав колону.

Вони ще посиділи на сонці, може, хвилин п'ятнадцять, поки від пагорків не дали команду, і німці почали піднімати полонених. Сотников уже знав, на що наважився його сусід, який зразу ж почав непомітно братися з середини колони вбік, ближче до конвоїра. Конвоїр цей був дужий, приземкуватий німець, як і всі, з автоматом на грудях, у припотілому під пахвами кітелі; з-під мокруватої знизу суконної пілотки вибивався зовсім не арійський — чорний, аж смоляний зуб. Він поспішливо докурив сигарету, чвиркнув крізь зуби і гримнув на когось у колоні, хто довго грібся, стараючись підвестися із землі. Очевидно, він хотів підігнати або вдарити полоненого і ступив ближче. Саме в цей час лейтенант, мов яструб, накинувся на нього ззаду і до самої колодочки увігнав складаного ножа в його загорілу ший.

Німець коротко заскімлив і осів на землю, хтось у колоні крикнув: «Полундра!» — чи не той літній у гімнастерці командного складу — і кілька чоловік, ніби їх пружиною хто виштовхнув із колони, дременули в поле. Сотников од несподіванки на мить ніби завмер, а потім, підкоряючись бездумному інстинкту самозбереження, не розбираючи дороги, теж кинувся геть. Тоді він ледве не наскочив на лейтенанта, який спершу теж побіг, та раптом спіткнувся, упав на бік під самі ноги Сотникову і зразу ж ножем широко різнув собі впоперек живота. Сотников перескочив через його тіло, ледь не наступивши на його судорожно скорчену руку, з якої, коротко блиснувши мокрим лезом, випав у пісок маленький, з палець, ніжик.

Розгубленість німців тривала, може, якихось три секунди, потім у кількох місцях разом пирснули черги, німці кричали, але він біг. Здається, ніколи в житті він не мчався з такою шаленою швидкістю — за кілька стрибків опинився на піщаному горбику з сосонками. Кулі густо прошивали гілля, з усіх боків на нього сипалася глиця, та він біг навіпростей — якомога далі й через кожну секунду з радісним жахом повторював собі: «Живий! Живий!..»

На жаль, горбик виявився зовсім невеличким, за сотню кроків він несподівано обірвався: закінчився соснячок,

попереду було зжато, з розставленими бабками, хлібне поле. Подітися йому, однак, не було куди, і він побіг далі — по житниці через поле, туди, де поблизу кучерявився зелений шнурок вільшняка.

Тут його швидко помітили, ззаду почувся окрик і недалекий постріл — стрімка куля швидко стьобонула по його штанах, просікла порожній портсигар у кишені — Сотников надто добре відчув цей удар і озирнувся. За ним гнався вершник: з пітним озвірілим обличчям той пригнувся над вороною кінською гривною, тримаючи наготові пістолет у правій руці. Від коня, звісно, не втечеш. Сотников сказав собі: «Амба!» — й обернувся обличчям до вершника. Кінь ледве не збив його з ніг; в останній момент він якось вивернувся з-під копит і метнувся за бабку. Німець крутнувся в сідлі, відкинув убік руку — постріл перебив на верхньому снопі перевесло, солома, пирснувши, опала на боки. Але Сотников уцілів і, щоб якось боронитися, схопив з-під ніг звичайний, з кулак, польовий камінь. Знову якось ухилившись від коня, він спритно, однак, ударив німця у щелепу; той квапливо стріляв, але й цього разу мимо. Відчувши якусь силу в цих каміннях, Сотников почав хапати їх із житниці і жбурляти в німця, що крутився на коні довкола, все тиркаючи в нього пістолетом. Ще два постріли пролунали в полі, та вони не зачепили втікача; підбадьорений своєю удачею, він кинувся за другий ряд бабок.

Поки німець управлявся з конем, Сотников пробіг, може, п'ять кроків, а потім спинився, знову замахнувся каменем, щоб ударити назустріч. Він жбурнув один за одним три камені, німець, ухилиючись, поспіхом стріляв; Сотников крутився на землі, як в'юн, — і від куль, і від копит, на щастя, йому допомагали бабки, і він стрибав навколо них, немов заєць. Тоді німець направив коня прямо на бабку, кінь високо стрибонував через нього; Сотников упав на коліна і якось вивернувся з-під копит — кінь тільки боляче стьобанув хвостом його по обличчю. Бабка, однак, завалилася, снопи попадали, і німець майже впритул тицьнув у нього парабелумом. Але Сотников раптом внутрішньо ойкнув од радісного здивування — парабелум його круто вигнув затвор: закінчилися патрони. Німець зрозумів свою невдачу, різко осадив коня, той став дибки, а Сотников що є сили кинувся полем уперед, до чагарника.

Німець втратив кілька надто важливих секунд, поки перезаряджав пістолет — для цього треба було притримати коня, і Сотников за той час якраз добіг до вільшняка. Тут уже кінь йому був не страшний. Не зважаючи на постріли й гілля, що дряпало його обличчя, він біг, поки не трапилося болото, потім уліз в якусь твань і вже не міг з неї вибратися. Там він, однак, зрозумів, що коли не втопиться, то може вважати себе врятованим. І він притаївся, щоб не хлюпати, по вуха у багні, тримаючись рукою за тоненьку лозову гілочку, і думав: витримає гілочка чи ні? Коли б не витримала, він би уже не викарабквся, сили в нього не лишилося. Та гілочка не дала йому з головою сховатися у тій прірві, помалу відійшов од втоми і, коли віддалік стихли постріли, сяк-так вибрався на твердіше.

Була вже ніч, він знайшов у небі Північну і, майже не вірячи у свій порятунок, пішов на схід.

9

Сотников нерухомо лежав на лавці, мабуть, заснув, а Рибак пересів у куток до вікна і став наглядати з-за лутки на стежку, щоб одразу побачити, коли хто буде йти на подвір'я. Він трохи перебив картоплею голод, тут йому уже не було чого робити, але і йти не випадало — треба було чекати. Певно, тому, чи ще з якоїсь причини, у ньому почала зростати прикрість, яка з часом переходила у злість, хоча злитися начебто і не було на кого. Хіба що на Сотникова, який отак прив'язав його до себе, що не відв'язатися: не міг же він покинути його на цих дітей. Господиня ж усе ще не поверталася, послати по неї він не наважувався — як було в такій справі покладатися на якусь дев'ятирічну дівчинку.

І він сидів у кутку біля вікна, чекаючи невідомо чого, прислухаючись до випадкових гуків знадвору. По той бік перегородки повставали діти, було чути їхнє затаєне борсання на ліжку — часом на дверях відсувалася ширмочка і в щілину просувалося замурзане цікаве личко, але зразу ж ховалося знову. Дівчинка галасливо командувала там ними, нікого не випускаючи із-за перегородки.

Рибак уже до дрібниць вивчив стежку за вікном, решту поламаного плоту коло неї, край неогороженого кладовища з колючим гіллям чагарника на межі. Вибита і за-

ткнута шибка у віконці добре затуляла його знадвору. На вологому гнилуватому підвіконні стояло кілька порожніх брудних пляшечок з-під ліків, валявся клубок плоскітних ниток і зроблена з ганчір'я лялька, очі й рот якої були старанно намальовані хімічним олівцем. Поруч за столом задишливо стогнав уві сні Сотников, якого необхідно було влаштувати більш надійно, але для цього потрібна була господиня. Все більше нервуючи в непевному чеканні, Рибак майже з неприязню слухав хворобливе дихання товариша і вкотре думав, що з напарником йому не пощастило. Рибак був не злий чоловік, але, маючи непогане здоров'я, ставився до хворих трохи неухважно, часом просто не міг уявити собі, як це можна простудитися, ослабнути, захворіти. Справді, міркував він, більшої недоречності на війні, як хворіти, не можна собі й уявити.

За час служби в ньому появилася якась зневага до слабих, хворобливих, різних невдах, які з тих чи інших причин чогось не могли, не вміли, не виконували. Він старався уміти і виконувати все. Щоправда, до війни дещо було й важкувато, особливо коли стосувалося політпідготовки — бракувало освіти, а головне — він не любив книжної науки, для якої потрібні були терпіння, старанність. Рибаку більше до душі була жива реальна справа з усіма властивими їй неув'язками і клопотами. Певно, тому він три роки прослужив старшиною роти — характером його бог не скривдив, енергії теж вистачало. В певному розумінні на війні Рибаківі було легко, приваймні просто: мета боротьби була очевидною, а над іншими обставинами він не дуже розмірковував, бо знав — чим більше фашистам шкоди, тим краще. Досі загалом щастило, найбільші хиби його минали; він розумів, що головне в їхній партизанській війні — не розгубитися, не помилитися, вчасно прийняти рішення. Коли вважати правильним, що великий сенс боротьби в тому, що, змагаючись за своє життя, завдавати утрат ворогові, то в нього були усі підстави вважати себе щасливим партизанським бійцем. В усякому разі, не гіршим за інших.

— Мамка, мамка іде! — раптом радісно завищала дівора за перегородкою, і він побачив на стежці жінку, що швиденько наближалася до хати. Довгувата спідниця, козушок і хустка, якою товстувато обмотана її голова, свідчила про не першу вже молодість господині, але, певно, була вона ще й не стара. Стежачи за нею, Рибак трохи подався од вікна. Від дитячого галасу за столом прокинувся

Сотников, червоними спросоння очима поглянув на хату, але, побачивши поруч товариша, знову ліг на лаву.

Коли в сінях грюкнули двері, Рибак відсунувся од вікна на кінець лавки і з удаваним спокоєм знерухомів біля миски. Треба було якомога доброзичливіше зустріти її, не наполохати, не скривдити чим — з нею треба буде домовитися про Сотникова.

Вона ще не розчинила в хату дверей, як із-за перегородки висипала дітвора: дві дівчинки лишилися під одхиленою ширмочкою, а хлопчик років п'яти, босий, у подраних, на шлейках штанцях, кинувся назустріч.

— Мамка, а у нас палтизани! Палтизани он!

Жінка намірилася взяти його, та раптом випросталася — спантеличено і злякано зиркнула на незнайомого за столом.

— Здрастуй, хазяйка,— якомога привітніше сказав Рибак.

Та вона вже зігнала з обличчя здивування, швиденько зиркнула на стіл з порожньою мискою, і в її погляді щось незадоволене пересмикнулося.

— Здрастуйте,— одказала вона, відпихаючи од себе малюго.— Партизани!

— Та ось, як бачите. Вас чекаємо.

— Це ж яка у вас потреба до мене?

Ні, тут щось не ладилося, жінка явно була не настроєна на той лад, що їй пропонував Рибак,— щось суворе, злісне і навіть сварливе відчувалося в її голосі.

Він поки що промовчав, а вона тим часом розстебнула старенький латаний кожушок, стягла з голови хустку. Рибак уважно подивився на неї — збите, нечесане волосся, запилені мочки вух, зморене, не дуже старе обличчя з різкими передчасними зморшками біля очей і рота, що красномовно свідчили про гірке турботливе життя господині.

— Яка ще потреба? — вона кинула хустку на жердочку біля печі, косим поглядом окинула край столу з мискою огірків.— Хліба? Сала? Чи, може, яєчок на яєчню захотілося?

— Ми не німці,— стримано сказав Рибак.

— А хто ж ви? Може, червоні армійці? Так червоні армійці на фронті воюють, а ви от поза вуглами вештаєтесь. Та ще подавай вам... картопельки, огірочків... Галька, візьми Льоника! — крикнула вона старшій, а сама, не роздягнувшись, почала прибирати біля припічка: ча-

вунці — на припічок, цеберку — до порога, віник — у куток.

За столом почав натужно кашляти Сотников. Вона покосилася на нього, нахмурилася, але змовчала, прибираючи і далі, — смикнула брудну фіранку над діркою підпічка. Рибак устав. Здається, він дав маху — поводитися з нею, мабуть, слід було суворіше, з цією сварливою, роздратованою бабою.

— Даремно, тітко! Ми до вас по-доброму, а ви сваритеся.

— Хіба я сварюся? Коли б я сварилася, вашої б і ноги тут не було. Цитьте ви, холери! Вас ще не вистачало! — шикнула вона на дівчурі, що терлася біля занавіски. — Галю, візьми Льоника, сказала! Льоник, наб'ю!

— А я, мамочко, палтизанів дивитися буду.

— Я тобі подивлюся! — погрозово ступила вона до перегородки, і діти позникали. — Партизани! Одне тільки звання — партизани. Краще б уже вдома сиділи.

Рибак пильно стежив за нею, розмірковуючи, чому вона така розлютована, ця Дем'яниха. В голові його пролітали найрізноманітніші думки: дружина поліцая, якась рідня їхня чи, може, скривджена чим за Радянської влади? Але, поміркувавши, він одкинув ті здогади — усі вони не дуже підходили до гіркого життя цієї жінки.

— А де твій Дем'ян? — раптом запитав Рибак.

Вона розігнулася і якимось насторожено, майже боязко подивилася на нього.

— А ви звідки Дем'яна знаєте?

— Та вже знаємо.

— Чого ж тоді питаєте? Хіба тепер жінки знають, де їхні мужики? Покидали, от і живи як хочеш.

Вона узяла з порога віник і почала замітати біля печі. Всі її різкі й широкі рухи свідчили про злість і неспокій. Рибак сидів, не знаючи, як, зрештою, підступитися до цієї Дем'янихи з тією розмовою, заради якої він і чекав її.

— Тут, бач, тітко, товариш тес...

Вона знову розігнулася, зиркнула на Сотникова в кутку. Той ворухнувся, спробував підвестися й хворобливо застогнав. Дем'яниха на мить знерухоміла з віником у руках. Рибак подався до товариша.

— Ось бачиш, кепсько йому, — сказав він.

Сотников хвилину корчився від болю в нозі, зціпивши зуби, щоб не стогнати, обіруч тримався за коліно.

— Холера, присохла, мабуть.

— А ти не смикайся, лежи. Тебе ж не женуть.

Поки Рибак примощував ногу уздовж лави, Дем'яниха супилася, та дедалі різкуватий вираз її стомленого обличчя став м'якшати.

— Підкласти щось треба,— сказала вона і пішла за пергородку, звідки незабаром винесла стару, з клоччям сірої вати, тілогрійку.— На, м'якше буде.

«Так,— подумав Рибак.— Це вже інша річ. Може, ще й подобрішає ця злісна жінка». Сотников підвівся, вона поклала тілогрійку в куток під його голову, і він, покашлюючи, зразу ж ліг знову. Дихання його, як і раніше, було часте й трудне.

— Хворий,— уже іншим тоном, спокійно сказала Дем'яниха.— Жар, напевне. Он як палає.

— Це мине,— махнув рукою Рибак.— Це не страшно.

— Авжеж! — гнівалася жінка.— Вам усе не страшно. І стріляють у вас — не страшно. Нічого не страшно. А нам... Зілля треба зварити, напитися, пропотіти. А то он кладовище поблизу.

— Кладовище не найгірше,— крізь кашель сказав Сотников.

Він якось недобре пожвавішав після короткого забуття, певно, від температури, чи що. Рибак просто не впізнавав його: надто почервоніле обличчя, лихоманковий блиск очей і якась неприродна поривчастість у його руках.

— Що може бути ще гірше? — запитала Дем'яниха, забираючи зі столу миску.— Напевне ж, у пекло не вірите?

— Ми в рай віримо,— сказав Рибак.

— Дочекаєтесь раю, аякже.

Господиня забрязкала заслінкою, полізла в піч, почала шурхати там чавунами. Однак схоже було, що вона уже спокійнішала, навіть добрішала. Рибак відчував те і думав, що, може, якось усе ще й уладнається.

— Теплої б води рану обмити. Поранили його, тітко.

— Та вже ж бачу — не собака вкусила. Он цілу ніч коло Старосілля бахкали,— повідомила вона й обіперлася на рогац.— Кажуть, одного поліцає підстрелили. Невідомо, чи виживе.

— Поліцає?

— Ну.

— А хто казав?

— Баби казали.

— Ну, якщо баби, то правильно,— усміхнувся на кінці лавки Рибак.— Вони усе знають.

Дем'яниха злісно озирнулася від печі.

— А що, ні? Мабуть, знають. Ви ж питаєтесь, бо не знаєте.

Вона подала їм воду в чавунчику, скинула кожушок і ступила за ширмочку до дівтори.

— Ну, ви уже самі. А то не вистачало мені ще підштаники вам знімати.

— Гаразд, гаразд,— погодився Рибак і ступив до Сотникова.— Давай валянок знімемо.

Сотников стиснув зуби, вчепився руками за лавку, і Рибак сьак-так стягнув з його ноги закривавлений мокрий валянок. Далі потрібно було зняти штани, і Сотников, покривившись, витиснув:

— Я сам.

Було нестерпно боляче, і все ж він, розстебнувши, зсунув до колін теж закривавлені штани. Серед підсохлих кривавих потьоків на його тілі Рибак побачив нарешті ранку. Вона була зовсім невеличка, припухла, з синюватим обідком навколо — типова кульова рана, яка трохи ще кровоточила. З другого боку стегна виходу не було, що означало: куля застряла в носі. Це вже було гірше.

— Так, сліпе,— заклопотано сказав Рибак.— Треба діставати.

— Ти ж не дістанеш,— почав дратуватися Сотников,— так зав'язуй, і годі.

— Нічого, щось придумаємо. Хазяєчко, може, перев'язати чим знайдеться? — гукнув Рибак за перегородку, а сам мокрим рушником почав обтирати підсохлу кров. Нога Сотникова нервово злегка тремтіла, певно, було боляче, однак той напружився й терпів, і Рибак подумав, що взагалі рана не така уже й страшна, якщо тільки куля не зачепила кістки. Якби її витягти, то за місяць усе загоїться. Куди важливіше цей місяць десь перебути, переховатися, щоб не потрапити в лапи до німців.

Коли Дем'яниха з'явилася в дверях із льняним клаштем у руках, Сотников соромливо похопився, і вона це помітила.

— Не бійся. На от, перев'яжуть, чим знайшла.

Весь час, поки Рибак обкручував стегно, Сотников тамував у собі стогін і, тільки-но все було закінчено, пластом упав на лаву. Рибак сполоскав у чавунці руки.

— Ну от, операція закінчена. Хазяєчко!

— Бачу, не сліпа,— сказала Дем'яниха, з'являючись у дверях.

— А що далі, от притичина! — Рибак з явною заклопотаністю зсунув на потилицю шапку й запитально подивився на жінку.

— А я хіба знаю, що далі.

— Іти він не може — факт.

— Сюди ж прийшов.

Мабуть, жінка щось відчула в його далекім натяку, і вони пильно й насторожено подивилися один на одного. І ці їхні погляди засвідчили більше, ніж сказано словами. Рибак знову відчув свою невпевненість, слабкість свого логічного ґрунту — як було довести цій жінці, що іншого виходу в них нема. Але й вона, певно, не гірше розуміла, чим ризикує, зваживши на їхню потребу, і тому вирішила стояти на своєму.

У досить легкій, майже дріб'язковій розмові, що тривала досі, настала докучлива заминка. Сотников задихливо притих на лаві, а Рибак, заклопотано роздумуючи, глянув у вікно.

— Німці!

Як ужалений, він одскочив до порога, за якусь долю секунди все ж устиг розгледіти кілька озброєних людей, що стояли на кладовищі. Саме стояли, а не йшли, він навіть не зрозумів, куди вони були звернуті обличчями, він тільки побачив силуети постатей зі стволами гвинтівок над їхніми плечами.

Сотников підхопився з лави, широко замахав біля себе рукою, стараючись схопити гвинтівку. Господиня як стояла, так і завмерла, обличчя враз сплотноло. Рибак спершу хотів було вискочити за двері, та знову повернувся, щоб глянути у вікно, але його випередила Дем'яниха.

— Ідуть! Трос сюди йдуть!

Справді, трос з кладовища направилися вниз до стежки, якраз, напевне, по їх недавніх слідах. Як тільки Рибак побачив те, все у ньому опало всередині в цемливому передчутті біди. Ніколи він не лякався так, навіть сьогодні вночі, а тепер щось підказувало йому: буде найгірше. Спершу він справді розгубився. Здається, найрозумнішим зараз було втікати, але, глянувши на скорченого на лаві Сотникова, що стіскав в одній руці гвинтівку, спинився. Втікати не можна було. Дем'яниха, певно, теж зрозуміла це і тривожним шепотом сказала:

— На горище! Лізьте на горище!

Звісно, на горище, куди ж іще можна було сховатися в селянській хаті? Вони ступили у темнуваті сіни, в кут-

ку яких чорнів квадратний лаз на горище, але драбини під ними не було, і Рибак вискочив на круглі кам'яні жорна. Передусім він скинув на горище гвинтівку й оглянувся.

— Давай твою!

Сотников, розставивши руки, перебирався через поріг, Дем'яниха підтримувала його. Він подав гвинтівку, і Рибак теж сунув її у темну дірку горища. Потім, ледве не поваливши жорна, виволік на них Сотникова. Верхній брус звідси був ще високо. Ухопившись за нього руками, Рибак зашкряботів по стіні чобітьми і сяк-так видерся. Зразу ж схопив за простягнуті руки Сотникова. Дем'яниха весь час старанно й невлад помагала знизу. Сотников півхвилини напружено видирався по стіні й нарешті теж перевалився через верхній брус і опинився на горищі хати.

— Ключця там! За ключця лізьте! — підказувала знизу хазайка.

Рибак ступив по м'якій засипці горища, тут, як і в снігах, панувала напівтемрява, хоча з-під стріхи й крізь маленьке віконце в щитку трохи цідилося світло, в якому він побачив широкий цегляний стовп димаря, якесь дрантя на вішалі, зламаний коловорот долі. Трохи віддалік під дахом громадилася чимала купа ключця.

— Сюди давай!

Сотников, підбравши гвинтівку, навпочіпки пробрався під стріху в куток, куди показав Рибак, і чоботом насунув на нього ключця, потім ще. Далі й сам теж утиснувся під стріху за спину товариша, слухом пробігаючи туди, вниз, де поблизу вже рипіли по снігу кроки.

Завмерши, вони лежали, ледве тамуючи дихання. У ніс било різким прядив'яним запахом, кістриця обсипала обличчя і кололася за коміром. Рибак якомога конкретніше старався пригадати те, що уздрів: ішли вони саме по їхньому сліду чи так просто направилися в село. Якщо по сліду, тоді, звісно, будуть шукати. Тоді навряд чи їм тут відлежатись. У грудях Сотникова хрипіло-гуло, це заважало слухати, вони обоє припинили, стараючись почути якомога більше. Голоси лунали вже так близько, що їх охопив жах: німці заговорили з Дем'янихою.

Привіт, ффрау! Як життя?

То були поліцаї, це стало зрозумілим з першого ж їх слова, вони протупали по двору, здається, прямують до

ганку. Дем'яниха чогось мовчала, і Рибак затаївся в чеканні, сильно жадаючи, щоб вони пройшли мимо.

— Що мовчиш? Клич у гості,— глухувато долинуло на горище.

— Хай вас на кладовище кличуть, таких гостей.

«Е, не треба так,— майнуло в голові Рибак.— Навіщо ти заводишся!» Пильно дослухаючись, він боляче переживав за грубощі господині і боявся, що вона достукається, зрештою, біди.

— Ого! Ти що, незадоволена?

— Задоволена, радіюся, аякже!

— Отож-бо! Горілка є?

— А в мене хіба крамниця?

— А закуска? Ану-ну давай пару ковбас!

— Еге, чого захотіли! З кота я нароблю вам їх? Підсвинка забрали, а тепер ковбас їм!

— Ось як ти нас зустрічаєш! — ехидно зарипів інший голос.— Партизанів так, напевне, і сметанкою годувала б!

— Мої діти півроку сметани не бачили.

— Так ми тобі й повіримо!

Ну, звичайно, не слід було так злісно й сварливо поводитися з ними, от вони й не пройшли мимо — їхні важкі кроки затупали вже у сінях. Але, здається, двері в хату ще не розчинялися, і Рибак аж похолонув од несподіваного і такого простого тепер міркування: а раптом полізуть на горище шукати ковбас? Але ні, поки що загрюкали в сінях,— мабуть, одкинули віко у скрині, потім загрюкало щось дрібніше, щось упало на діл і покотилося з гучним жерстяним брязкотом. Боячись поворухнутися, Рибак тихо лежав за клоччям, скоса позираючи на похмурі, в павутинні крокви з відсталою корою і думав: ні, прийшли не по них. Шукають поживи — звичайне поліцейське заняття в селі, а на кладовищі, мабуть, пост-засідка — будуть пильнувати дорогу.

Вони ще не перестали гуркотіти в сінях, як Сотников поруч неприродно випнувсь, спина його вигнулася, в грудях щось лихоманкою заходило, і Рибак аж злякався, що той кашляне. Та він не кашлянув, якимсь стримався, стих, і вони там, унизу, вже брязкали клямкою, а потім їхні голоси приглушено долинали з хати:

— Де господар? У Московщині?

— А я звідки знаю?

— Не знаєш? Зате ми знаємо. Стась, скажи, де її чоловік?

— Та, певно ж, в армії.

— О, сука, приховує! Ану влупи їй!

— А-яй! Гади ви! — закричала Дем'яниха. — Щоб ви пощезали до вечора! Щоб ваші очі ворони викльовували! Щоб ви дітей своїх не побачили!..

— Ах, от як! Стась!

Невідомо, що вони вчинили з нею, але в хаті закричали діти не своїм голосом, заголосила дівчинка, і раптом з нап'ятих грудей Сотникова бухнув кашель. Бухнув тільки один раз, але в Рибака аж в очах потемніло, руки з-під паклі самі шмигнули до рота Сотникова, але той бухнув ще. У хаті враз усе змовкло, немов усі вискочили з неї. Рибак запізнило стиснув Сотникову щелепи, і той скорчився в судорожній внутрішній потузі.

— Хто там? — нарешті почулося з хати.

— Та ніхто. Кіт у мене там, простуджений, ну, кашляє,— чути було, злякано загомонала Дем'яниха. Та її не дуже впевнені слова, мабуть, нікого не переконали.

— Стась! — владно скомандував гучний розлютований голос.

Рибак затамував дихання на видиху, певно відчуючи, що ось-ось все пропаде. Напевно, треба було оборонятися, стріляти, хай би й вони загинули, але невідомо, звідки з'явилася остання надія на чудо, подумалося: а раптом пощастить, не знайдуть. Він розумів, що ця мала надія — сестра розпачу, але іншої в них не було, і він дуже хотів, щоб вона збулася.

Чути було, як поліцаї з гуркотом, немов череда, вискочили в сіни, люто брязнувши об стіну дверима, на горищі під стріхою відразу посвітлішало. Над ними чорною хребтиною окреслювалася кроква з сивим тремтячим шматком павутиння та уткнути у соломі іржавим серпом. Кілька тіней, невідомо звідки проникли на горище, ковзали сюди-туди під стріхою.

— Драбину! Давайте драбину! — басовито командував голос, що звик наказувати.

— Немає драбини, нікого там нема, чого ви причепилися?

Дем'яниха плакала.

Стукіт, удар у стіну, шкрябання чобіт по брусах і — зовсім близько захеканий голос:

— Так темно там! Нічого не видно!

— Що не видно? Лізь, я наказую, туди т-твою мати! Знову шкрябання по стіні, хапання руками за верхні бруси стіни, стомлене дихання і нетерпеливе знизу:

— Ну що?

— Зачепився сьак-так. Але темно.

— Крикни!

— Ей, хто тут! Вилазь, а то зараз гранатою влуплю! — пролунало, здається, під самим дахом. Але кроків на горіщі не було чути — напевно, поліцай не наважився перелізти стіну.

— Так він тобі й вилізе! — гудів знизу командирський бас. — Схованка якась є?

— Є начебто. Сіно, чи що...

— Штрикони гвинтівкою!

— Та не дістану.

— Ей, туди т-твою мати! Теж вояка! На автомат! Автоматом чесони!

«Це все, крапка», — сказав собі Рибак і завмер, майже фізично відчуваючи, як зараз їхні тіла рознесе в клоччя стрімка автоматна черга. Але це вже занадто, це вже смерть, на яку він ні за що не міг погодитись.

І все-таки він барився, навіть не ворухнув пальцем, хоча поруч коло боку муляла гвинтівка. Намагаючись використати останні секунди, він шалено метушився в думках, шукаючи порятунку, але ніде його не знаходив: так ловко попалися вони в цю пастку. Певно, усе було вже закінчено, треба було вставати, і на мить йому захотілося, щоб першим це зробив Сотников. Він порапений, хворий зрештою, він кашлем виказав обох, йому більше випадало здаватися в полон. Але Сотников лежав, мов неживий, тільки напружився, схоже було — перестав навіть і дихати.

— Ах, не вилазиш! Ну, я тебе!..

Під дахом почулося коротке металеве клацання — надто знайомий звук автоматного затвора, який ставлять на бойовий взвід. Далі мало бути те найостанніше, за яким нічого вже більше не буває. Може, якась секунда відділяла їх від цього рубежу між життям і небуттям, але й тоді Сотников не ворухнувся, не кашлянув навіть. І Рибак, наслідок жажнувшись, різко відкинув од себе клоччя.

— Стій! Не стріляй!

— Руки вгору! — здичавіло закричав поліцай, і Рибак подумав, як би той з переляку не вгатив у нього чергу,

Навпочіпки він вибрався з-під стріхи і встав. Над брусом лазу насторожено застигла поліцаєва голова в кубанці й нерухомий ствол націленого на них автомата. Тепер найстрашнішим для Рибак був той ствол — він вирішував усе. Скоса і пильно позираючи на нього, Рибак підняв руки. Черги поки що не було, загибель нібито відступила, це було головне, а все інше для нього вже не мало значення — про інше тепер він не думав.

— Ага! Попалися, голубчики! Ану, вилазь, в душу вашу мати!

10

Звідкись притягли драбину, на горище зізли всі троє, обнишпорили кутки, перетрясли клоччя, забрали гвинтівки. Поки двоє робили обшук тут, полонені під автоматом третього стояли збоку, біля димаря.

Сотников, підкорчивши босу поранену ногу, тримався за димар і кашляв. Тепер уже можна було не стримуватись і накашляти уволу. Як не дивно, але він не дуже й злякався поліцаїв, не дуже боявся розправи — приголомшило усвідомлення власної вини, що так підвів Рибак, та й Дем'яниху, якій зараз теж не минеться. Він дуже шкодував, що не застрелився, поки мав гвинтівку, не загинув у тій перестрілці з поліцаями — навіщо було волктися сюди, щоб так безглуздо потрапити їм до рук? Він ладний був провалитися крізь землю, аби тільки не зустрічатися з Дем'янихою, що мала всі підстави видрати обом їм очі за все те, на що вони прирікали її. І він у розпачі думав, що даремно вони усе ж відгукнулися, хай би вже стріляли — загинули б, але тільки удвох.

З окриками і лайкою їх штурхнули на драбину вниз, у сіни, де біля розчинених у хату дверей схлипувала Дем'яниха і десь за перегородкою злякано плакав малий. Рибак зііз по драбині швидко, а Сотников затримався, сповзаючи задом, на одних руках, і той старший поліцай — плечистий чоловік у чорній залізничній шинелі, з бандитським звіроподібним обличчям — так схопив його за плече, що він разом із драбиною полетів через жорна. Правда, він не дуже вдарився, тільки вразив ногу — в очах потемніло, захлинулося дихання, і він не одразу, тяжко почав уставати з долуг.

— Що ви робите, лиходії? Він же поранений, чи ви не бачите! Людоїди ви! — закричала Дем'яниха. Старший поліцай важко обернувся до того, в кубанці.

— Стась!

Той, видно, вже знав, що від нього вимагалось, — висмикнув із гвинтівки шомпол і з виском ударив ним жінку.

— Ой!

— Наволоч ти! — втрачаючи розважливість, сипло викрикнув Сотников. — За що? Жінку за що?

У ньому все нервово затремтіло від гніву, який, однак, вернув рештки його сили, і Сотников якимось викарабкався під стіною на одну ногу і повернувся до того Стася. Він, може, тільки тепер відчув, яка вона, ця Дем'яниха, і мимоволі став обороняти її. Підхоплений хвилею гніву, він зовсім забувся про себе й аніскільки не боявся поліцай, хоча подумав, що Стась, певне, дасть і йому. Але спритний, беручий Стась тільки посміхнувся на його крик і точним напрактикованим рухом совгонував шомпол назад у гвинтівку.

— Буде знати за що!

Сотников помалу оволодів собою, почав одихуватись і заспокоюватися.

Все було ясно, просто і надто звичайно — вони самі віддали себе в руки цих недолюдків — чого було іншого від них чекати. Якщо не застрелять одразу, треба готуватися до допитів, катування, тяжкої, зневаженої смерті. На якийсь порятунок він не розраховував, усі його шанси-надії уже безповоротно втрачені.

У снігах їх обшукали — вигребли увесь дріб'язок із кишень, патрони, ремінними супонями туго зв'язали руки — Рибаку ззаду, а Сотникову спереду — і посадили на шершавий глиняний діл. Потім той, старший, із звіроподібним обличчям поліцай, пішов у хату до Дем'янихи, а другий, що його називали Стасем, лишився на ганку їх пильнувати.

Морозне повітря обпікало хворі груди Сотникова, в голові його паморочилося, пощипувало від холоднечі приморожені вуха — пілотку він десь загубив, мабуть, на горіщі. Мерзла і тому ще дужче боліла його поранена нога. Коліно розпухло, він просто не міг поворухнути ним, а боса ступня посиніла й набрякла. Певно, треба було попросити валянок, але він уявив, як боляче буде одягти його, і передумав: чорт із ним! Тепер уже все одно, хай

мерзне нога, мабуть, незабаром вона буде вже не потрібна йому. Сидячи долі й усе кашляючи, він позирав на конвоїра — молодого хлопця в чорній хизуватій кубанці: на його гарному з породистим носом обличчі часом несподівано з'являлася приваблива усмішка. Відчувалося в ньому щось людське і знайоме, військове, чи що; може, тому, що той був у військовому бушлаті і чоботях — справних чоботях, — в які були заправлені чорні цивільні штани. На одному плечі Стась тримав гвинтівку, другим притулювся до стовпа і, лузаючи гарбузове насіння, поглядав то на полонених, то кудись на вулицю — мабуть, чекав транспорт. Але транспорту поки що не було, і він, потоптавшись трохи, сів на порозі, поставивши між ніг гвинтівку. Зблизька пильно, але без злості, скоріше насмішкувато, оглянув обох.

— За клоччя залізли, ха! Як пацюки!

Вони мовчали, тільки Рибак, наче хотів щось зрозуміти, зиркнув на нього й потупився.

— Тепер вас помиють, попросують і той — трошки підвісять! Посушитися, ха-ха! — засміявся поліцай так добродушно і природно, що Сотников аж похопився — так це було схоже на дружній, нахабнуватий, але доброзичливий жарт. Та сміх цей раптом урвався, і вже зовсім іншим тоном, від якого не можна було не здригнутися, поліцай вилаявся:

— Такі-сякі немазані! Ходоронка угробили? Тепер ми вам розмотаємо на плоті кишки.

— За що мотати? Ми не знаємо ніякого Ходоронка, — сумовито сказав Рибак.

— Ах, не знаєте? Може, це не ви уночі стріляли?

— Ми не стріляли.

— Ви чи ні, а ребра все одно вам ламати будемо. Зрозумів?

Стась посерйознішав, очі його загрозило похолоділи, і все те людське, що молодого добротою лежало на його обличчі, якимось дивно зникло, поступившись місцем злій бездушній рішучості.

Вони ненадовго змовкли: поліцай — позираючи на них злісно, а полонені — неприсменно переживаючи його жахливу погрозу. Певно, щоб скоріше позбутися її, Рибак запитав про інше:

— В армії служив?

— У якій армії?

— Червоній хоча б.

— С... я хотів на вашу армію! — ще дужче визвірився поліцай і зробив страшні очі. Далі якось поступово його обличчя змінилося, на ньому з'явилася все та ж поблажлива усмішка. Відставивши убік ногу, він носком чобота розмірено пошльопав по землі. — Ось так!

— А бунлат? — показав поглядом Рибак.

— Ах, бунлат! В одного жидка-комісара узяв. Тому не знадобився, — сказав поліцай і, помітивши запитальний погляд, спокійно додав: — Твій кожущок теж приберем. Будила візьме. Його черга. Отак.

— А не подавитесь? — раптом твердо, трохи стримуючи хвилювання, сказав Сотников.

Стась підкинув голову.

— Що?

— Не подавитесь, кажу? Кожущками і взагалі?

— Це чому нам давитися? За нас Німеччина — зрозумів ти, чмур? А от вам точно капут! Будьте певні, в бога душу мать! — люто закінчив Стась.

Що ж, і це було зрозуміло й природно. Рибак задумливо опустив голову, Сотников обережно спробував ворухнутися — дерев'яніло стегно, вузька сиром'ятна супоня різала його тонкі руки.

Нарешті поліцай пригнав двоє саней. Одні зупинилися на вулиці, а другі з рипом і кінським тупотом під'їхали до самого ганку, і Стась підхопився з порога. Першого він увіпхнув у гринджоли Рибак, потім дужим ривком за комір підняв в долу Сотникова. Коли той, доплентавши, якось улаштувався поруч із товаришом, поліцай завалився в саний взад. Візник — літній наполоханий дядько в драбому кожусі — боязко приткнувся в передку. Змерзлу босу ногу Сотников помалу підіпхнув під сіно, прикривши зверху полою шинелі. Йому знову робилося дуже погано, та якось треба було терпіти. Зараз треба було лише одне: терпіти. І він терпів, ощадно витрачаючи не дуже великий запас цього свого терпіння.

Він думав, що вони одразу й поїдуть, але з хати щось не виходив старший поліцай, за ним пішов той, що пригнав сани. Незабаром звідти почулися голоси і плач Дем'яних, Сотников з тривогою дослухався: залишать її чи ні? Хвилину ще, схоже було, там щось шукали: стукала об поперечину драбина вгорі, плакали діти, а потім гучніше заголосила Дем'яниха:

— Прокляті ви! Щоб вам до неділі не дожити! Щоб ви матерів своїх не побачили!

— Ну-ну! Швидко, сказано! Швидко!

— На кого я дітей покину, гади ви немилосердні...

— Швидко!

Так, не вийшло, забирали і її — значить, їхнє становище ускладнювалося. Напевно, буде й гірше. Сотников зиркнув на Рибака. Той сидів до нього боком, і, здавалося, на його зарослому щетиною обличчі ковзнула стражденна тінь. Було від чого.

По тій самій стежині уздовж плоту вони виїхали на дорогу і повернули повз кладовище. Сотников утягнув голову в комір, трохи прихилився плечем до овчинної спини Рибака і заплющив очі. Гринджоли смикалися під ними, полоззя часом заносило вбік. Стась позаду, чути було, лузав і плювався своїм насінням. Певно, їх везли в поліцію або СД — значить, спокійного часу лишилося дуже мало — потрібно було зібратися з силою, підготуватися до ще більших страждань. Звичайно, вони не скажуть їм правди, хоча того, що вони з лісу, приховати не вдасться, та аби хоч Дем'яниху вигородити. Бідна тітка! Бігла додому й не думала, не знала, що її чекає там. Зараз вона щось усе кричала позаду, сварилася і плакала, звіроподібний поліцай лайвся на неї — бридко, намагаючись якнайбільше допекти жінці. Але Дем'яниха теж не лишалася в боргу.

— Звірі! Фашисти! Куди ви мене везете? Там діти. Дітки мої рідненькі, золотенькі мої! Галинко моя, як же ти будеш...

— Треба було раніше думати!

— Ах, погань нечиста! Ти мені ще докоряєш, запродаєць німецький! Що я зробила вам?

— Бандитів ховала.

— Це ви бандити, а ті як люди: зайшли і вийшли. Хіба я знала, що вони на горище злізли? Що я, своїм дітям на загубу? Гади ви погані! Гітлерівські!

— Мовчати! Бо кляп увіткну!

— Щоб тобі кілок увіткнули, лукавий!

— Так! Стась, стій! — гукнули із задніх саней, і вони зупинилися, не доїжджаючи двох тоненьких берізок, що погойдувалися на вітрі в кущах лозняка за канавою.

Рибак і візник з цікавістю озирнулися, а Сотников тільки зіщулився, чекаючи чогось образливого й страшного. І справді, Дем'яниха незабаром закричала, забилася, сани позаду зрушилися на дорозі, зарипів хомут, і навіть кінч неспокійно перестунився на снігу. Потім усе стихло. Стась

зіскочив було з гринджол, та скоро знову задоволено повалився на своє місце.

— Хе! Рукавицю в пащеку — не кричи, скажена бабо!

Сотников натужно повернув голову і стрівся лицем в лице з конвоїром.

— Падлюка!

— Ти, заступник! Одверни нюхалку, а то червону юшку пущу!

Поліцай зробив страшний вираз обличчя, очі його недобре похолоділи, баньки запали кудись углиб. Але Сотников уже знав, з ким має справу, і з викликом, неприкритою ворожістю витримав цей погляд.

— Спробуй, гад!

— Ха, погрожує! Та знаєш, я тебе зараз шпокну і відповідати не буду. Це тобі не Совети!

— Шпокни! Зроби ласку.

— А то злякаюся! — Поліцай узявся за гвинтівочний затвор, та лише ткнув стволом у груди і вилаявся. Сотников не моргнув навіть — він уже не боявся цього недолюдка. Він знав, що на його нахабство треба відповідати таким же нахабством — ці люди розуміли поводження тільки в їхньому тоні. Щонайменша ознака страху, залежності відзивалася в них звичною реакцією хижака перед беззахисною жертвою.

— Жінка ні при чому, запам'ятай, — сказав він умисне, не так для поліцай, як для Рибак: щоб той зрозумів, що треба казати на допитах. — Ми без неї залізли на хату.

— Будеш бабі байки розповідати! — закивав головою Стась і опустил гвинтівку. — Зачекай, Будила з тебе все витягне. З утробами вирве.

— Плювати ми хотіли на твого Будилу.

— Скоро попллюєш!

«Якого дідька він заводиться з ним?» — роздратовано думав Рибак, слухаючи злісну сварку Сотникова з поліцаєм.

Їх везли дорогою, якою вони зранку плентали до села, тільки тепер поле не здавалося таким довгим і сумовиторівнинним, коник бадьоро перебирав ногами, постьобуючи по саях цупким волоссям хвоста. Рибак з прикрістю помітив, що вони їдуть швидко, і йому дуже хотілося уповільнити рух, відчувала його душа — це останні години

на волі з її останньою можливістю втекти, більше такої не буде. Він проклинав себе за необачність, за те, що так безглуздо зліз на те горище, що не оминув за кілометр тієї крайньої хати — скільки йому вже було науки не пхатися в крайню хату, до якої завжди лізли й німці. Він не міг простити собі того, що вони так нерозважливо забрели в те злочасне село — краще б переднювали десь у чагарнику. Взагалі з самого початку цього завдання усе пішло не так, навкосо, коли вже марно було й сподіватися на вдалий кінець. Але того, що сталося, просто неможливо було передбачити.

Зрештою, все через Сотникова. Те невдоволення напарником, що весь час пробивалося в ньому і котре він зусиллям волі здебільшого тамував у собі, тепер уже затамувати було неможливо. Рибак уже чітко розумів, що коли б не Сотников, не його простуда, вони б напевне дійшли до лісу. В усякому разі, поліцаї не взяли б їх. У них були гвинтівки — можна було постояти за себе. Та коли тебе загнали на горище, а в хаті купа дітей, тоді вже з гвинтівкою не дуже розвернешся.

Рибак коротко вилаявся од прикрості, живо уявивши, як нетерпляче їх чекають у лісі, доїдаючи останні крихти з кишень. Певно, гадають, що вони женуть корову і тому так забарилися. Звісно, можна було б і корову... Ніколи ще він не підводив товаришів і не потрапляв у такий глухий кут сам, бо мав на плечах тверезу голову. Досі йому щастило.

Поки на його дорозі не з'явився Сотников. З Сотниковим він зійшовся випадково тиждень чи днів десять тому, коли, вирвавшись із Борковського лісу, загін переходив шосе. Тоді вони теж припізналися, вийшли на дорогу вже на світанку й зіткнулися з німецькою колоною, що відразу почала їх переслідувати. Щоб відірватися від німців, командир лишив заслон: його, Сотникова і ще одного партизана — Гастиновича. Та чи довго можуть протриматися троє перед кількома десятками озброєних кулеметами німців? Дуже скоро вони почали відступати, відстрілюючись з гвинтівок: німці ж насадили, і Рибак подумав: кінець! Як на лихо, придорожній лісок закінчився, попереду лежало величезне голе поле, за яким лише кілометрів за два, не менше, темнів кучерявий сосняк; туди уже втягувалися рештки їхнього загону. Уціліти на тому полі під вогнем двох десятків німців було неможливо. І тоді Сотников крикнув: «Утікайте! Прикрию!»

Вони побігли удвох із Гастиновичем, кремезним, літнім партизаном із місцевих, — короткими перебіжками, раз у раз падаючи в сніг, а Сотников тим часом стріляв, і так влучно, що жоден із передніх німців не міг підняти голови. Певно, він там підстрелив ще кількох, поки вони удвох не добігли до купи каміння в полі, з якого теж відкрили вогонь по чагарнику.

Хвилини п'ять вони били туди з двох гвинтівок, даючи можливість одбігти Сотникову. Німці теж почали стріляти, та йому все ж удалося відірватися, добігти до їхньої купи, і тільки упав, знову погнав їх далі, за своїми. Добре, що патронів тоді було досить, Сотников одразу примусив залягти надто прудкого автоматника, що вискочив попереду інших і сів чергами по полю. І все-таки одна куля влучила Гастиновича. Перебігаючи, Рибак навіть і не помітив, коли той упав, та коли розпластався на снігу сам, ледь побачив Гастиновича коло гривки чорнобилю на межі. До нього зразу ж кинувся Сотников, підхопив гвинтівку вбитого і швидко наздогнав Рибак. Вони обоє лягли за пагорочком, тут уже було трохи безпечніше, можна було бігти далі, але Рибак раптом згадав, що в сумці Гастиновича лишився крайчик хліба, який роздобув той учора в хуторі. Всі ті дні вони були зголоднілі й крайчик Гастиновича так оволодів їхньою увагою, що Рибак, трохи повагавшись, поповз до убитого. Сотников посунувся вище й знову став обстрілювати німців, поки Рибак двічі не подолав якихось сто метрів, які відділяли їх од Гастиновича. Вони зразу ж розламали крайчик пополам і, поки доганяли своїх, з'їли його.

Так вони прикрили вихід загону з бою і відійшли самі — і все дякуючи Сотникову. Вони зблизилися тоді з Сотниковим, майже потоваришували; хоча зовсім мало що знали один про одного, але трималися вже разом, разом виривалися із-за залізниці й, мабуть, тому разом потрапили на це завдання.

Але тепер буде кінець, це точно. Неважно, що вони не відстрілювалися — все-таки їх узяли зі зброєю, і цього було досить, щоб розстріляти обох. Звичайно, на щось інше Рибак і не розраховував, коли вилазив із-за клоччя, та все ж...

Він хотів жити! Він ще й тепер не втрачав надії, кожної секунди шукав нагоди, щоб обійти свою долю і врятуватися. Тепер уже Сотников не мав для нього попереднього значення. Потрапивши у полон, колишній комбат

звільняв його від усіх обов'язків у ставленні до себе. Тепер аби тільки пощастило, і Рибакове сумління перед ним було б чисте — не міг же він урятувати ще й пораненого. І він усе нишпорив очима довкола з тієї хвилини, як підняв руки: на горіщі, потім у сінях усе ловив момент, щоб утекти. Але там утекти не було можливості, а потім їм руки зв'язали,— скільки він непомітно не витягав їх з тієї супоньки, нічого не виходило. І він думав: проклята супоня, невже через неї доведеться загинути?

Може, варто було б кинутися зі зв'язаними руками? Але для цього потрібно більш зручне місце; не рівнина, а який-небудь поворот, виярок із чагарником, яке-небудь урвище або ліс. А тут, як на лихо, було поле, пагорок, потім дорога пішла низиною. Трапився місток, але яроч при ньому був зовсім неглибокий, відкритий, у такому не сховаєшся. Стараючись не дуже крутити головою в саях, Рибак все-таки пильно придивлявся довкола, шукаючи хоч трохи придатну для втечі місцину, і не знаходив нічого. І чим більше минало часу, і чим ближче вони під'їжджали до містечка, тим усе більше неспокій, майже розгубленість охоплювала Рибака. Ставало все більш зрозуміло: вони пропали.

11

У тому, що вони пропали, Сотников не сумнівався ні на хвилину, наміру втікати у нього не було, надії на милосердя поліцаїв теж. І він напружено мовчав, придавлений тягарем своєї вини, що тяжів над ним подвійною вагою. Особливо його непокоїла Дем'яниха. Хоча поки що невідомо було, що дізналися про неї поліцаї і наскільки серйозна їхня підозра щодо її зв'язку з лісом. Він думав також про нічну перестрілку, в якій, судячи з усього, дісталось комусь із цих псів. Якомусь Ходоронку.

Звичайно, підстрелив його Сотников, тут уже ні Рибак, ні тим більше Дем'яниха ні при чім.

Вони в'їжджали в містечко. Дорога йшла між дерев — два ряди кривих верб клякли обіч битого шляху, далі почалася вулиця. Було вже нерано, але подекуди диміли комини, невисоко над покритими інесм дахами у морозній смузі висіло зимове сонце. Попереду через дорогу квапливо пройшла жінка з коромислом на плечах. Одійшовши по стежці до хати, зупинилася, пильно подивилася на ці двох

саней з поліцаями. У дворі назустріч вискочило з хати простоволосе, в калошах на голих ногах дівча, плеснуло на сніг помиями, теж зиркнуло на дорогу й швиденько сховалося у дверях. Десь гавкнув собака, метушилися гобці в голому гіллі дерев. Тут ішло своє тривожне, похливе, та все ж мирне життя, що його давно не знали, а тепер уже ніколи не зазнають вони.

Сани переїхали місток і біля дерев'яного двоповерхового будинку повернули в бічну вуличку. Мабуть, вони під'їжджали. Як не дивно, Сотникову хотілось якнайшвидше приїхати, він дуже змерз на вітрі в полі; селище, як завжди, обіцяло хоч якийсь притулок, правда, цього разу притулок, звісно, їх не порадує. Та все одно кортіло скоріше в яке-небудь приміщення, щоб хоч трохи зігрітися.

Ще здалеку Сотников угледів ворота і коло них поліцая в кожусі з гвинтівкою, рядом містився добротний цегляний будинок, певно, колишня крамниця чи якась установа, з чотирма заготованими вікнами. Коли вони під'їхали ближче, поліцай закинув за спину гвинтівку й розчинив ворота. Обое саней заїхали на доволі просторе, очищене від снігу подвір'я зі старою обгізеною конов'яззю, якимось хлівцем, шпаківницею-нужником у кутку. На ганку з'явився ще один поліцай — франтуватий молодий хлопець у німецькому кітелі з білою пов'язкою на рукаві.

— Привезли?

— А то як же! — хвалькувато озвався Стась. — Ми та щоб не привезли. Ось, приймай голубчиків!

Він легко зіскочив із саней, підкинув ліктем гвинтівку — тут уже в ній не було потреби, тут не втечеш.

Поки візник і Рибак вилазили з саней, Сотников сумно оглядав будинок, де, судячи з усього, їм незабаром доведеться зазнати горя: муровані стіни, високий ганок з піддашком, круті східці в підвал. Одне із заготованих вікон було розбите, а нижня шибка затулена фанерою з уривками якогось готичного напису. Все тут було прибрано, підметено. Тим часом поліцай у кітелі дістав ключ і по східцях пішов униз до дверей під ганком — там на погрібці видно було здоровенний висячий замок з перекладкою.

— Давай їх сюди!

Уже всі повилазили з саней — Стась, Рибак з візником, віддалік поліцаї з тих гринджол і Дем'яниха, од вигляду якої в Сотникова жалісливо стиснулося серце: її за що?

Із зв'язаними позаду руками та згорбилася, зігнулася, хустина сповзла на потилицю, а в роті дико й безглуздо все ще стирчала рукавиця — видно, поліцаї не спішили вивільнити їй рота від цього кляпа.

Сотникову було складніше вибратися з саней — як не повернися, заходилась біллю нога. Тамуючи біль, він усе ж таки виліз із саней на сніг і трохи стрибнув біля саней. Він навмисне зачекав Дем'яниху і, коли та порівнялася з ним, уникаючи її погляду, підняв обидві зв'язані руки і смиконув за рукавицю.

— Ти що? Ти що, чмур?! — гарикнули позаду, і наступної миті він полетів сторчма у сніг, збитий лютим ударом чийогось чобота. Біль у нозі обценьками стиснув його почуття, він зціпив зуби, але не здивувався і не покривдився — він прийняв цей удар як заслужений. Поки він, кашляючи, підводився на одне коліно, десь поруч обурено гудів знайомий бас старшого поліцає:

— Ах ти, вилупок комісарський! Бач — самоправець! Ану тягни його в штубу. До Будили його!

Але позаду, викрикуючи прокльони Гітлеру, залементувала Дем'яниха, й вони там усі разом накиннулися на неї. В їх злісній хватці й голосах відчувалася неприхована ворожість, що кожної секунди готова була вибухнути з усією своєю лютістю. Тут, звісно, було ще гірше, ніж там, де їх схопили, чи в дорозі, тут на повну силу дається взнаки кровожерний фашистський ордунг. Людина тут переставала бути людиною і перетворювалася в тимчасово живу істоту, позбавлена права й цілком віддана під владу цієї банди найманців. Апелювати до справедливості чи сумління тут було даремно.

Усе той же спритний і ретельний Стась підскаочив до Сотникова, міцно схопив його попід пахви, смиконув; той знову упав голими зв'язаними руками на сніг, але бездушна сила цього поліцає підхопила й поволокла його до ганку, штовхнула у двері. Рятуючи хвору ногу, Сотников дуже вдарився плечем об одвірок. Стась одним подихом проволік його по коридору, широко розчинив ще якісь двері і дужим ривком кинув на затоптану, в мокрих слідах підлогу. Сам же на прощання вилаявся, копнув його чоботом і дуже грюкнув дверима.

Стало тихо. Було тільки чути, як десь, ніби з умивальника, капала вода та за стіною бубонів чийсь голос. Сотников, тамуючи біль і задишку, помалу пересилуючи слабкість, підняв голову. В кімнаті більше нікого не було, це

трохи здивувало. Він із несподіваною надією глянув на вікно, та воно було міцно переплетене саморобними, прибитими до лутки прутами. Ні, звідси не втечеш! Зрозумівши це, він розслаблено опутився на підлогу, без цікавості оглянув кімнату. Вона мала звичайний казенний вигляд, здавалася незатишною і порожньою, хоч тут був покритий сірою байковою ковдрою стіл, облізе крісло за ним і легеньке гнуче крісельце біля груби-голландки, від чорних круглих боків якої ішло густе, таке приємне зараз тепло. Але ззаду по підлозі розтікався з дверей холод. Сотников мерзлякувато здригнувся і, стримуючи стогін, помалу витягнув убік поранену ногу.

«Ну ось, тут усе й скінчиться! — журливо подумав він. — Дай боже тільки витримати!»

Він розумів, що підійшов до своєї межі, свого головного рубежу, а сили в нього було дуже мало. І він найбільше непокоївся, що може не витримати фізично, — іншого він не боявся; вдихнувши теплого повітря, він почав кашляти, як завжди, до судорожних спазмів у грудях, до болю в голові дуже прив'язливим кашлем, що допікав йому другий день. Так погано він уже не кашляв, мабуть, з дитинства, коли своєю простудою викликав немало тривоги у матері, що завжди переживала за його слабкі легені. Але тоді нічого не сталося, він переріс хворобу, дожив до двадцяти шести років. А тепер що ж — тепер здоров'я вже не мало для нього великого значення. Тепер було важливішим інше.

За кашлем він не почув, як у кімнаті з'явився ще хтось, він лише щоби побачив, не дуже нові, але доглянуті, з підбитими носками і дбайливо наваксованими халлявами. Сотников підвів голову. Напроти стояв немолодий уже чоловік у темному цивільному піджаку, при галстуці, пов'язанім на несвіжу, в смужку сорочку, в гарних, військового крою бриджах. У погляді його маленьких, але надто пильних очей було щось господарське, спокійне, в міру заклопотане, розважливе; під носом настобурчилася щіточка коротко підстрижених вусиків — як у Гітлера. «Будила, чи що?» — подумав Сотников, хоч нічого з того погрозово звірячого, що його поліцаї приписували цьому чоловікові, в ньому не було зовсім. Однак відчувалося, що це начальство, і Сотников сів на підлозі трохи рівніше, наскільки це дозволяла його хвора нога.

— Це хто вас? Гаманюк? — запитав чоловік стриманим начальницьким тоном,

— Стась ваш,— з несподіваною ноткою скарги відповів Сотников, зразу ж, однак, пошкодував, що не дотримав незалежності тону. Начальник рішуче розчинив у коридор двері.

— Гаманюка до мене!

Кашель у Сотникова помалу стихав, була тільки слабкість, і дуже незручно було обпирається на зв'язані руки. Він мучився, не зовсім розуміючи сенс заступницького наміру цього чоловіка. Однак за півхвилини у кімнату ввалився той самий Стась і з підкресленою догідливістю цокнув каблуками своїх франтуватих чобіт.

— Слухаю вас!

Господар кімнати насупив великуватий для його тхорячого личка опуклий, з глибокими залисинами лоб.

— Що таке? Чому знову грубощі? Чому на підлогу? Чому без мене?

— Винний! — як пустун, ворухнув ліктями і ще більше виструнчився Стась. Але по тій бездумній старанності, з якою він робив це, так само як і по безстрашній суворості його начальника, Сотников відразу залідозрив, що перед ним починає розіграватися бездарно імпровізований фарс.

— Хіба така була інструкція? Так вас навчає німецьке командування? — ніби криві цвяхи забивав у підлогу, притискував начальник поліцая своїми запитаннями, а той з удаваною боязню тільки випинав груди.

— Винний! Більше не буду! Винний!

— До полонених належить відповідно ставитись. Німецька влада готова шанувати тих, хто сам здався...

Ні, годі! Як німецька влада шанує полонених, Сотников уже знав і не стримався, щоб не урвати всю цю безглузду самодіяльність:

— Даремно стараєтесь!

Поліцейський квапливо повернувся, спантеличено нахмутив лоба.

— Що ви сказали?

— Що чули. Розв'яжіть руки. Я не можу так сидіти.

Поліцай щось подумав, свердлюючи його насупленим поглядом, але, напевно, подумав, що боятися нема чого, і засунув руку в кишеню. Підчепивши кінчиком ножа три сталки супоні, він одним махом перерізав її і сховав ножа. Сотников розняв набряклі руки, на зап'ястях яких червоніли рубці.

— Що ще?

— Пити,— сказав Сотников.

Він вирішив, поки є змога, скористатися поблажливістю цього чоловіка, щоб потім уже терпіти.

Поліцай кивнув Гаманюку:

— Дай води!

Той вискочив у коридор, а поліцай обійшов стіл і повільно усівся у своє крісло. Весь час він поводився підкреслено стримано, ніби таїв щось важливе для арештанта. Погляд своїх гострих, чимось заклопотаних очей майже не відводив від Сотникова.

— Можете сісти на стілець.

З допомогою рук Сотников перебрався до стільця і присів там, відставивши ногу вбік. Хоч трохи стало зручніше, так уже можна терпіти. Він зітхнув і глянув за грубу, в куток біля вікна, не відразу збагнувши, що шукає знаряддя катування — очевидно ж, мусять вони тут бути. Але нічого придатного для катування там не було видно. Між тим, стосунки його з цим поліцаєм перейшли за межі умовності. Сотников відчував: оскільки гра не вдалася, незабаром почнеться розмова по суті, яка, звісно, обіцяла мало приємного. І він старався зібрати свої сили, підготуватися внутрішньо, щоб витримати до кінця.

Тим часом Стась Гаманюк приніс кувалду води, подав Сотникову, і той випив його до дна. Поліцай із-за столу недовіркою стежив за кожним його рухом, над чимось розмірковував чи, може, старався щось розгадати.

— Ну, познайомимося,— досить миролюбно сказав він, коли Стась вийшов.— Моє прізвище Портнов. Слідчий поліції. Ось так.

— Моє вам нічого не скаже.

— А все-таки?

— Ну Іванов, припустимо,— сказав Сотников крізь зуби: боліла нога.

— Не заперечую. Хай буде Іванов. Так і запишемо,— погодився слідчий, хоча нічого й не записав.— З якої банди?

Ого, так одразу вже й про банду! Перш ніж відповісти на таке питання, Сотников помовчав. Портнов, свердлячи його поглядом, узяв зі столу забруднений чорнилом дерев'яний прес, повертів у руках. Сотников невидющо позиравав на його пальці і не знав, як краще: гратися в піддавки чи одразу відмовитися від показання, щоб не брехати й не плутатись. Тим більше, що брехні цій, мабуть, не дуже й повірять.

— А ви думаєте, я вам скажу правду?

— Скажеш,— просто і з такою природною упевненістю сказав слідчий, що Сотникову стало не по собі, й він спідлоба подивився на поліцає,— скажеш!

Початок не обіцяв нічого доброго. На це питання він, звісно, відповідати не буде, але й інші, певно, будуть не легшими. Слідчий чекав, граючись із пресом. Рухи його рук були спокійно впевненими, неквапливими, проте цією своєю неквапливістю й виказували приховану до часу напруженість. Дивно, що на вигляд він був зовсім мало схожим на ката-слідчого, що мав на рахунок, видно, не одне загублене життя, а скоріше нагадував скромного сільського службовця. І все ж у ньому таїлося невідоме, загадкове і страхітливе. Сотников чекав, коли воно вибухне з лютістю, він тільки не знав, за яким запитанням слідчого станеться те.

— Яке мали завдання? Куди йшли? З якого часу у вас агентом ця жінка?

— Ніякий вона не агент. Ми випадково зайшли до її хати, злізли на горище. Її і вдома у той час не було,— зовні спокійно розтлумачував Сотников.

— Ну, звісно, випадково. Так усі говорять. А до ліснівського старости ви теж випадково зайшли?

Ага, от як! Значить, уже дізналися й про старосту. Хоча доніс, мабуть, того ж вечора. «Пожаліли, називається,— з неприємністю подумав Сотников про старосту. Але виходить, що поліцаї знали про них куди більше, ніж вони розраховували, і Сотников на хвилину розгубився. Мабуть, це був розрахований хід у допиті. Слідчий в'їдливо зиркнув, підкреслюючи досягнутий ним ефект, кинув свій прес і закурив. Потім акуратно прибрав зі столу портсигар, запальничку, дрібки тютюну здмухнув на підлогу. Крізь дим уважно подивився на нього чекаючи відповіді.

— Так, випадково,— після паузи твердо сказав Сотников.

— Не оригінально. Ви ж розумний чоловік, а хочете виїхати на такій примітивній брехні. Слід було б придумати щось хитріше. Це в нас не пройде.

Не пройде, певно, так. Але біс із ним. Нібито він сподівався, що пройде. Він узагалі ні на що не сподівався. Було тільки шкода нещасну Дем'яниху, котру не знав, як вигородити.

— Ви можете зробити з нами що захочете,— вдумливо сказав Сотников.— Але не чіпайте жінку. Просто її хата виявилася скраю. А я не міг далі йти.

— Де поранений?

— У ногу.

— Я не про те. Де, в якому районі?

— У лісі. Два дні тому.

— Не пройде, — дивлячись у вічі, заявив слідчий. — Брешете. Не в лісі, а на гостинці цієї ночі.

«Чорт! Знає точно чи ловить?» — понурився Сотников. Але як же триматися далі? Невдало збрешеш про дрібниці — не повірять і про правду. А правду за Дем'яниху йому вкрай необхідно було довести цьому прислужнику, але він відчував, що довести її буде важче, аніж якусь брехню. Ситуація з самого початку складалася найгіршим чином.

— А коли я, наприклад, підтверджу, ви відпустите жінку? Ви можете це обіцяти?

Очі слідчого злісно, здалося, пронизали Сотникова наскрізь.

— Я не зобов'язаний вам нічого обіцяти. Я задаю вам запитання, а ви зобов'язані відповідати.

«Виходить, не вдасться», — сумовито подумав Сотников. Певна річ, зі своїх рук вони нікого не випускають. Знайомий звичай. Тоді, мабуть, пропала Дем'яниха.

— Ні за що погубите жінку. А в неї троє малих.

— Губимо не ми. Губите ви! Ви її в банду втягли. Чому тоді не думали про дітей? — люто доказував слідчий. — А тепер пізно. Ви знаєте закони великої Німеччини?

«Закони! Давно ти узнав їх, проклятий слимак? — мимоволі подумав Сотников. — Недавно ще, певно, зубрив інші закони, а тепер ось перекваліфікувався, спритник!» Однак останнє питання поліцейа прозвучало трохи дво-значно — схоже було, що Портнов хотів щось звалити із себе на плечі великої Німеччини.

Сотников помовчав, а слідчий підвівся, відсунув крісло і в задумі підійшов до вікна з ґратами. Крізь вікно він подивився у двір, де чути було голоси. Знову слідчий носив у собі щось таємне, дуже не наполягав з допитом і чи то думав, як зловити його, чи то розмірковував над чимось, зовсім стороннім.

У коридорі загунали чобітьми, почувся гамір, сварка, здається, когось там вели чи несли. Коли гамір перемістився на ганок, слідчий сказав енергійно, як людина, котрій надокучило займатися нецікавою справою.

— Так, досить. Назвіть банду! Її командира. Зв'язко-

вих. Кількісний склад! Місце базування. Тільки не про-
буйте брехати.

Сотников відкашлявся і сумно посміхнувся:

— Надто багато ви од мене хочете.

Непомітно для себе він перейшов на іронію, як це ро-
бив завжди в неприємних розмовах із дурнями і нахаба-
ми? Правда, для Стася чи ще кого з цих запроданців його
іронія була далека від розуміння — на цього ж начальни-
ка вона діяла, здається, належним чином. Однак до часу
той стримувався, тільки пересмикував устами.

— Куди йшли?

— Ми заблудилися.

— Не пройде. Брехня! Даю дві хвилини на роздуми.

— Не старайтеся. Певно, у вас багато роботи.

Тут він угадав точно. Тхоряче личко слідчого знову пе-
ресмикнулося, але, здається, він умів володіти собою. Він
навіть не підвищив голосу.

— Жити хочеш?

— А що вам до мого життя. Уже ви мені його не пода-
руєте.

Слідчий звузив маленькі оченята.

— Не подаруємо! Бандитам не даруємо! — сказав він
і раптом круто повернувся од вікна; кавалок попелу з
кінця його сигарети упав і розбився об носок чобота —
здається, його витримка скінчилася. — Розстріляємо, це
безумовно. Але спершу ми з тебе зробимо котлету. Фарш
зробимо з твого молодого тіла. Повитягуємо всі твої жи-
ли. Послідовно переламаємо усі твої кістки. А потім ого-
лосимо, що ти виказав інших. Це щоб тебе там, у лісі, не
дуже любили.

— Не діждетесь. Не викажу.

— Не викажеш ти — інші викажуть. А спішемо на те-
бе. Зрозумів? Ну, як?

Сотников мовчав, йому робилося млосно. Тіло спітніло,
було не до іронії. Він одразу відчув, що це не просто
погроза, шантаж — вони здатні на все. Гітлер їх звільнив
од сумління, од людяності й навіть звичайної людської
моралі, їхня звірина сила від того, певна річ, збільшила-
ся. Він же перед ними тільки людина. Він зв'язаний де-
сятками обов'язків перед людьми і Вітчизною, можливості
обманювати і виправдуватися у нього не дуже великі.
Так, їхні засоби у цій боротьбі виявилися не рівними,
перевага була на боці ворога: що виставляв Сотников, те
з надзвичайною легкістю спростовував слідчий.

Розставивши ноги в обвислих на колінах бриджах, Портнов уперся в нього гострим поглядом і чекав. Сотникову було дуже погано, і він у муках добирав слова для відповіді, відчував — це будуть останні його слова. І не знаходив нічого. Права рука слідчого повільно тягнулася до преса на столі.

— Ну?

— Сволота!

Слідчий трохи поспішливо схопив прес і пристукнув ним по столу, ніби поставив останню крапку в цьому безкровному і все-таки жахливому допиті.

— Будилу до мене!

У коридорі почулося гучне: «Будилу до пана слідчого!» — після чого Портнов спокійно обійшов стіл і сів у своє крісло. На Сотникова він уже не дивився, ніби його й не було тут. Він почав закурювати. Здається, його місія закінчена, починалося друге відділення допиту.

Сотников увесь напружився: нарешті настав час того, ким лякали його ще в селі. І хоч він не чекав уже нічого доброго і готовий був до найгіршого, та зараз аж здригнувся, коли двері широко розчинилися і на порозі з'явився Будила.

Мабуть, це був тутешній поліцай-кат — величезний, здоровий як бугай, із костистим, наче кінська морда, обличчям і одноокий. Лякав увесь його хижий вайлуватий вигляд, особливо величезні костисті руки, він їх ніс, як важкі, звислі долу важелі. Теж, мабуть, за існуючою тут традицією, зайшовши, косо прицілився в жертву своїм цілим оком.

— Ану!

Сотников сидів, ризикованою непокорю відсовуючи щось безумовно для себе жахливе. Тоді Будила з розміреною поважністю підійшов ближче і величезною п'ятірнею широко й чітко згріб на запалих грудях Сотникова його шинелю.

— Ану, більшовицька гнида!...

«Достукався!» — сумовито, без злості подумав Рибак, коли Стась ще у дворі схопив Сотникова. Поліцай поволік того у приміщення, а для них із Дем'янихою розчинилися внизу під ганком двері в підвал. Їм розв'язали руки і

підвели до східців. Дем'яниху штовхнули туди силою, Рибак пішов сам.

У підвалі було темно, чи, може, йому здалося так після денного світла надворі. Поліцай, що йшов попереду, загрюкав, забрязкав залізними засувами, а він, упершись в самісінькі плечі Дем'янихи, спинився, потираючи сверблячі рубці на руках.

— Давай, давай! Що став? — підштовхнув його той, що йшов позаду. Виявляється, попереду вже розчинилися нові двері в темряву. Рибак притиснувся коло Дем'янихи, пригнув голову й опинився на порозі якоїсь затхлої, смердючої комірчини. Він нічого не бачив тут, маленьке віконце сліпо світило під стелею, внизу була темрява. В ніс ударило чимось кислим, несвіжим, тяжким для дихання, і він зупинився, не знаючи, куди ступити од дверей.

Ззаду тим часом брязнув засув. Дем'яниха лишилася з поліцаями, і чийсь голос там запитав:

— А бабу куди? В наріжну?

— Давай в наріжну.

— Щось порожньо сьогодні?

— Німці вчора розвантажили. Одне жиденя лишилося.

Вони одійшли, десь поблизу забрязкотів засув, і тоді Рибак, трохи вже звикнувши до темряви, загледів ще когось у кутку. Заклопотаний чимось своїм, той порпався, чи то роздягався, чи то слав під себе одежину — мабуть, готувався лягти. Тьмяне віконце майже не світило на його місце, лише сива голова чоловіка та плечі то з'являлися, то зникали у ріденькому пасмі світла.

— Сідайте, чого ж стояти. Стояти вже нема чого.

Рибак здивувався і навіть мимоволі зрадив: голос старого здався йому знайомим, і він ураз пригадав: староста! Ну так і є, в кутку ворухився їх нічний знайомий, ліснівський староста Петро.

— І ви? — вихопилося в Рибака.

— Та от попав. Овечку ж упізнали, ну й...

«Так, так», — стукала в голові Рибака безглузда думка, хоч усе вже було зрозуміло. Дивно, але він тільки тепер згадав ту нещасну овечку і лише тепер із непробаченим запізненням подумав, чим вона може обернутися господарю.

Але там що він міг зробити?

— А до чого тут ви? Ми ж її забрали, — трохи фальшиво здивувався Рибак. Староста щось розстелив біля

себе, але не ліг, а сів спиною до стіни. Тепер він майже весь був у темряві, видно було тільки зігнуті його коліна:

— Як сказати. Коли забрали, то треба було доповісти. А я... Але тепер що ж! Тепер уже все одно...

«Тепер, мабуть, справді все одно, тепер пізно вже міркувати щодо овечки,— подумав Рибак.— Тепер уже «все ясно».

Не розстібаючи кожуха, він журливо опустився на злежану солом'яну підстилку і теж притулився плечима до стіни. Було невідомо, що робити далі, крім хіба що чекати, тут взагалі робити нічого не випадало. Лише тепер він відчув, що дуже заморився за ніч, хилило на сон, але думки тривожно сновигали в голові. Опинившись тут зі старостою, він подумав, що непогано було б змовитися і заперечувати їх захід у Лісини — хай би староста сказав, що приходили не вони — інші. Старості все одно, на кого указувати, а їм би, певно, була в тому полегкість. Якої-небудь провини або навіть ніяковості в стосунках до цього Петра Рибак не відчував анітрохи — хіба вперше таким способом йому доводилося роздобувати харч? Та й узяти ж саму тільки овечку і не в якоїсь червоноармійської жінки, а в самого старости. З цього погляду він був зовсім спокійний і не міг збагнути, як це сталося, що старий не звалив усієї вини на зайшлих і дав себе так по-дурному посадити в цей смердючий підвал.

Минула година чи й більше, Сотников не повертався, і Рибак не без короткого жалю подумав: може, його там і вбили? Розмірковувати йому ні про що тут не хотілося, настрої був дуже пригнічений. Він відчував, що ось-ось повинні прийти і за ним, і тоді почнеться найгірше. Він усе думав, прикидав і так і сяк, щоб якось обхитрувати поліцію, викрутитись або хоча б відтягти кару. Щоб відтягти кару, певно, був один засіб — зволікати слідство (все-таки якесь мусить бути слідство). Але тоді треба знайти вагомі факти, щоб зацікавити поліцію, бо коли та вирішить, що все ясно, тоді вже тримати їх не стане. Тоді їм кінець.

У підвалі було тихо й сонно, тільки звідкись знадвору долинали голоси, тупіт ніг у будівлі. Іноді тупіт був надто частим, як від кроків багатьох людей, щось там приглушено грюкало і долітав лайливий голос. Тупіт цей дуже нагадав Рибаку про Сотникова, що десь там один серед такої зграї. При думці про напарника в Рибака боляче

стиснулося всередині — та сама доля чекала й на нього. Та він намагався не дуже панікувати, куди важливіше було подумати, як виправдатися перед поліцією, щоб урятуватися від смерті і, може, ще допомогти Сотникову.

Але, напевно, то було непросто.

З високого, чимось заставленого знадвору віконця цідилося ріденьке світло, воно наповнювало камеру примарною сирістю, в якій виразно була видна тільки світлувата латка затоптаної соломи та похилена сива голова старости під вікном. Той нерухомо сидів біля стіни, поринувши в свою, певне, теж невеселі думки.

— Кажали, там хтось поліцейя вночі поранив, невідомо, чи буде жити, — після тривалого мовчання натякнув старий. Для Рибак те повідомлення не було новиною, але він просто забувся про це і зараз, після натяку старости, занепокоївся ще дужче. Однак розмову перевів на інше.

— Вас уже брали нагору? — запитав він з полохливою надією, що черга на допит, може, ще не його. Та староста зразу ж і зруйнував цю його надію.

— На допит? Аякже. Сам Портнов допитував.

— Який Портнов?

— Слідчий.

— Ну і як? Дуже били?

— Ні, мене не били. За що мене бити? Б'ють, коли хто приховує. А я що міг приховати?

Рибак, затамувавши дихання, уважно слухав: хотілося по можливості передбачити, що на нього самого чекало попереду.

— Цей Портнов, я тобі скажу, хитрий, як чорт. Усе знає, — невесело зауважив старий.

— Але ж ти викрутився.

— А що мені викручуватися! Провини за мною ніякої нема. Що перед богом, те й перед людьми.

— Такий безвинний?

— А в чім моя провина? Не побіг доповідати про овечку? Та я старий ночами бігати. Шістдесят сім років маю.

— Да-а, — зітхнув Рибак, — значить, цокнуть. Це в них просто: підмога партизанам.

Таким же рівним голосом, як і досі, Петро сказав:

— Ну що ж! Значить, така доля. Куди дінешся?

«Яка цокіріність! — подумав Рибак. — А втім, шістдесят сім років, — своє уже віджив. А тут усього двадцять

шість, хотілося б трохи пожити ще. Не те що страшно, а просто бридко лягати взимку в промерзлу яму...»

— Ні, треба боротися.

А що, коли в усій цій історії більше натиснути на старосту? Справді, якщо видати його за партизанського агента або хоч помагача, сказати, що він уже не вперше робить послугу загону, скерувати усе слідство у фальшивому напрямку? Почнуть додатково розслідувати, знадобляться нові свідки, показання, мине час. Мабуть, це не дуже збільшить Петрові провини перед німцями, а їм двом, можливо, ще й допоможе.

Поринувши в роздуми і стихши, він аж здригнувся, коли поруч у соломі щось зашерехтіло й через його чоботи перевалилося щось живе й м'яке. Староста в кутку ворухнув ногою:

— Киш, холера на вас!

І тоді він угледів під стіною пацюка. Швиденько обнюхуючи солому, сірий прудкий клубок прошмигнув краєм підлоги і зник у темному кутку.

— Розплодилось їх тут,— сказав Петро.— І на людей не зважають, літають, як холери які. Певно, ще Іцкові. Колись тут крамниця була, Іцко цукерки продавав. Потім сільпо зробили. Скільки чого помінялося, а пацюки все бігають.

— Авжеж. Ніхто їх не винищує. Ох ти, боже...

Він не встиг договорити, як за дверима десь загрюкало, брязкнув засув й у вічі вдарило яскраве світло дня. На порозі з'явилася голінаста постать Стася в знайомому бушлаті, з гвинтівкою за плечем.

— Ну, де цвай бандит? До слідчого!

Полицай хіхикнув коротко й огидно, а в Рибака щось раптом болісно опало всередині. Мабуть, із надмірною поспішлівістю він підхопився на ноги, тамуючи в свідомості здивування: а де ж Сотников? Спочатку ж, певно, мусили привести Сотникова, а потім уже і його взяти на допит. Чи, може, Сотникова уже вбили?

Він покірно наблизився до східців, зачекав трохи, поки Стась замикав за ним двері, далі попереду конвоїра зійшов нагору.

Ішов він немовби механічно, без участі свідомості, не помічаючи нічого довкола. Почував себе дуже погано. Ні, це не був страх — він мучився од безсилля, від неможливості скористатися випробуваним способом — силою, щоб урятувати себе. Відсутність будь-якого вибору дуже зву-

зила його можливості, думка щодо старости лишилася просто наміром — він як слід не продумав її, нічого не підготував і зараз ніс до слідчого цілковиту збентеженість у душі.

— От кожушок і скинеш! — пружко вдарив його Стась по плечі. — А нічого кожушок, їй-богу! І чоботи. Ну, чоботи-я заберу. А то шкода такі рвати, правда ж? — Він махнув поперед себе ногою у гарнім хромовім чоботі. — У тебе який розмір?

— Тридцять дев'ятий, — обманув Рибак, уповільнюючи крок: після смердючого підвалу хотілося хоч надихатися.

— Холера, замалі! Ей, у рот тобі голоблю! — раптом визвірився поліцай. — Ширше крок!

Остерігаючись стусана, Рибак не став упиратися — проскочив двері, недовгий темнуватий коридор з мордатим днювальним біля тумбочки. Стась невимогливо постукав зігнутих пальцем у двері.

— Можна?

Наче в сні, передчуваючи, як зараз остаточно зруйнується і пропаде його життя, Рибак переступив поріг і вперся поглядом у могутню грубу-голландку, що якоюсь загадково поганою ознакою з'явилася на його шляху. Її чорний колір і круті осадкуваті боки пригнічували, нагадували недоречний пам'ятник чийогось життя. За столом біля вікна стояв щуплий чоловік у піджаку; він чекав. Рибак спинився неподалік од дверей, спантеличено згадуючи: невже це і є той самий слідчий, в якого не зміг викрутитися староста?

— Прізвище! — одразу гаркнув той. Очевидно, він був чимось розлютований, нервозне личко його недобре хмурилося, погляд спідлоба твердо уп'явся в арештованого.

— Рибак.

— Рік народження?

— Дев'ятсот шістнадцятий.

— Де народився?

— Під Гомелем.

Слідчий, відійшовши од вікна, сів у крісло. Поводився він насторожено, але, здається, не надто погрозливо.

— Сідай!

Рибак ступив два кроки і обережно опустився на рипуче віденське крісельце навпроти столу.

— Жити хочеш?

Трохи дивне це запитання своєю несподіваністю дещо зняло напруження, Рибаку вчулося в ньому навіть щось від жарту, і він зніяковіло поворушився у кріслі.

— Ну хто ж це жити не хоче! Звісно...

Однак слідчий, здається, був далекий від того, щоб жартувати, і в попередньому темпі сипав запитання:

— Так! Куди ішли?

Енергійно поставлені запитання, напевне, вимагали такої ж енергійної відповіді, але Рибак не одразу тямив часом потайного змісту поліцаєвих слів і трохи зволікав.

— Ішли по харчі. Потрібно було поповнити запаси,— сказав він і подумав: «Чорт з ним! Хто не знає, що партизани теж їдять. Який тут може бути секрет!»

— Так, правда. Повірю. Куди йшли?

Слідчий весь аж напружився, стежачи за рухом кожної жилки на його обличчі. Рибак розгладив полу кожуха на коліні, поскріб нігтем якусь там плямку.

— Так це, йшли на хутір, а він виявився спаленим. Ну, пішли куди очі дивляться.

— Який хутір спалений?

— А той, Кульгаїв, чи як його. Під лісом.

— Правда. Кульгаїв спалений. Німці спалили. А Кульгай і всі кульганята розстріляні.

«Хвалити бога, не доведеться брати гріх на душу»,— задоволено подумав Рибак.

— А як опинилися в Лісінах?

— Так так. Натрапили вночі, ну і... Зайшли до старости.

— Так, так, зрозуміло,— про щось роздумуючи, прикинув слідчий.— Значить, ішли до старости?

— Ні, чому? Ішли на хутір, я ж сказав...

— На хутір, зрозуміло. А хто командир банди?— раптом запитав слідчий і, повний уваги, завмер, втупивши в нього жорсткий уважний погляд. Рибак подумав, що тут уже можна збрехати— хай перевірять. Хіба що Сотников...

— Командир загону? Ну, цей... Дубовий.

— Дубовий?— чомусь здивувався слідчий, і Рибак пильно подивився йому в очі. Але не тому, щоб упевнити слідчого у правдивості своєї брехні,— важливо було зрозуміти, вірять йому чи ні. Однак на гострий погляд слідчого набігла тінь задумливості.

— Мерзотник! Уже й з Дубовим знюхався! Я так і знав. Восени не взяли— і от, будь ласка...

Рибак не зрозумів: кого він мав на увазі? Старосту? Але як же тоді? Очевидно, він тут щось наплутав... Однак розмірковувати було ніколи. Портнов швидко вів допит далі:

— Де загін?

— У лісі.

Зараз він уже відповів без затримки і навіть прямо й безгрішно подивився в холодні насторожені очі слідчого — хай упевниться.

— У Борковським?

— Ну.

(Дурні вони, чи що, сидіти у Борковським лісі, котрий хоч і великий, та після того як зірвали міст на Іслянці, обложений з чотирьох боків. Досить того, що там лишилася група Дубового, рештки ж їхнього загону перебралися за шістнадцять кілометрів на Горіле болото).

— Скільки чоловік у загоні?

— Тридцять.

— Бреши! У нас є відомості, що більше.

Рибак вибачливо посміхнувся. Він відчув потребу вивити зневагу до необізнаності слідчого.

— Було більше. А зараз тридцять. А решта вибули. Знаєте, бої, втрати...

Слідчий задоволено посовався у кріслі.

— Що, поскубли? Отож-бо! Скоро пух-перо летітиме з вас усіх.

Рибак помовчав. Його настрої покращав — здається, від Сотникова вони небагато дізналися, отже, можна нарозказувати казок — хай перевірять. До того ж схоже на те, що слідчий став добрішати у своєму ставленні до нього, і Рибак подумав, що цю доброту треба якось зміцнити, щоб можна якось і скористатися з неї.

— Так! — слідчий відкинувся у кріслі. — А тепер ти мені скажи, хто із вас двох стріляв уночі. Ти?

— Ні, не я, — відповів Рибак не дуже, однак, рішуче. Зараз йому вже просто незручно було виправдовуватися і тим самим перекладати вину на Сотникова. Але що ж — перебирати її на себе?

— Значить, той? Так?

Це запитання лишилося без відповіді — Рибак лише подумав: «Щоб ти здох, наволоч! Так хитро ловить». Та й справді, що він міг йому сказати?

А втім, Портнов не дуже й наполягав.

— Так, так, зрозуміло. Як його прізвище?

— Кого?

— Напарника.

Прізвище! Навіщо воно йому здалося, це прізвище? Але коли Сотников не назвав себе, тоді не випадає називати його і йому. Мабуть, слід було б якось збрехати, але Рибак не міг придумати як.

— Не знаю,— нарешті сказав він.— Я недавно в цьому загоні, ще не знаю всіх на прізвище.

— Так, не знаєш,— з легкою удаваною прикрістю повторив Портнов.— А староста цей, кажеш, Сич? Так він у вас значиться?

Рибак напружив пам'ять — здається, він не чув навіть старостиного прізвища, не тільки його клички.

— Я не знаю. Чув — у селі його звуть Петро.

— Ах, Петро.

Йому на мить здалося, що Портнов — це якийсь недолгий плутаник, але зразу ж він здогадався: слідчий хоче заплутати його.

— Так, так. Отже, де народився? В Могильові?

— Під Гомелем,— терпляче поправив Рибак.— Речицький район.

— Прізвище?

— Чиє?

— Твоє.

— Рибак.

— Де решта банди?

— На... у Борковських лісі.

— Скільки до нього кілометрів?

— Звідси?

— Ну, а звідки ж?

— Не знаю точно. Кілометрів вісімнадцять буде.

— Правильно, буде. Які села поблизу?

— Села? Дігтярня. Уклеїна. Ну й те, як його... Драгуни.

Портнов зазирнув у папірець, що лежав перед ним на столі.

— А які у вас зв'язки з цією... Окунь Євгенією?

— Дем'янихую? Йй-богу, ніяких. Просто зайшли переховатися, поїсти. Ну, а ваші хлопці...

— А хлопці й нагрянули. Молодці хлопці! Так, кажеш, ніяких?

— Абсолютно. Євгенія тут ні при чому.

Слідчий швиденько підхопився з-за столу, ліктями смикнув угору — мабуть, завеликі в поясі штани.

— Не винна! А вас приймала? На горище ховала? Що, думаєш, не знала, кого ховає? Добре знала. Укривала, значить. А за законами воєнного часу за це що належить?

Рибак уже знав, що за це належить по закону воєнного часу, і подумав, що, мабуть, слід відмовитися од наміру вигороджувати Дем'яниху. Було зрозуміло, що на кожну таку спробу слідчий реагуватиме, як бугай на червоне. І він вирішив не дратувати. Чи зараз до Дем'янихи, коли невідомо ще, як викараскатися самому.

— Так, добре! — слідчий підійшов до вікна і бадьоро повернувся на каблуках, руки його були засунуті в кишені штанів, піджак на животі розхристався. — Ми ще поговоримо. А взагалі я скажу: ти хлопець розумний. Можливо, ми збережемо тобі життя. Що, не віриш? — слідчий іронічно посміхнувся. — Ми можемо, це Совети нічого не могли. А ми можемо карати, а можемо й милувати. Дивлячись кого. Так от слухай.

Він наблизився до Рибак майже впритул, і той, відчувши, що допит на тому, певно, закінчується, шанобливо підвівся з крісла. Слідчий був йому до плеча, і Рибак подумав, що легко придушив би цього недомірка. Та, подумавши так, він майже злякався своєї такої невчасної тут думки і з удаваною вірністю глянув у рухливі, з начальницьким холодком очі поліцає.

— Так ось. Ти нам розкажеш усе. Тільки перевіримо, не думай. Не набрешеш — залишимо жити, вступиш у поліцію і будеш служити великій Німеччині.

— Я? — не повірив Рибак.

Підлога під ним якось дивно хитнулася, стіни цієї заплюваної кімнати розступилися ушир, за хвилину збен-теженість у собі він раптом відчув волю, простір, навіть подих свіжого вітру в полі. Усе його життя переверталось догори ногами, але, здається, вселялася надія вижити.

— Так, ти. Чи не згодний? Можеш зразу не відповідати. Іди подумай. Але пам'ятай: або пан, або пропав. Гаманюк!

Перше ніж він, приголомшений і піднесений водночас, устиг зрозуміти, що буде далі, двері розчинилися, і на порозі виріс той самий Стась.

— У підвал.

Стась придуркувато кліпнув на слідчого своїми виразними очима.

— Так, це... Будила чекає.

— У підвал! — вискнув слідчий. — Ти що, глухий?

Стась стрепенувся.

— Яволь у підвал! Біте, прошу!

Рибак вийшов, як і заходив, дуже розгублений, тільки вже з іншої причини. Хоча він ще не усвідомив усієї складності пережитого, але відчув гостро і радісно — буде жити! З'явилася можливість жити — це було головне. Інше — потім.

— Га, значить, відкладається? — смикнув його за рукав Стась, коли вони вийшли у двір.

— Так, відкладається! — твердо сказав Рибак і вперше з викликом зиркнув у гарне, в'їдливо-насмішкувате обличчя поліцає. Той хіхикнув хрипливим, на зразок козячого мекання, голосом.

— Ніде не дінешся! Віддаси! Добровільно, але обов'язково — тельбухи із тебе витягну!

«Дурний чи удає?» — подумав Рибак. Але в нього з'явився оборонець, і Стась тепер мало лякав, він був для нього не страшний.

13

Сотникова рятувала його неміч: як тільки Будила наближався до нього зі своїм катувальним знаряддям, він швидко втрачав свідомість. Його відливали, але ненадовго, морок небуття знову застилав свідомість, тіло не реагувало ні на ремінні черезсідельники, ні на сталеві кліщі, якими Будила зривав із пальців нігті. Даремно помарудившись так із годину, двоє поліцаїв виволокли Сотникова із приміщення і кинули в ту саму камеру, до старости.

Якийсь час він мовчки лежав на соломі в мокрому од воді одязі, з закривавленими кистями рук і тихо стогнав. Притомність то верталася до нього, то пропадала. Коли за дверима стихли кроки поліцаїв, Петро на колінах підповз до живої ще жертви допиту.

— Ой-ой! А я і не впізнав. От що зробили...

Сотников почув новий голос, він здався йому знайомим, але вимучена його свідомість не могла відновити в пам'яті, хто цей чоловік. Та, безумовно, чоловік був доброзичливим до нього, Сотников відчув це по голосу і попросив:

— Води!

Чоловік, чути було, підвівся, тихо, але настійливо постукав у двері. Потім знову — і дужче.

— Чорта! Не чує ніхто.

Хоча свідомість і втратила гостроту, Сотников усе ж зрозумів, що допомоги не буде, й нічого більше не просив.

Він уже погано розумів, що з ним сталося і де він, лише відчував, як пекучим боєм горіли на руках пальці, і дуже хотів пити. Якийсь тягучий туман огорнув усе довкола. Сотников знесилено й без мети плентав у ньому на кволіх ногах, поки не побачив біля плоту колодязь із відром на журавлі. Слабкими неслухняними руками він почав опускати це відро в колодязь, але раптом з глухої чорної безодні, наполоханий відром, із чмиханням кинувся врозтіч дикуватий котячий виводок. Сотников ненавидів кішок і гидливо, майже наполохано, відсахнувся од колодязя. Потім він якось опинився в їх колишньому військовому містечку і стрівся на вулиці з Редькіним, його довоєнним ординарцем, який ніс звідкись цілу в'язку мокрих, наповнених водою пляшок. Сотников зрадів, схопився за одну з них, але замість пляшки в його руках чомусь опинилася протигазна сумка, а в сумці яка ж вода...

Через якийсь час він усе-таки дорвався до казанка з водою і довго пив. Але вода була тепла, несмачна, вона не заспокоювала спраги, тільки огидно наповняла живіт, його стало нудити. Муки його посилилися. В голову дуже пекло полуденне сонце, в окопчику, де він стояв, скрізь пересипався пісок, стирчала сұха трава і ні кущика не було поруч. Він зовсім ще не напився, як за стіною пролунав голос керівника стрільб полковника Логінова: «Темп! Темп!» Сотникова це здивувало і збентежило водночас: як же він міг згаяти стільки часу на цей водопій під час стрільби? Він злякався, що не укладеться в темп подачі команд, який замість 6—10 секунд перевалив за хвилину.

Потім його марення померкли, стали менш виразними, часом перепліталися з химерними образами і зникали. Незмінними лишилися тільки страждання...

Коли до камери привели Рибак, Сотников, як труп, тихо лежав у забутті, прикритий шинелею. Рибак зразу ж опустився поруч, відгорнув шинелю, поправив Сотникову руку. Переламані його пальці злиплися в крові, і Рибак жажнувся від думки, що це ж саме могли зробити і з ним. На цей раз розправа якимось чудом оминула його, але що буде завтра?

— Хлопче, тут, це... Води треба! — озвався з кутка Петро, поки Стась порався коло дверей.

— Я тобі не хлопець! А пан поліцай! — випнувшись, озвірівся Стась.

— Хай поліцай. Вибачте. Чоловік он помирає.

— Туди бандиту й дорога. І тобі теж.

З громовим гуркотом зачинилися двері, стало темно. Петро, зітхнувши, опустився на солому в кутку.

— Звірюки!

— Тихо ви, — сказав Рибак. — Почують.

— Хай чують. Що вже буде...

Зачинилися й другі двері, на східцях заглухли Стасеві кроки. Зробилося дуже тихо, і стало чути, як десь неподалік у підвалі хтось тихенько плакав — короткі схлипування, паузи, — мабуть, дитина чи жінка. На соломі здригнувся, напружився і стих Сотников.

— Да-а, цього звівечили. Чи виживе? — сказав Петро.

Рибак подумав: «Мабуть, не виживе». І раптом йому дуже виразно і щасливо відкрилося: коли Сотников помре, то його, Рибак, шанси вижити, напевно, збільшаться. Інших тут свідків немає, можна буде казати про загін, що вважатиме за потрібне, перевірити не буде в кого.

Він сам розумів нелюдськість свого бажання, але, скільки не думав, вертався до висновку, що так буде краще йому, Рибаківі, та й самому Сотникову, бо після всього, що сталося з комбатом, йому вже не жити на світі. А Рибак, може б, якось викрутився, і тоді вже напевне поквитався б з цією сволотою за його життя і за свої жахи теж. Певна річ, він не збирався видавати їм партизанські секрети, ні тим більше йти в поліцію, хоч і знав, що ухилитися від неї, мабуть, буде нелегко. Але йому важливо було виграти час — все інше залежало від того, скільки він протримається.

Сотников важко і хрипко дихав, трохи стогнав, але тільки ледь-ледь, і Рибак подумав: не витягне. Тут і з міцним здоров'ям недовго зігнутися, де вже йому!

— А тебе, бачу, більше пощадили, — розсудливо сказав старий. Це неприємно зачепило Рибаків — яке його діло. Але відповів спокійно:

— Моє все попереду.

— Ну звісно ж, попереду. Так вони не залишать.

Рибак насторожено подивився в куток — йому не подобалися непрошені пророкування цього чоловіка: звідки йому знати — залишать чи ні? У нього йшов залік по

особливому від інших рахунку, в доброчинну силу якого він майже повірив і старався якомога детальніше все обміркувати.

Але це місце, напевно, було не дуже придатним для роздумів: тільки він зосередився на своїх клопотах, як на східцях знову почувлися кроки. Думав — кого ведуть, але грюкнув засув їхніх дверей, і на порозі з'явився той самий Стась.

— На води! Швидко! І щоб цей бандюга до завтра був як штик! А ти, старе падло, марш до Будили!

Рибак притамував у серці тривогу, взяв із рук поліція кривий казанок з холодною водою. Петро в кутку безтямно уперся очима в двері.

— А чого, не знаєш?

Стась із невідомою ширістю хихикнув:

— Знаю: в підкидного згуляти. Ну, давай, швидко!

Старий підвівся, підібрав із долу козушка і, пригнувши голову, вийшов із камери. Двері знову з грюкотом зачинилися.

Рибак став на коліна і почав обережно будити Сотникова. Але той тільки стогнав. Тоді він одною рукою нахилив казанок, а другою трохи підняв голову напарника і силком влив у рот йому води. Сотников здригнувся, та зразу ж припав губами до шерехатого краю казанка, кілька разів ковтнув.

— Хто це?

— Це я. Ну, як ти? Краще?

— Рибак? Тьху ти! Дай ще.

Рибак знову притримав його голову; цокаючи зубами по казанку, Сотников випив ще і крижем ліг на солону.

— Що, мучили здорово? — запитав Рибак.

— Ох, брат. Перепало, — видихнув Сотников.

Рибак натягнув на нього шинелю і прихилився спиною до стіни, прислухаючись до хрипливого дихання товариша, що, однак, потроху вирівнювалося.

— Ну, як відчуваєш?

— Тепер добре. Краще. А тебе?

— Що?

— Били?

Це питання застало Рибачка несподівано, він не знав, як коротко сказати товаришу, чому його не били.

— Та ні, не дуже.

Сотников знеможено заплющив очі. Схудле, з відрослою борідкою, його обличчя ледве сіріло на солоні.

В грудях хрипіло на одній ноті. І тоді Рибак подумав, що, мабуть, поки є можливість, їм треба про децю домовитися.

— Слухай, я, здається, їх обхитрую,— шепнув Рибак, схилившись до напарника. Той здивовано розплющив очі — широкі білки в очницях блиснули відбитком світла з віконця.— Тільки нам треба казати однаково. Найперше: йшли по харчі, хутір спалений, прибилися до Лісип, ну і взяли овечку.

— Нічого я не скажу їм,— перебив його Сотников.

Рибак прислухався, чи немає кого поблизу, але, здається, скрізь було тихо. Лише зверху чути було голоси і кроки, якраз над їхньою камерою. Але звідти його не почують.

— Ти не роби дурниць, чуєш? Треба щось і сказати. Тож слухай далі. Ми з групи Дубового, він тепер у Борковськiм лісі. Хай перевірять.

Сотников знерухомів, затамував дихання.

— Але загін Дубового справді там.

— Ну й що?

Рибак починав сердитись: от уже незговірливий чоловік, хіба ж у тім справа! Безумовно, цей загін там, але від того, що вони вкажуть місце, тому гірше не буде — поліцаям до нього не добратися. Їхній же загін якраз у більш надійному місці.

— Слухай. Ти послухай мене. Якщо ми їх не обманемо, не схитруємо, вони нас закатують. Треба згуляти трохи і в піддавки. Не рвати над силу.

Сотников, чути було, мовби насторожився, напружився, дихання його притихло, здається, він щось обдумував.

— Нічого не вийде!

— А що ж тоді вийде? Смерті достукатися легше за все.

«От йолоп»,— подумав Рибак. Уже такої дурної впертості од нього він не чекав. А втім, сам однією ногою в могилі, так йому байдуже. Не хоче навіть поміркувати, щоб не потягти за собою і товариша.

— Ти послухай! — помовчавши, зашепотів Рибак.— Нам треба їх поволоводити. Знаєш, як шуку на вудці. Інакше перетягнеш, порвеш — і все пропало. Треба прикинутися смирними. Знаєш, мені пропонували в поліцію,— якимсь, сам не бажаючи того, сказав Рибак. Повіки в Сотникова здригнулася, очі блиснули притаєною увагою.

— От як! І що ж — побіжиш?

— Не побіжу, не бійся. Я з ними поторгуюся.

— Гляди, проторгуєшся,— з докором просипів Сотников.

— Ну, а що ж — пропадати? — ледь не крикнув од злості Рибак і змовк, вилаявшись про себе: чорт із ним! Не хоче — його справа; Рибак же буде боротися за себе до кінця.

Сотников задихав важче, від хвилювання чи від знемоги, спробував одкашлятися — у грудях його дуже захрипіло, Рибак аж злякався: помирає, чи що? Але він не помирав і незабаром, справившись із диханням, сказав рішуче:

— Даремно бруднишся! Поганиш армійську гідність. Живими вони нас не випустять.

— Хтозна. Якщо постаратись...

— Для кого старатися? — ледве не крикнув Сотников і задихнувся. Хвилину він тяжко кашляв, потім хвилину стомлено дихав, далі сказав надто стомленим голосом:

— Не в карти ж гуляти вони тебе в поліцію кличуть.

«Напевне, не в карти»,— погодився в думках Рибак. Але він ішов на цю гульню, щоб виграти собі життя — хіба цього мало? А там воно буде видно, тільки б не вбили, не закатували. Тільки б вирватися з цієї клітки, а чогось поганого він собі не дозволить. Хіба він ворог своїм.

— Не бійся,— сказав він.— Я теж не ликом шитий.

Сотников засміявся ослабим, неприродним коротким сміхом, що прозвучав, ніби стогін.

— Дивак! З ким ти надумав змагатися?

— А от побачиш.

— Це ж машина! Або ти будеш служити їй, або вона розітре тебе на порох! — задихалочись, просипів Сотников.

— Я їм послужу!

— Тільки почни!

«Ні, видно, з ним не умовишся, з цим дивним чоловіком»,— подумав Рибак. Як у житті, так і перед смертю в нього на першому місці упертість, якісь там принципи, а взагалі вся справа в характері, так розумів Рибак. Але кому невідомо, що в тій гульні, яка зветься життям, куди більший виграш має той, хто вміє хитрувати, хто дбає про свою долю, а не про свій не завжди розумний гонор. Та

й як же інакше? Справді, фашизм — машина, яка розчавила своїми колесами півсвіту і майже всю Європу, хіба можна весь час бігти їй навперейми і розмахувати голими руками? Може, доцільніше буде спробувати тихенько встромити їй між коліс яку-небудь рогулю: гляди — забуксує і тим дасть змогу врятуватися.

Сотников змовк чи, може, упав у забуття, і Рибак припинив набиватися до нього з розмовою. Хай робить, як знає, — Рибак же буде керуватися власним розумом.

Він ліг, скорчився на боці, піднявши комір кожуха. Поки що непогано було б і подрімати якусь годину, щоб яснішою стала голова, бо незабаром, певно, доведеться попотіти, щоб якимось обминути свою долю. А втім, Рибак вірив у свою щасливу зірку і помалу впевнювався, що його стосунки з поліцаями повернули в потрібному напрямку, якого й треба поки що дотримуватися. Аби тільки Сотников своєю безглуздою упертістю не зіпсував йому всі розрахунки. Та, певно, Сотников довго не протягне. Дивно це було і незвично — чекати смерті товариша, але інакше не випадало.

Задумавшись, не зразу почув, як щось тихенько шкрябнуло по його чоботі, потім ще раз. Він ворухнувся ногою і тоді виразно побачив пацюка — сірий клубок метнувся від чобота до стіни і притаївся там; хвіст його тонким кінчиком насторожено приліг на соломі. Здрігнувшись од гидливого сполоху, Рибак копнув туди підбором — пацюк писнув і шмигнув кудись у темний куток. По шелестінню соломи Рибак відчув, що там він не один. Певно, треба було чимось жбурнути в них, але нічого не було під руками. Тоді він зірвав із голови шапку і кинув її в куток.

Коли там стихло, він накарячки злазив по шапку і знову прихилився плечима до холодної цегляної стіни. Однак спокій його уже минув, спати він уже не міг. Чекаючи нової атаки гризунів, накинув шинелю на босу ногу Сотникова і з гидливим острахом став придивлятися в куток. Не минуло й хвилини, як там підозріло заворушилося, зашкрябало — певно, вилазили знову. Рибак помацав по стіні руками, в одному місці відколупнув кавалок штукатурки, розламав його пальцями і став час від часу жбурляти в куток — полохати пацюків.

Петра привели нескоро, мабуть, уже на заході сонця, коли в камері зовсім стемніло і віконце вгорі ледве світилося скучними рештками морозного дня. Та й у дверях, як вони розчинилися, не було вже дотеперішньої видимості — пригнувши сиву голову, староста мовчки переступив поріг і сунувся у свій темний куток під віконцем.

Рибак біля стіни не ворухнувся, тільки стиснувся увесь, ніби намагався зникнути у темряві цієї смердючої камери. Було страшно, що наступним знову покличуть його, хоча він розумів, що від поліцая це зовсім не залежало. Але не покликали нікого, двері зачинилися, дзвякнув засув. Поліцай, однак, — цього разу хтось інший, не Стась, — пішов не до східців, а повернув в інший бік по коридору; незабаром десь у глибині підвалу загрюкало, почувся глухуватий викрик і короткий жіночий схлип.

Цього разу брали жінку.

Коли у підвалі знову стихло все, до Рибака помалу почала вертатися його рівновага. Що ж, лихо поки що минуло його, спіткало іншого, і це, як завжди на війні, всупереч усьому, заспокоювало. Ніби тим самим давало йому якісь шанси вижити. Хоча, звісно, шанси ті були мізерні.

Рибак не мав ніякого бажання розмовляти з Петром, схоже було, старосту били не дуже, принаймні не так, як Сотникова. Але те, що він отак мовчазно-відчужено притих у своєму кутку, недобрим передчуттям занепокоїло Рибака.

— Ну як? Обійшлося? — навмисне бадьоро і трохи з помстою за його ж подібне запитання поцікавився Рибак. Петро не ворухнувся, помовчав. Потім озвався невеселим голосом:

— Ні, певно, не обійдеться. Погані наші справи.

— Гірше й бути не можуть, — згодився Рибак.

Петро всіякався, видно було, у напівтемряві звично розгладив вуси і повідомив, ніби між іншим, ні до кого не звертаючись:

— Підмовляли, щоб випитав у вас. Про загін, ну й ще дещо.

— Он як! — здивувався Рибак і неприємно поморщився, згадавши, як вони недавно розмовляли із Сотниковим. — Шпигувати, значить?

— Ну, ніби так. Шістдесят сім років прожив, а під старість на таке діло... Ні, не для мене це.

Поруч на солоні, наче сполоханий, здригнув і підвівся на руках Сотников.

— Хто це?

— А той, лісинівський староста,— похмуро сказав Рибак.

Сотников мляво опутився на соломі, хвилину мовчав. Почував себе він дуже погано. Нога, як і раніше, боліла від стегна до ступні, колело в пальцях рук, у грудях усе горіло, тіло палало жаром. Свідомість його раз у раз обривалася темним проваллям: то він ясно відчував оточення, то воно майже зникало в запаморочливій мішанині примар. Цього разу, однак, він швидко згадав їх нічний захід у Лісини, старосту Петра і тепер, зачувши його поруч, усе зрозумів одразу. Щоправда, особливого жалю до нього в Сотникова не було: староста — не Дем'яниха. І все ж було неприємно бачити цього старосту поруч із собою, в поліцейській катівні, вийти з якої, мабуть, не удасться нікому.

Розмова на тому урвалася, Рибак і Петро стихли кожен у своєму кутку. Сотников чи то задрімав, чи, може, забувся у гарячці. Віконце зовсім погасло і ледве сіріло під стелею. В камері стало зовсім темно. Розмовляти нікому не хотілося, кожен заглибився у себе і свої невеселі думки.

І тоді знову на східцях затупали, розчинилися зовнішні двері й несподівано брязкнув засув їхньої камери. Вони усі насторожилися, стурбовані одним у таких випадках питанням: по кого? Проте й зараз, як видно, не забирали нікого,— навпаки, когось вели сюди.

— Ну, марш!

Хтось невидимий майже нечутно прошмигнув у двері й притаївся коло порога біля самих ніг Рибак. Коли двері за ним зачинилися і поліцей, посвистуючи, замкнув надвірний замок, Рибак кинув у темряву:

— Хто тут?

— Я.

Голос був дитячий, це стало зрозуміло відразу — невеличка постать зіщулилася біля самих дверей і мовчала.

— Хто «я»? Як звати?

— Бася.

«Бася? Що за Бася? Начебто єврейське ім'я, але звідки воно взялося, це дівча? — здивувався Рибак.— Усіх євро-

їв розстріляли ще восени, здається, не лишилося жодного — як це опинилося тут? І чому її привели в їхню камеру, а не до Дем'янихи?

— Звідки ти? — не приховуючи заклопотаної цікавості, запитав Рибак. Дівчинка мовчала. Тоді він запитав про інше: — А скільки тобі років?

— Тринадцять.

У кутку заворушився Петро.

— Це... Чи не Меєра-шевця ти дочка?

— Ну, — тихо підтвердила дівчинка.

— А-я! Меєра ж тоді застрелили з усіма. Як же ти вціліла? Певно, сховалася десь?

У відповідь було тихе, насторожене, а може, й недовірливе мовчання. А втім, Рибак уже й не чекав її відповіді, він раптом утратив будь-яку цікавість до дівчинки, стривожений іншим: чому її сюди привели? У підвалі ж були, напевне, і ще місця, десь поблизу сиділи жінки — навіщо дівчинку підсадили в чоловічу камеру. Який у цьому сенс?

— І що ж їм треба від тебе? — тим часом розпитував Басю Петро.

— Щоб сказала, в кого ховалася.

— А-а, он як! — зрозумів у кутку Петро. — Ну що ж... Це так... А ти не сказала ж?

Бася затнулася, ніби й не дихала, завмерла і мовчала.

— І не кажи, — просто схвалив староста. — Не можна таке казати. Люди добро зробили, то й мовчи. Коли навіть битимуть. Чи, може, тебе вже били?

Замість відповіді біля порога почулося схлипування, за яким прорвався нестримний, болючий плач. Він був коротенький, але стільки дитячого розпачу вилилося в ньому, що всім у цій камері стало не по собі. Сотников на солоні ніби очунав і на момент затримав дихання.

— Рибак!

— Я тут.

— Там вода була.

— Що, пити?

— Дай їй води. Ну що ж ти сидиш?

Намацавши під стіною казанок, Рибак потягнувся на поріг, до дівчинки.

— Не плач. На води.

Бася трошки випила й одразу ж якось заспокоїлася.

— Іди до мене,— покликав Петро.— Тут ось місце є. Будемо сидіти. Ось біля стіни тримайся.

Дівчинка встала і, нечутно ступаючи у темряві босими ногами, слухняно перейшла до старости. Той трохи посу- нувся, дав їй місце поруч себе.

— Да-а! Попалися... Що вони ще зроблять із нами?

Рибак зосереджено мовчав, не виявляючи бажання під- тримувати розмову. Поруч тихенько стогнав Сотников. Вони чекали. Вся їхня увага тепер мимоволі звернута на східці — звідти йшла біда.

І справді, довго чекати їй не довелося.

За якусь годину там затупотіли знайомі кроки, почуло- ся злісне:

— Іди, іди!

— Щоб тебе так у пекло гнали, нечистий!

— Ану, ворухись, а то як двину! — злісно проричав чоловічий голос. На східцях затупали, заматюкалися. Сумніву не було — це вели Дем'яниху.

Але їй чомусь теж не погнали в попередню камеру — кроки стихли біля їхніх дверей, загуркотів засув, і той са- мий, вже їм добре знайомий Стась штовхнув Дем'яниху че- рез поріг. Жінка спіткнулася, зачепилася за Рибаківі ноги, упала і голосно залементувала в темряві:

— Куди ти штовхаєш, негідник! Тут же мужики, о бо- женько мій!..

— Давай, давай! Чорт тебе не візьме! — гримнув Стась.— До ранку перебунеш!

— А вранці що? — запитав Рибак, раптом відчувши якийсь натяк у голосі поліцая. Стась уже причинив був двері, але знову розчинив їх і гаркнув у щілину:

— А вранці gros алес капут — ось що! Фарштейн?

«Капут? Як капут?» — тривожно майнуло в збентеже- ній свідомості Рибака. Та зміст цього слова був надто виразним, щоб довго сумніватися в ньому, і ця його ви- разність ударила, як голоблею по голові.

Значить — вранці кінець!

Майже не відчуваючи себе, Рибак механічно підтягнув ноги, дав примоститися коло порога жінці, що все хлипа- ла, сякалася, потім стала зітхати — заспокоюватися. Хви- лину вони усі мовчали, а потім Петро вибачливо розмір- кував:

— Що ж зробиш, коли попалися. Звідки ти, жіпко?

— З Піддуб'я, коли знаєте.

— Знаю, аякже. Чия ж ти там будеш?

— Та Дем'яна Окуня жінка.

Прагнучи якось притамувати в собі недобрі передчуття, Рибак під стіною став прислуховуватися до Дем'янихи. Чомусь він не хотів озиватися, тим паче, що Дем'яниха, певно, не впізнала його у темряві. Але вони уже познайомилися з її сварливим характером, і зараз, опинившись у такому становищі, Рибак думав, що ця тітка може вчинити їм тут скандал — було за що. Але вона потроху заспокоювалася, ще раз висякалася. Голос її поступово ставав тихішим, таким, як вона розмовляла з ними в селі. Хіба тільки важкі паузи між уривчастих фраз свідчили про її переживання.

— Діла,— заклопотано сказав Петро.— А Дем'ян у війську?

— Ну. Дем'ян там десь горенько приймає, а з мене тут знущаються. Забрали ось! Ой діточки мої рідненькі!

Тільки-но стихнувши, вона заголосила-застоїгнала знову, і цього разу її ніхто не втішав, не заспокоював — було не до того. У камері все ще зловісно звучали страшні слова Стася; вони пригнічували, тривожили, змусили спохмурніти всіх, окрім хіба що старости, що був зовні спокійним і розважливим. Тим часом Дем'яниха якось несподівано, ніби усе виплакавши, позітхала і вже спокійніше зауважила:

— От люди! Як звірі! Дивись, яким чортом став цей Пронько.

— Портнов, чи що? — підтримав розмову Петро.

— Ну. Я ж його парубком пам'ятаю — тоді все Проньком звали. А потім на учителя вивчився. Його ж мати на хуторі жила, то кожного літа на молоко та на яблучка приїжджав. Надивилася. Такий лагідний був, «добридень» усім роздавав, а з чоловіками за руку вітався.

— Знаю Портнова, аякже,— сказав Петро.— Проти бога, бувало, агітував. Та так складно...

— Гадам він був. І є гад. Не всі знають тільки. Культурний.

— А поліцайчик цей теж з вашого боку начебто?

— Стась? Наш.

— Пилипенек-молодший. За бійку посадили, але вернувся, як почалося це. І що виробляти став — страх. У містечку все з євреїв знущався. Бив, казали, стріляв. Добра натягав — боженько мій! Усю хату завалив. А тепер от і до нас, хрещених, добрався.

— Це так,— погодився Петро.— З євреїв почали, а, гляди, намі закінчать.

— Щоб їм на осичині висіти, вилупкам цим.

— Я все думаю,— заворушився староста.— Ці наші, що з ними. Як же їх розуміти? Жив, ів котрий, людям у вічі дивився, а тепер обзавівся гвинтівкою і вже застрелити мітить. І стріляють! Скільки перебили...

— Як цей, як його... Будила ваш,— злісно нагадав Рибак.

— Вистачає. І Будила, і чимало ще яких, тутешніх і чорт зна звідки. Любителів чинити розбої. Що ж, тепер їм привілля,— глухим басом міркував лісинівський староста. Щось пригадавши, його нетерпляче перебила Дем'яниха.

— Кажуть, Ходоронок цей, що вночі підстрелили, здох. Щоб їм усім поздохати, гадам оцим.

— Усі не поздохують,— сказав, зітхнувши, Петро.— Хіба що наші переб'ють.

На соломі заворушився, задихав, спробував підвестися, та знову упав додолу Сотников.

— Ви давно так думаете? — просипів він.

— А що ж думати, синку? Усім ясно.

— Ясно? Як же ви тоді в старости пішли?

Запала ніякова тиша, усі змовкли, насторожені цим зліснуватим запитанням. Нарешті Петро, щось здолавши у собі, заговорив тремтячим, певно, від хвилювання голосом:

— Я пішов! Коли б знали... Негоже говорити тут. Хоча що вже тепер критися. Відбрикувався, як міг. У район не їхав. Хіба я дурний, не розумію, чи що. Та одного разу вночі — тук-тук у вікно. Відчинив, дивлюся — наш колишній секретар з району, начальник міліції і ще двоє, озброєні. А секретар мене знав колись, ще в колективізацію відвозив його після зборів. Ну слово за слово, каже: «Чули, тебе в старости мітять. Так згоджуйся. А то Будилу поставлять — усім горе буде». От і погодився на свою голову.

— Да-а,— непевно сказав Рибак.

— Півроку викручувався. А тепер що робити? Доведеться загинути.

— Загинути діло нехитре,— буркнув Рибак, кінчаючи неприємну йому розмову. Те, що повідомив про себе староста, не було несподіванкою — після допиту в Портнова

Рибак про дещо вже здогадувався. А тепер він був цілком заклопотаний своїм і більше за все боявся, щоб деякі з його висловлених тут міркувань не дійшли до вух поліції й не обірвали останню ниточку його сподівань.

Сотников тим часом, розплющивши очі, мовчки лежав на соломі, не знаючи як бути, вірити почутому чи засумніватися. Проте схоже було — староста говорив правду. Але що ж тоді виходило? Виходило щось мало приємне для них. У свідомості Сотникова з'явилося відчуття якоїсь безглуздої помилки стосовно Петра. Але хто в ній винен? Ніхто, мабуть, не міг передбачити такого наслідку — ряд випадкових неув'язок призвів до такого кінця. Хоча тут слід було ще розібратися, тоді як у випадку з Дем'янихою все було зрозуміло: Дем'яниха — живий докір непростимої байдужості. З деяким острахом дослухаючись тепер до слів жінки, Сотников теж чекав, що вона почне їх ляяти найгіршими словами. Він не знав, що б тоді відповів і як заспокоїв. Але поки вона усю свою злість спрямовувала на поліцію і німців — їх із Рибакком і не згадувала, ніби вони зовсім не були причетні до її біди. На жахливе повідомлення Стася вона теж, здається, не реагувала, може, не зрозуміла його чи просто не звернула уваги.

А проте зрозуміти його було страшно, навіть уже навченому їхнім порядком Сотникову. Він теж не міг уторопати, чи поліцей лякає їх, чи справді вирішено покінчити з усіма в один день? Невже їм не вистачить двох смертей — його і Рибакка, навіщо вбивати ще й Дем'яниху і цього старосту, і дівчинку? «Неймовірно, але, певно, так», — думав Сотников. Скорпіон повинен жалити, інакше який же він скорпіон? Для того ж і позапихали їх в одну камеру. Камеру смертників.

15

Якось непомітно Рибак, здається, заснув, як сидів, скорчившись під стіною. А втім, чи це був сон — скоріше забуття на якусь годину. Незабаром тривога відіграла його, і Рибак прокинувся, не відразу розуміючи, де він. Поруч у темряві тихенько тривала розмова, чути було знайомий дитячий голос, який нагадав йому про Басю. Часом його перепиняв хрипливий старечий шепіт — це докидав своє слово Петро. Рибак теж услухався в стишену

шепітну оповідь, подібну до шарудіння солом'яної стріхи на вітрі.

— Спершу хотіла бігти за ними, коли їх повели. Вискочила з палісадничка, а тітка й каже: «Ні в якому разі не йди — ховайся!» То я побігла назад, через городи, залізла в кущ лози. Може, знасте, великий такий кущ лозняка в кінці городів біля річки? Густий-густий. За два кроки стежечка на кладку. Як сидиш тихо, не ворухишся, ніскілечки тебе не видно. Я влізла, вигребла місцинку в торішньому листі й стала чекати. Думала, як мамка повернеться, покличе, я почую. Чекала-чекала — не кличе. Уже й стемніло, зробилося страшно, все, здавалося, щось ворухиться, ходить, а то стане, слухає. Думала, вовк. Так вовків боялася — жах. І не заснула ніскілечки. Як стало світати, тоді трохи заснула. А як прокинулася, так їсти захотілося. Але ж вилізти з куща боялася. Чутно — на вулиці гамір, якісь підводи, з хат містечкових усе забирають, кудись везуть. То я сиділа й сиділа. Ще день, ще ніч. І ще не пам'ятаю вже скільки. На стежці, коли баби ходять на кладку, то мені їхні ноги видно, крізь листя. Та все минають. А мені так їсти хочеться, що вже й вилізти не можу. Сиджу та плачу тихенько. А одного разу хтось біля куща став, я стиснулаь уся, лежу й не дихаю. І тоді чую тихенько так: «Басю, Басю!» Голос добрий такий, знайомий. Дивлюся — тітка Параска нагнулася...

— А ти не кажи хто. Навіщо нам про все знати,— тихо перефрив її Петро.

— Ну, так тітка дає мені клумачок, а там хліба трохи й сала. Я як узяла його, то все і з'їла за один раз. Хліба трохи лишилося. А тоді як став живіт боліти... Я вже так хотіла померти. Просила й маму, й бога — смерті просила.

Рибак під стіною здригнувся — так це прозвучало натурально, по-старечому, ніби перед ними сповідалася якась стара, а не тринадцятилітнє дівча. І зразу ж ці її слова нагадали Рибаку одну бабусю в якомусь селі по той бік залізниці. Вони тоді вийшли з лісу спитати про німців, ну й підкріпитися, звичайно. В хаті нікого не було. Одна ця забута бабуся сиділа на печі, звисивши на припічок босі ноги. З годину вони курили і слухали її скарги на бога, що не дає їй смерті й отак розтягнув страдницьке безрадільне життя. Зоставшись одна, без рідні, вона ще після тієї війни прибилася до малознайомих чужих людей,

яким потрібно було доглядати дітей і поратися біля хати. Певно, господарі гадали, що років три-п'ять старенька протримається, тим часом підростуть діти, а там настане пора — і на кладовище. Але смерть до неї не прийшла ні через п'ять, ні через п'ятнадцять років, затрималася старенька на цьому світі в чужих людей. За цей час повиросли діти, вбили на війні господаря, хазяйка ледь могла прогодувати себе — що їй було до бабусі? А смерть все не приходила. Прощаючись тоді, кожен з них жартома бажав їй якомога скоріше скінчити свої турботи на цьому неласкавому світі. А тепер ось знову те ж саме. Тільки ж це дитина.

Що діється на світі.

— А потім мені краще стало. Одного разу дуже злякалася вранці. Тільки-но заснула, здалося, звір якийсь крадеться по бережку під кущем. А це кіт. Великий такий сірий кіт, із містечка, певно, лишився один, ну й шукає собі харчі. Рибу ловить. Притаїться на березі, уп'яляється очима у воду, а потім як скоче! Вилізе — і в зубах уже рибка. От, думаю, щоб мені так наловчитися. Хотіла я відібрати рибку, та не встигла, кіт утік і під іншим кущем з'їв усю і хвостика не лишилося. А потім ми з ним подружили. Прийде коли вдень, залізе в куц, ляже поруч і муркотить. Я гладжу його і трохи сплю. А він чуткий такий. Коли хто поблизу з'явиться, зразу насторожить, і я вже знаю: треба боятися. А коли дуже голод дошкулів, вилізла уночі на город, що поблизу. Здається, Арона кривого. Огірки там були ще, насінні котрі, морква. То я нарву і їм. А кіт усе дивиться і нявкає. Але кіт не їсть години. Так мені шкода його стане...

— Хай би мишей ловив, — озвалася в темряві Дем'яниха. — У нас, там, у Піддуб'ї, в одних була кішка, так зайченят носила додому. Їй-богу, не брешу. А одного разу приволокла зайця, та на горище не стягла. Уранці виїшов Дмитро, глядь: заєць під стіною лежить.

— А, так то, мабуть, у неї кошенята були, — здогадався Петро.

— Ну, кошенята.

— То це зрозуміло. Тут уже для кошенят старалася. Як мати... Ну, а потім як же ти?

— Ну, так і сиділа, — тихенько й довірливо казала Бася. — Тітка... Ну, та сама, що кілька разів хліба виносила. А потім дуже холодно стало, дощ пішов, почало опадати листя. Увечері як дощ пішов, залізла в чийось клуню.

Там пересідила днів зо три. Але обшук був. Шукали якесь жито і трохи мене не знайшли. Тоді я перейшла у хлів...

— О боже! От намучилася, бідна! — зітхнула Дем'яниха.

— Ну. Але там було тепло.

— А як же з харчами? Чи давав хто?

— Я не показувалася.

— Ой, до чого людей довели, боже, боже! І хто ж зловив тебе?

— Та німці ж. Заспала одного разу — уже сніг був. Вискочила, щоб перебігти на другий бік вулиці — там стояв будинок, і мене в тому будинку тоді ховали. Тільки вулицю перебігла, а тут вони. Як крикнули, я за клен заховалася, товстий такий клен...

— Ой, мабуть, навпроти аптеки, ага? — здогадалася Дем'яниха. — Так то ж Гнат Супрон жив.

— А тобі що? — неввічливо перебив її Петро. — Хто не жив, чи не все одно. Навіщо допитуватися?

Дем'яниха образилася.

— Так, а що я? Коли й сказала, то що?

— А нічого! — строго обірвав її колишній староста. — Ну то як воно далі? Розповідай, усе скоріше ніч мине.

«Чи ба, старий індик, — подумав Рибак. — Йому ніч заважає. Щось він надто підозріливо чекає того завтра. Чи, може, думає, що завтра його випустять?»

Але завтра навряд чи буде їм радість.

Рибак хотів перепинити Басю — навіщо тут було розповідати все те? Кому не відомо, що й стіни іноді мають вуха. Але потім подумав: мабуть, уже пізно щось приховувати, чогось остерігатись. Якщо Стась сказав правду, то завтра всім буде каюк. Не залишать пікого.

— Ну, закричали, а я тікати. Бігла, бігла по снігу, аж поки не впала за городами. До лісу не добігла. Ну, вони схопили мене за руки, привели сюди. Тут били дуже. А потім... Ой-ой!

Бася злякано крикнула на весь голос, Петро, чути було, підхопився з місця, і Рибак зрозумів: пацюки. Знахабніли чи зголодніли вже так, що перестали боятись і людей. Старий підвівся і кілька разів тупнув у кутку. Бася, підхопившись, стояла посередині, затуляючи світлий квадрат вікна, і тремтіла від страху.

— Вони ж кусаються! Вони ж мені ноги погризли. Я ж їх боюся, ой дядечку!..

— Нічого, не бійся. Пацюки що? Пацюки не страшні. Вкусить, ну й що? Не велика біда. Іди ось у мій куток сидай. А я тут... Я їх холер!..

Він потунав ще, поворушив там у кутку і сів. Бася приткнулася на його належаному на соломі місці. Сотников мовби то спав. Навпроти то зітхала, то сякалася в хустку Дем'яниха — мабуть, плакала.

— Так, що ж... Що ж тепер зробиш? — питався в когось Петро і сам собі пояснював: — Нічого не зробиш. Терпи, недовго лишилося.

Йому ніхто не відповів, стало тихо. Рибак вільніше простяг до порога ноги, хотів заснути, але сон до нього не йшов — свідомість точила пестерпна, як біль, тривога.

Перед ним було урвище.

Він ясно це відчув, особливо тепер, уночі, в хвилини спокою, і думав, що нічого вже зробити не можна. Це почуття непоправності рідко коли так змагало його навіть на війні; завжди і всюди він умів знайти якийсь вихід, але не зараз. І йому робилося страшно, як у ту незабутню з дитинства хвилину, коли страх охопив його так дуже, що пересилив і розум.

Щоправда, те було давно, в пору його сільського дитинства — що було згадувати про нього? Але чомусь мимоволі згадалося, бо, певно, той випадок мав якусь спільність із його теперішнім станом.

Сталося це ще до ко́лгоспів. У них був гарний буланій коник, щирий і витривалий, хіба що трохи молодий і надто рухливий. Одначе Коля Рибак ладив із ним непогано. В селі хлопчачи рано беруться за господарську роботу, в свої неповні дванадцять років Коля уже спробував помалу і косити, і орати, і боронувати. Умів уже запрягти і розпрягти, не вистачало сили хіба тільки засупонити хомут, потрібно було кликати когось із дорослих, але поволі навчився й цього. Мусив учитися, бо роботи вистачало, — батько мав три наділи землі, щоб обробити її, ніхто в їхній сім'ї не знав перепочинку ніколи.

Тоді з поля возили снопи.

Це була вже зовсім хлоп'яча справа. Весь день Коля трясся в порожньому тряскому возі через поле, зате відтіля, сидючи на високому возі зі снопами, поважно їхав у село на свій тік. Дорога була знайома, вивчена до найменших дрібниць. Він знав напам'ять, де треба повернути трохи вбік, де їхати по колії, як оминати глибоку з водою

вибоїну в лузі. Найнебезпечнішим місцем була Капцова гора — косогір, спуск і вузький яроч над урвищем. Але й там Коля справлявся непогано, віз тільки-но хилився, коник тримав, хоча хомут іноді насувався на його голову до самих вух. Усе обходилося добре. Того разу батько підібрав останні бабки в кінці ниви і, мабуть, поклав на віз трохи забагато — ледь вистачило вірьовки, щоб ушнурувати воза. До нього на самий верх злізла ще семилітня сестричка Маня і сусідська дівчинка Люба. Сусіди, Михайло з дружиною, теж скінчили роботу і пішли додому.

Всю дорогу вони тихо їхали, перевалюючись на високому возі. Коля, як завжди, непогано правив конем. Перетнули Капцову гору, дорога пішла у вибалок. І тоді щось у збруї тріснуло, кінь не витримав, віз жахливо піднявся одним боком і став хилитися направо. Коля зиркнув униз і зсунувся додолу.

Він одразу ж утямив, що повинно статися, і в якомусь бездумному пориванні кинувся під тяжкий нахилений віз, підставив під його край своє ще слабувате хлоп'яче плече. Вага була величезна, іншим разом він би нізащо не витримав, але тоді все-таки подужав. Дівчатка скотилися на землю, його завалило снопами, та кінь усе-таки якось упорався з возом і відвернув передок од загрозової крутизни урвища.

Потім його хвалили в селі, та й сам він був задоволений своїм вчинком — усе ж таки врятував од біди себе, коня і дівчаток — і почав думати тоді, що інакше зробити й не міг. І ще Коля впевнився, що він хлопець сміливий. Найважливіше було не розгубитися, не злякатися з самого початку.

Тепер знову те саме урвище.

Тільки тепер із воза не зіскочип. Тепер Рибак прив'язаний до нього невидимою вірьовкою і, щоб не розв'язався, взяли ще й під варту.

Але невже той слідчий брехав, коли дещо обіцяв йому, навіть мовбито умовляв? Певне, даремно Рибак тоді не згодився одразу — завтра коли б не було пізно. Воно й зрозуміло. Слідчий тут — не найбільший начальник, є більші, вони загадали — і все. А тепер виправити щонебудь, переінакшити, напевне, буде пізно.

То як же тоді бути? Невже пропадати?

Ні, на загибель він не міг погодитися, нізащо він не

прийме в покорі смерть — він рознесе в друзки всю їхню поліцію, голими руками задушить Портнова і того Стася. Хай тільки підступляться до нього!

16

Після короткої розмови зі старостою, котра зовсім стомила його, Сотников ненадовго заснув. Коли ж він прокинувся, то відразу відчув, що весь мокрий од холодного поту; жар, який стільки палив його нутроці, змінився на пітливу прохолоду на всьому тілі, і Сотников мерзлякувато здригнув під шинелею. Але голові стало ніби легше, гаряче запаморочення непомітно зникло із його свідомості, загальне відчуття поліпшилося. Коли б не скалічені, розпухлі пальці і набрякла за давним бодем нога, то він почасті відчув би себе здоровим.

У підвалі було зовсім темно й тихо, проте ніхто, мабуть, не спав, це відчувалося по частих випадкових рухах, а також по стишено-настороженім диханні людей. І тоді зі спізнілою ясністю Сотников відчув, що це остання їхня ніч на світі. Ранок уже належатиме не їм.

Що ж, потрібно було зібрати в собі останні сили, щоб із гідністю прийняти смерть від рук ворогів. Звісно, іншого він і не чекав од цих виродків — лишити його живим вони не могли — могли хіба що закатувати, понівечити, вбити в отій камері-катівні Будили. А так, може, й непогано. Куля вмить і без мук позбавить життя — не найгірший із можливих, принаймні звичайний солдатський кінець на війні.

А він, дурень, боявся колись за своє життя, коли міг легко і непомітно загинути в бою, до останньої хвилини борючись із ворогом. Тепер така загибель зі зброєю в руках здавалася йому розкішшю. Він майже заздрив тисячам тих щасливих, що знайшли свій кінець на полях численних боїв. Сам же, виходячи з бою живим, він крив у собі тихеньке задоволення, що куля поминула його. Ну що дали йому ці зайві місяці життя, сповнені щоденних тривог, малих і великих страждань, холоднечі й голоду, що завершувалися тепер усе тим же банальним на війні результатом — смертю.

Правда, за п'ять партизанських місяців він дещо зробив для свого обов'язку громадянина, бійця і комуніста. Хай не так, як хотів — як дозволили обставини: кілька

ворогів усе-таки знайшло смерть од його руки. Тільки це й утішало, це взагалі виправдовувало двадцятишестирічне існування на світі. Бо що він корисного зробив ще людям, якщо навіть не посадив дерева, не викопав колодязя, не вбив жодної гадуки — без чого, за східним повір'ям, не можна вважати вдалими ні одне життя на землі.

На його долю випало чимало нелегкого, навіть жахливого. Але був обов'язок. Він визначав там, де було надто заплутано, він вів, коли не було жодної стежки, він вимагав майже неможливого.

Та ось прийшов кінець і йому.

Загибель його певним чином тягла за собою загибель усього, що мало хоч які-небудь відношення до його особи,— безповоротно відходив у небуття навколишній світ із його минулим, сучасним, а також майбутнім. І він думав, якщо життя не дуже збідніє від того, що зникне ще одна не вельми значна істота, що тільки могла, але нічим не збагатила його, так він, Сотников, втрачає усе, щоб ніколи більше не набути нічого.

Але тепер, коли Сотников дійшов до кінця, був ледве живий од хвороби, рани і знемоги, він став відчувати в собі нові, не виявлені досі якості. Передусім зникла непевність, яка завжди пригнічувала його на війні, коли навіть найближче майбутнє ховалося в розпливчастому тумані невідомості. Тепер же все було певно і категорично, смерть усе визначала навіки. Щоб не тішити себе марними надіями, він відкинув усі властиві життю мрії, знав: попереду нічого. До певної міри це здавалося навіть полегкістю, бо дало можливість суворо визначити його вибір. І коли що-небудь турбувало його ще, то це деякі обов'язки в стосунках до людей, що волею часу чи випадку опинилися тепер поруч. І він зрозумів, що насамперед треба, мабуть, визначити своє ставлення до них, бо це ставлення, певно, й стане останнім проявом його «я» перед тим, як воно зникне навік.

Примирившись зі своєю смертю, Сотников кілька коротких годин мав якусь наче незалежність од хижої сили ворогів. Тепер він міг повною мірою дозволити собі таке, що в інший час утруднювалося обставинами, турботами за власне життя,— тепер Сотников відчував у собі нову можливість, не підвладну ні ворогу, ні обставинам і нікому в світі. Він уже не боявся нічого, і це давало йому певну перевагу над іншими і перед собою колишнім тож. Звичайно, то була перевага смертника, та вона була, ма-

буть, головною і вже напевне останньою реальною цінністю в його житті. Правда, він розумів, що користі йому з того, певно, буде не багато, собі він уже нічим не міг допомогти, але, певно, він міг дещо зробити для інших. І Сотников просто і легко, як щось елементарне й зовсім логічне в його становищі, прийняв останнє тепер рішення: все узяти на себе. Завтра він скаже слідчому, що ходив у розвідку, мав певне бойове завдання, в перестрілці поранив поліцає, що він командир Червоної Армії й ненавидить фашизм — хай розстрілюють його. Всі інші тут ні при чому.

По суті, це було жертвування собою заради порятунку інших, але не менше, ніж іншим, це жертвування було потрібне і йому самому. І справа тут не в наївних ілюзіях — просто в Сотникові усе протестувало від однієї тільки думки, що його смерть стане марною випадковістю з волі цих п'яних прислужників. Як кожна смерть у боротьбі, вона мусить щось стверджувати, щось заперечувати і по можливості здійснити те, що не встигло здійснити життя. Інакше — навіщо тоді життя? Надзвичайно трудно дається воно людині, щоб нерозважливо ставитися до його кінця.

Було холодно, час од часу він здригав і глибше ліз під шинелю. Та, як завжди, прийняте рішення дало полегкість, нестерпна на війні невизначеність тепер відступила. Він уже знав, де відбудеться його остання сутичка з ворогом, і знав, які займе позиції. З них він не відступить. І хоч цей поєдинок йому не обіцяв великої перемоги, він був спокійний. У ворога зброя, сила, та в нього теж є на чому постояти в кінці. Він їх не боявся.

Знеможено зігрівшись під шинелею, він знову непомітно заснув.

Приснився йому недоладний плутаний сон.

Трохи навіть дивно було, що саме такий сон міг приснитися в останню ніч. Колись він усе гадав, який із його снів віщуватиме йому загибель, і думав, що це мусить бути незвичайний сон, певно, особливого змісту сон — такий, що відразу стане зрозуміло: далі сьогоднішнього йому не прожити. Тепер же приснилося щось із дитинства, і серед дрібного, яке не запам'яталось, — якась безглузда сцена з батьковим маузером. Нібито Сотников почав витягати його з кобури, трохи повернув набік і відламав ствол, кофрий, як виявилось, був не сталевий, а наче олов'яний, як у пугача. Сотников дуже злякався, хоча в той час

бачив себе не хлопчиком, а майже теперішнім чи, може, курсантом, бо, здається, все те відбувалося в рушничному парку училища. Він стояв коло піраміди зі зброєю і не знав, як бути: ось-ось сюди мав зайти батько. Сотников кинувся до піраміди, але там не було жодного вільного місця, в усіх гніздах стояли гвинтівки. Тоді він тремтячими руками розчинив бляшані дверці грубки і засунув кобуру із маузером у чорну смердючу відтулину топки.

Наступної хвилини там засвітився вогонь, але не полум'я, а розпалений блискотливий жар, в якому ніби плавилось щось яскраве, і він став навпроти, не знаючи, як погасити його. А поруч стояв батько. Але він навіть не згадав про маузер, хоча в сина було таке відчуття, що батько знав про цей випадок. Він тільки присів навпочіпки перед грубкою і роздумливо сказав дуже невеселим голосом: «Був вогонь, і була найвища справедливість на світі...»

Невідомо, чи довго горів той вогонь у грубці, але свідомість Сотникова знову охопив морок, забуття, а трохи згодом йому стало чути невиразні звуки поблизу: тупіт ніг, шурхотіння соломи і стишений, нічний голос старого. Коли прийшло відчуття реальності, Сотников зрозумів, що це відганяли пацюків. Остаточо пробуркавшись, він довго болісно відкашлювався, все думаючи, що б міг означати той сон і який у ньому таїться сенс. І якось поступово й природно його думками оволодів щемливий спогад про дитинство.

Маузер — не прикмета дурного сну, він справді був у батька, колишнього червоного кіннотника і колишнього поручика з двома «георгіями» на грудях — батькове фото після тієї війни він часто бачив у гарній, із золотими навичами маминій скриньці, що стояла в спальні. Маузер був його захопленням, його дитячою мрією. Іноді, маючи вільний час і добрий настрій, батько виймав із комода цю таємничу штуковину і дозволяв синові хіба що притримати за жовту дерев'яну кобуру — самому було не впоратись одноруч: праву його руку, поранену на війні, тоді відбирало, і він все менше володів нею. Це були радісні хвилини, якась невимовна тремтливість сповнювала хлопця, але на тому його допомога й кінчалася. Він міг тільки дивитися, як батько протирав пістолет, але ніколи йому не було дозволено навіть погратися з ним. «Зі зброєю і нагородами гратися забороняється», — казав батько, і

хлопець не упирався, не перечив. Слово батька було законом, дома папував його непохитний культ. А втім, це й зрозуміло: батько його був відомою в місті людиною, учасник і герой громадянської війни, котрий тільки через каліцтво і свою надмірну гордість, як казала мати, змушений був заробляти на хліб лагодженням годинників.

Воронований, у дерев'яній кобури маузер був його мрією, та дарма було просити пістолет і в матері теж. При своїй материнській поблажливості до сина і вона не наважувалася порушити батькову заборону і тільки говорила: «Це ж іменна батькова зброя, хіба можна чіпати?» Він знав, що не можна, але оте «не можна» ще більше розпалювало його бажання оволодіти забороненою річчю, награтися нею чи хоч разок прицілитись, як на справжній війні.

Одного разу трапилася зручна нагода. Прокинувшись зранку, хлопець відчув глуху тишу в хаті. Батька, папевне, не було в його комірчині, звідки долидало звичне різноголосся двох десятків годинників — ніби цвірінкають коники в лузі. Мати, він знав, пішла зранку в церкву — над містом линув голосистий передзвін вранішньої відправи, і тоді Сотников збагнув, що саме зараз він здійснить те, про що стільки мріяв.

Поспіхом натягнувши коротенькі, до колін, штани, відклавши на потім умивання та чищення зубів, він швиденько прошмигнув до маминої спальні. Заповітна шухлядка комода була зачинена, але ключик стирчав у дірочці. Він повернув його і тремтливими від щастя руками витяг слизьку від л'яку, несподівано важкувату кобуру, на дерев'яному боці якої блищала знайома пластинка з написом, який він знав напам'ять: «Червоному комеску А. Сотникову від Реввійськради Кавармії». Перший дотик до оправленої якимось дорогим деревом різьбленої ручки страшнуватою радістю схвилював хлопчика. Руки його впевнено упорались із защіпкою, і от уже весь маузер туго, але піддатливо пішов із кобури, заблищавши усіма своїми воронованими частинами. Хвилююче відчуття зброї охопило хлопця, хвилину він обмацував маузер — поторкав приціл, спробував відвести затвор, зазирнув у ствол. Але найбільшою насолодою, звісно, було прицілитися. Не встиг він як слід обхопити рукоятку і пальцем намацати спуск, як зовсім несподівано з-під його рук кудись у підлогу оглушливо гримнув постріл.

Хвилину він стояв помертвілий, відчуваючи гостре й неспинне дзвеніння у вухах. От стіни відскочила і поко-тилася по підлозі гільза, а під столом звідкись узялася товста, побита шашелем тріска з чорною косою міткою кулі.

Зрозумівши, що сталося, він мерзлякувало клацнув зубами, сунув пістолет у кобуру, замкнув усе в комод і не міг знайти собі місця, поки не прийшла мати. Та зразу відчула недобре в настрої сина, заходилася його розпитувати, і він розповів усе, як було. Звичайно, розібратися з такою бідою не могла й мати, вона теж дуже злякалася за нього, навіть заплакала, чого раніше з нею ніколи не бувало, і сказала, що він мусить щиро про все розповісти батькові.

Зважитися на таке було нелегко. Приблизно він уже міркував, як до цього поставиться батько, але іншого виходу в нього справді не було. Поки набирався рішимості, минула година чи й більше, і нарешті сам не свій він розчинив двері в комірчину.

Батько уже працював. Як завжди низько схилившись над підвіконням, зосереджено довбався в годиннику. Права його рука у чорній рукавичці безсило лежала на колінах, а ліва спритно колупала, гвинтила, розбирала і складала різні маленькі штучки, з яких складався годинник. На стінах не влад один одному метяли маятники, ляскали і цокали два десятки годинників — од розмальованих по циферблату дешевих ходиків до поважного, у громіздкому футлярі кутовика з басовитим протяжливим боєм. Батько не обернувся на його появу, не підвів голови, але знав, що увійшов син, і зовсім недоречно тепер запитав бадьорим голосом:

— Ну, як справи, молодий чоловіче? Здолав мариніста?

Хлопчик проковтнув давкий клубок, що підкотився до горла, — напередодні він став читати Станюковича. З інших книжок, що лежали у великій дідовій скрині, вже мало що лишилося не прочитаного ним, хіба що зібрання творів Писемського та кілька томиків Станюковича, один з яких недавно вибрав йому батько. Але тепер було не до книжок, і він сказав:

— Тату, я брав твій маузер.

Батько мотнув головою, швидко поклав пінцет, звичним рухом зняв одні окуляри, а через другі суворо подивився на сина.

— Хто дозволяв?

— Ніхто... І він стріляв,— ослабленим голосом втиснувшись із себе син.

Нічого не кажучи більше, батько підвівся і вийшов із кімнати. Він же лишився стояти біля дверей з таким відчуттям, ніби його мали покласти зараз під ніж гільйоти. Але він знав, що винен, і ладний був прийняти пай-безжаліснішу кару.

Незабаром батько повернувся.

— Ти, щеня! — сказав він із порога.— Невихований, розпещений шмаркач! Як ти посмів без дозволу доторкатися до бойової зброї? Яке ти мав право лізти, як злодій, у комод?

Батько ще довго і нещадно вчитував його — і за необережність, і за постріл, що міг спричинитися до нещастя, а найбільше за тасмний намір, свавільність. Він детально розібрав усі незаздрісні моральні аспекти його вчинку і нарешті сказав:

— Єдине, що пом'якшує твою вину, то це твоє зізнання. Тільки це тебе рятує. Зрозумів?

— Ну.

— Якщо сам, звичайно, додумався. Сам?

Відчуваючи, що остаточно викритий, хлопчик мотнув головою, і батько, трохи заспокоївшись, важко й протяжно зітхнув:

— Ну й за те спасибі!

Це було вже занадто — мимовільною брехнею купувати батькову подяку; в очах у нього потемніло, кров хлинула до обличчя, і він стояв, не маючи змоги ступити кроку з місця.

— Іди гуляй,— сказав батько.

Так загалом легко обійшлася йому та неслухняність — покарання поясом минуло, але його малодушний кивок болісною подряпинкою залишився в душі. З того часу він ніколи і ні в чому не збрехав ні батькові, ні будь-кому іншому, за все відповідав, дивлячись людям у вічі,— надто добре він пам'ятав стражденну ціну непослуху та малодушної своєї без'язикості. Батько, мабуть, не знав, але й мати, певне, не сказала йому, з чієї ініціативи відбулося те зізнання. Із щасливою впевненістю в добропорядності сина так і закінчив свій шлях на землі цей кавалерійський командир, інвалід війни і годинниковий майстер, утішений перед смертю надією, що синові дістанеться краща доля.

І ось дісталася...

У ранковій дрімотній тиші виразно затупали чоботи, зверху чутно глухі голоси, гучніше загрюкали двері. Тут, у підвалі, найдужче було чути ці двері, часом від їх сильного стуку аж сипалося зі стелі. Рибак не спав: підкорчивши ноги, мовчки лежав на боці під стіною і слухав. Тепер вся його увага перейшла на слух. У віконці трохи світліло, мабуть, надворі вже розвиднялося, і в цій їхній камері теж стало дещо видно. З ранкової сірості виникали безладні, наче зібгані постаті арештантів: Дем'яниха під стіною навпроти, далі в кутку потроху ворухилася висока хутряна шапка Петра; Басі, правда, майже не було видно в густій ще птьмі під вікном. Сотников, як і досі, лежав на спині поруч і задихливо сопів. Якби не це його сопіння, можна було б подумати, що він неживий. Наставав важкий день, мабуть, останній день їхнього життя, вони усі передчували те і мовчали, кожен окремо переживаючи свою тугу і свою біду.

Чоботи наверху затупали частіше, грюкали двері. І раптом у підвал увірвався гомін із подвір'я. Рибак підняв голову, притулився потилицею до стіни. Слів не можна було розібрати, але було очевидно, що поліцаїв зібралось більше, ніж учора. Що вони думали робити? І чому ніхто не спускається у підвал? Наче забули про них.

Хтось пройшов понад самою стіною, чути, як риплять чоботи по снігу, поблизу од віконця щось стукнуло, потім якусь дуже близько почувся грубий хрипливатий голос:

— Та тут усього тільки три.

— А лопата ще була. Лопату подивись.

— Що мені лопата. Заступ треба.

Щось гучно забрязкало, потім прорипіли кроки і знову поблизу все стихло. Але ця коротка розмова печальним сполохом сколихнула Рибачка: навіщо заступи? Заступи лише для того, щоб копати, а що тепер можна копати? Окоп? Канаву? Яму? Певно, яму, але для кого?

І тут він згадав: мабуть, сконав той поліцай.

Він повернув голову, запитально подивився перед собою. Дем'яниха з-під поймаканої хустки також тривожно, напружено дивилася на нього; в кутку закляк, не ворухнувся Петро. Ніхто не сказав ні слова, всі дослухалися, таїли в душі страх і непевність.

Ця їхня непевність тривала, однак, недовго. Через якусь хвилину за стіною знову затупали, і так рішуче, що

ні в кого не виникало сумніву — йшли в підвал. Коли забрязкали перші двері, Рибак швиденько сів, відчувши, як недобре стрепенулося в грудях серце. Обіч почав ворухитися і кашляти Сотников. «Розчинять — кинуться, збити з ніг і в двері», — із запізнілою рішучістю подумав Рибак, але одразу ж збагнув: ні, так не вийде! А двері справді вже розчинилися, в камеру шибонуло холодом, зимовою свіжістю, і неяскраве світло зразу освітило їхні п'ять сірих стривожених облич. У дверному отворі з'явився спритний Стась, за ним, похмуро дивлячись, маячив хтось ще з гвинтівкою на плечі.

— Генуг спати! — на все горло закричав поліцай. — Відспалися! Виходь: ліквідація!

«Значить, не помилилися, справді кінець, — майнуло в збентеженій свідомості Рибак. — Якби когось одного, а коли всіх, значить...» Він, розслаблений, обм'яклий, раптом утративши всі свої сили, з натугою підібрав ближче ноги, поправив шапку на голові й лише потім обіперся на солону, щоб устати.

— Ану вискакуй! Добровільно, але обов'язково! — тимчасом крикливо підганяв Стась.

Петро в кутку перший звівся на ноги, застогнавши, почала вставати Дем'яниха; трудно підводячись, заляпав руками по стіні Сотников. Рибак безтямно зиркнув на його зболіле, страшне, як у мерця, обличчя, на якому, мов у божевільного, палали гарячково запалі очі, й, щось не подумавши й не відчувши, ступив до виходу.

— Давай, давай! Двадцять хвилин лишилося! — підганяв поліцай, заходячи в їхнє смердюче стійло. — Ну, ти, одноногий! Скоріше!

— Геть руки! Я сам! — прохрипів Сотников.

— А ти, жиденя, чого ждеш? Ану вимітайся! Не хотіла зізнатися, будеш на вірвовці гойдатися. — Стась засміявся від свого дотепу і зразу ж визвірився: — Геть, юда паршива!

По слизьких засніжених східцях вони вибралися на подвір'я. Рибак мляво переступав ногами, не застібаючи кожуха і не помічаючи морозної свіжості, що після ночі в смердючому підвалі п'янила його, і помалу хитався з боку на бік. Навпроти од виходу з підвалу стояло чоловік шість поліцаїв із гвинтівками. Вони чекали. Був невеликий морозець, погода випала хмарна і вітряна, з димарів над стріхами шалено мчали рвані кудли диму.

Рибак став перед ганком, поруч спинилася Дем'яниха і Бася; що тепер тулилася до цієї жіпки, мерзлякувато притискуючи одну до одної босі зашкарублі ступні. Петро з поважною відчуженістю на всім своїм старечім обличчі став трохи віддалік. Стась, лаючись, виволік по східцях Сотникова і зразу ж стомлено кинув його на сніг. Але той натужно звівся на ноги і випростався у своїй поймаканий, скривавленій шинелі.

— Де слідчий? Покличте слідчого! — сказав він глухуватим голосом. Рибак спохватився, що і йому теж дуже треба до слідчого, і, стараючись якомога лагідніше, заговорив до поліцаїв!

→ Ведіть нас до слідчого. Він учора казав...

— Заведемо, аякже! — з уїдливою багатозначністю налякнув мордатий поліцай. Він шмагонув по полі вірвовочкою, що тримав у руді, й рішуче ступив назустріч.— Ану, руки!

Нічого не вдієш, Рибак дав руки, той хвацько заломив їх назад і з допомогою другого почав туго скручувати за спиною. Рибак поморщився не так од болю в зап'ясті, як од смутку, що охопив його,— це ж справді був кінець.

— Повідомте слідчого. Нам потрібний слідчий,— вимовив Рибак не дуже, однак, рішуче, все більше відчуваючи, як земля хилиться кудись з-під його ніг.

Але поліцай позаду тільки злісно смиконув:

— Пізно! Відслідчилися!

— Як це відслідчилися? — закричав Рибак і глянув через плече: якась неголена в білій щетині пика, блимаючи, як у свині, оченята, в яких було нахабство й зневага до нього,— криком такого не злякаєш. І тоді він із жахом потоптаючого схопився за єдину свою можливість — просити.

— Ну покличте Портнова. Я вас прошу. Люди ви чи ні?

Але до Портнова, мабуть, було далі, ніж до смерті. Ніхто йому навіть не відповів.

Тим часом руки його були вправно зв'язані тонкою вірвовкою, котра боляче врізалася в шкіру, і його відштовхнули убік. Взятися за Дем'яниху.

— Ти, клич сюди слідчого,— кашляючи, настійливо вимагав Сотников од Стася, що з гвинтівкою за плечем клопотався біля Дем'янихи. Але той навіть не глянув на неборака, він, як і всі вони тут, наче оглух до їх прохань, немов це були не люди, а якісь тварини. І це ще більше

переконало Рибача, що справи їхні погані. Буде смерть... Але як же тоді?.. Чому ж не наважився він тоді, коли були вільні руки? Відчуття єдино зручної і безнадійно втраченої можливості зовсім приголомшило його. Щось у ньому жалісно затремтіло всередині від усвідомлення якоїсь своєї помилки, і він розгубленим поглядом водив довкола. В цей час із приміщення на ганок один за одним почало виходити начальство — якісь чини у новій поліцейській формі: чорних короткуватих шинелях з сірими комірами і такими ж обшлагами на рукавах, при пістолетах; за ними вийшло четверо німців, мабуть, офіцерів, у довгих шинелях і картузах із високо задраним верхом. Чоловіків зо три, одягнені в цивільні пальта і закутані шарфами, боязливо позирали на німців і трималися збоку, ніби гості, запрошені на чуже свято. Поліцаї на подвір'ї шанобливо притихли, помітно випрямилися. Хтось квапливо порухував ззаду:

— Один, два, три, чотири, п'ять...

— Усе готово? — запитав із ганку плечистий поліцай із маленькою кобурою на животі. Саме ця кобура, а також постать дужого, помітного серед інших чоловіка, привернула увагу Рибача: це начальник. Тільки-но він подумав про це, як позаду сіплю заговорив Сотников:

— Начальнику, я хочу зробити повідомлення!

Той одразу спинився на східцях, кольнув арештанта важким владним поглядом.

— Що таке?

— Я поранив вашого поліцая. Я партизан! — не дуже гучно сказав він і кивнув у бік Рибача. — Той опинився тут випадково, я можу пояснити. Всі інші зовсім ні при чому. Якщо карати, то карайте одного мене.

Начальство на ганку примовкло, двоє передніх німців насторожено переглянулися. Рибак відчув, як приємна, може, рятівна іскринка спалахнула в ньому й одразу запалила слабеньку ще надію: а раптом повірять? Від цього радісного почуття з'явилася тиха вдячність Сотникову за його заступництво.

Проте насторожена цікавість начальника швидко змінилася суворістю в його твердому, рішучому погляді.

— Це все? — холодно запитав він і ступив зі східців на сніг. Сотников ніби затнувся од несподіванки:

— Можу розповісти детальніше.

Один німець незадоволено буркнув, і начальник махнув рукою.

— Ведіть!

«От як, не хочуть навіть і слухати...» — подумав Рибак. Певно, уже все вирішено заздалегідь. Але як же тоді він? Невже йому так нічим і не допоможе це заступництво Сотникова?

Тупаючи по дерев'яних східках, поліцаї сходили з ганку. І раптом серед них Рибак упізнав Портнова, що цього разу теж був у новенькій поліцейській формі. Ну, безумовно, це був той самий учорашній слідчий, що так підбадьорив його і тепер ніби відкаснувся, забувши про свою пропозицію. Рибак, як угледів його, так аж стрепенувся і посунувся наперед. Що буде, те й буде — тепер йому вже не здавалося ні страшно, ні навіть незручно.

— Пане слідчий, пане слідчий! Одну хвилинку! Ви це вчора говорили, так я згодний. Бо я тут, їй-богу, ні при чому. Он же він підтвердив.

Начальство, що уже попрямувало купкою з двору, знову незадоволено по одному стало зупинятися. Спинився і Портнов. Нова поліцейська шинеля була йому явно велика і досить незграбно сиділа на його дрібній постаті, чорна пілотка стирчала вбік, але на обличчі слідчого побільшало начальницької поважності, якоїсь показної суворості. Високий перетягнутий німець у військовому запитально повернувся до нього, і слідчий щось жваво розтлумачив йому по-німецькому.

— Підійдіть сюди.

Рибак, за яким пильно стежили з обох боків, підійшов ближче до ганку. Кожен його крок якимось страшним багатозначним ударом відгукнувся в його душі. Ниточка його ще не зміцнілої надії нап'ялася, готова була назавжди обірватися.

— Ви згодні вступити до поліції? — як і вчора, жорстко свердлячи його оченятами, запитав слідчий.

— Згоден, — з усією щирістю, на яку тільки був здатний, відказав Рибак. Він не зводив свого майже відданого погляду з несвіжого й немолодого, хоча й добре поголеного обличчя Портнова. Слідчий і німець ще переговорили по-німецькому.

— Так. Розв'язати!

— Сволота! — як удар, стукнув його в потилицю неголосний злий викрик. Це, звісно, Сотников, який зразу ж виказав себе знайомим кашлем.

Але хай! Щось загрозливе і тяжке, що так близько підступило до Рибака, стало віддалятися, він вдихнув ротом

повітря й відчув, як чиїсь руки смиконули позаду вірвовку. Та він не озирнувся навіть. У радісній несподіваній знеможі Рибак відчув тільки одне: буде жити! Розв'язані зболілі руки його опали вздовж тіла, і він ступив крок убік, підсвідомо стараючись відокремитись од інших, — тепер йому хотілося бути якомога далі від усіх. Здається, все було щасливо і швидко вирішено, він одійшов ще на три кроки, і ніхто не спинив його. Хтось із начальства повернувся, щоб іти до воріт, як раптом позаду Дем'яниха в крик:

— Ага, його так пускаєте! Тоді пустіть і мене! Пустіть! Я скажу, в кого вона ховалася! Ось ця! Я скажу! У мене малі, о боженько, на кого ж вони!..

Її розпачливий крик знову примусив усіх зупинитися, і першим зупинився Портнов. Високий німець щось невдоволено став гаркавити слідчому, і той підійшов до жінки.

— Ану, ану! Скажи в кого?

— А розв'яжіть!

— Тарасюк! — кивнув головою Портнов.

Поліцай, що в'язав Рибак, підскочив до Дем'янихи і швиденько звільнив її руки од вірвовки. Та розгублено заходилася терти їх об полу кожущка. Але поліцаї і німці чекали зі строгою нетерпимістю, насупивши холодні ворожі обличчя.

— Так у кого ховалася? — нагадав Портнов.

— У цього, як його...

— Дурне базікаєш, — тихо, але твердо сказав Петро. — Побійся бога.

— Так це... У Федора Буряка начебто.

— Якого Буряка? — нахмурився Портнов. — Буряка тут давно вже й духу немає. Ану подумай краще.

Дем'яниха потупилася й мовчала, а всі довкола напружено й вороже позирали на неї. Один тільки Рибак був до неї байдужий — йому було однаково, чи вона скаже правду, чи збреше. Звісно, жінці хочеться жити, але він знав уже, що обдурити їх трудно — тоді чого й старатися, не вміючи.

— Ну? — не чекав Портнов.

— Так я ж сказала.

— Брешеш! Тарасюк!

Тарасюк, що стояв наготові за спиною жінки, все зрозумів і чіпко схопив її за руки.

— Я ж сказала! Я сказала вам! — закричала Дем'яниха. — Ох, щоб вас грім побив! Що ви робите? У мене ж діти...

— Цить, суко! — гаркнув поліцай, безжально заламуючи її руки. Дем'яниха застогнала, але швидко все було закінчено й він штурхонував її від себе. — Готова!

— Ведіть! — сказав Портнов і повернувся до Рибаків. — Ви підсобіть тому, — показав він на Сотникова.

Рибаків це мало сподобалось, від Сотникова тепер він хотів триматися подалі. Але наказ є наказ, і він з готовністю підскочив до недавнього свого напарника, взяв його під руку.

Через широко розчинені ворота їх повели на вулицю. Поліцаї з гвинтівками напготові йшли з обох боків, група начальства трохи відстала, пропускаючи їх наперед. Першим ішов Петро, високий і старий, з білою, без шапки головою і заламаними назад руками. За ним, давлячись плачем од свого трагічного розпачу, плелася Дем'яниха. Поруч у якійсь свитині з довгими рукавами швиденько ступала босими ногами похнюплена Бася.

Рибак тримав під руку Сотникова, котрий на очах якось зіщулювався, ще більше змарнів і, тяжко кашляючи, накульгував на одну ногу. Почорніла його боса ступня, ніби нежива, не гнучись, колупала пальцями сніг, залишаючи в ньому неприродний взимку слід. Сотников мовчав, жодним словом не обізвався до Рибаків. І той не наважувався заговорити з ним. Йдучи разом, вони уже були по різні боки тієї лінії, що розділяла людей на друзів і ворогів. Рибак хоч і відчував, ніби він у чомусь завинив, намагався переконати себе, що великої провини за ним немає. Винен той, що робить щось для вигоди собі чи по своїй злій волі для інших. А яка в нього вигода? Просто він мав більше можливостей і схитрував, щоб вижити. Але він не зрадник. В усякому разі, служити ворогам він не збирається. Він усе чекав, щоб вибрати зручний момент, може, зараз, а може, трохи згодом, — і тільки вони його й бачитимуть.

Сотников ясно зрозумів, що не домігся нічого. Його намір, який так природно виник уночі й заспокоїв його, лопнув, як мильна бульбашка. Певно, він чогось не зрозу-

мів або не додумав, можливо, він переоцінив себе чи недооцінив ницість цих запроданців. Звичайно, поліція була маріонеткою в руках німців і тому зігнорувала його повідомлення — наплювати їй на те, хто з них двох винен, коли надійшов відповідний наказ або з'явилася потреба когось убити.

Дуже страждаючи від болю в нозі, Сотников ледве плентався за всіма, стараючись не дуже опиратися на чужу тепер і бридку йому Рибаківу руку. З усієї сили він намагався іти сам. Те, що відбулося у дворі поліції, надто збентежило його — такого він не передбачав. Безумовно, від страху чи ненависті люди здатні на будь-яку зраду, але Рибак, здається, не був ворогом, як не був і боягузом. Інакше він міг би уже сотні разів перебігти в поліцію, та й, щоби злякатися, було немало випадків, однак завжди він тримався принаймні не гірше за інших. Тут же, напевно, чогось бракувало йому — витримки чи принциповості. А може, тут шкурний розрахунок задля свого порятунку, від якого завжди тхне зрадою? Але є на світі щось незмірно важливіше за свою шкуру.

Гарячкова збудженість його поступово стихала, він мусив миритися з неминучістю і на додаток до всього починав мучитися від холоднечі. Од слабості на лобі виступив піт, який поволі сох на морозному вітрі, й голова од того клякнула до ломоти в мозку. І взагалі вітер, здається, геть-чисто видув із нього усе накоплене за ніч тепло, тіло знову починає дрижати. Але Сотников старався триматися до кінця.

На безлюдній містечковій вулиці вони перейшли місток без перил, далі з одного боку починався вузенький скверик із настовбурченою плутаниною застиглого гілля угорі. Попереду на пригорочку стало видно двоповерховий цегляний будинок, на розі якого тріпотіло широке полотнище фашистського прапора. Мабуть, це була тутешня управа чи комендатура. Кіло будинку ворухився натовп людей. Угледівши їх через голови передніх, Сотников здивувався: чому їх зібралося стільки в одне місце? Потім він подумав, що, можливо, сьогодні ярмарок. А може, що сталося? Або, найімовірніше, сигнали населення, щоб залякати розстрілом. Якщо так, хай стріляють, їм ще легше буде прийняти смерть на людях. Що ж до страху, то його і так вистачає на війні, і все-таки боротьба розгоряється. На зміну страченим придуть інші. Сміливі завжди знайдуться.

Вони плентали далі. Ступня Сотникова, мов негнучкий протез, викручувала ямки у сипкому, розтертому полюзьями та кінськими копитами снігу, нога вся горіла пекучим внутрішнім болем і незграбно підкорялася йому. Певно, він усе ж перебільшував свої сили, коли спочатку наважувався йти сам,— тепер він майже виснув на твердій руді Рибака. Від містка було трохи вгору, й стало ще трудніше, дихання його захлиналися, дорога вислизала з-під ніг. Він злякався, що не дійде, впаде, тоді уб'ють на дорозі, як паршивого пса, в канаві. Ні, цього він не міг дозволити собі, це було б занадто. Свою смерть, якою б вона не була, він мусить зустріти із солдатською гідністю. Це стало тепер головною метою його останніх хвилин.

По дорозі вони зійшли на пагорочок, порівнялися з вибіленим двоповерховим будинком і стали. Сотников, тяжко видихнувши, затуманеним поглядом уперся в спину передніх, чекаючи, що незабаром вони знову рушать далі. Але конвойні поліцаї теж стали, попереду зачулася німецька мова — кілька чоловік, певно, начальство, окремою купкою стояли коло будинку. Навпроти, через вулицю, біля штахетника, що огорожував сквер, коло двох буд-рундуків завмерли в недобрій страхітливій увазі п'ять-шість десятків людей, які теж чогось чекали. Схоже було, що їхня невелика процесія прибула до призначеного місця — далі дороги вже не буде.

І тоді Сотников уздрів віршовки.

П'ять гнучких, дбайливо зав'язаних петель тихо погойдувалися над вулицею, ніби демонструючи перед усіма особливу міцність товстих, вправно зав'язаних вузлів. Висіли вони на поперечині старої, ще довоєнної вуличної брами. Така сама брама-арка була колись і в їхньому містечку. Перед святом її вбирали п'ядичем і хвоєю, прилаштовували вгорі гасло, написане чорнилом на чистому боці шпалери. Обіч, на площі перед райвиконкомом, збирали святкові мітинги, і під невисоким прогоном тієї арки йшли колонами учні із двох шкіл, робітники льонозаводу, склозаводу і тарного комбінату. Наверху, на хрестовині, звичайно горіла зірка або тріпотів на вітрі прапорець, які надавали особливої краси і завершеності усій споруді. Тепер же там не було нічого, тільки з-під почорнілих рейоклучив виглядали поруділі паперові обривки та на стовпі метлявся од вітру якийсь полинялий клопоть завбільшки з піонерський галстук. Окупанти принесли на арку свою оздо-

бу — ці п'ять новеньких, мабуть, спеціально для такого випадку виписаних зі складу вірьовок. Значить, їх будуть вішати, а він думав — розстрілювати.

Двоє — поліцаї і ще хтось у сірій суконній чумарці — несли через вулицю грубий старий ослин, і Сотников здогадався, що це для них. Щоб дістати до петлі, перше ніж загойдатися, схиливши на плече голову — безпорадно і безголовно. Йому стало дуже бридко і страшно від одного тільки уявлення про себе повішеного та й усієї старанно підготовленої цієї розправи. За час війни він і не подумав про можливість іншої смерті, як від осколка чи кулі, і тепер усе в ньому інстинктивно запротестувало проти цього задушення петлею.

Але він нічим не міг допомогти ні собі, ні іншим. Він тільки умовляв себе в думках: нічого, нічого! Зрештою, це їхнє право, їхній звичай, бо тут їхня влада. Вибір способу кари — завжди прерогатива катів. Тепер останній його обов'язок — терпіти з ясною впевненістю в собі, без тіні страху чи шкодування. Хай вішають.

Ослін там уже, мабуть, поставили. Верткий, всюдисущий Стась, а також здоровенний, неохайно низько підперезаний по шинелі Будила та інші поліцаї з конвою повели їх під арку. Стаючи на закостенілу ступню, Сотников прикинув: лишалося кроків п'ятнадцять-двадцять, і він забрав од Рибакка руку — хотів дійти сам. Вони протупали між поліцаїв, повз групу німецького і штатського начальства, що товпилося під стіною будинку. Розпочинався спектакль, місцева поліцейська самодіяльність на німецький манір. Начальство терпляче чекало, дехто хмурився, а інші незлісно перемовлялися, ніби зійшлися задля буденної, не дуже цікавої потреби і незабаром повернуться до своїх звичних справ. Од них тягло запахом сигарет, одеколону, чути було уривки розмов. Сотников, однак, не позирав туди — доплентався до стовпа арки, прихилився до нього плечем і від знемоги приплющив очі.

Ні, мабуть, смерть нічого не вирішує і нічого не розтлумачує. Тільки життя дає людям певні можливості, що здійснюються ними чи пропадають марно, тільки життя може протистояти злу й несправедливості. Смерть — ніщо. І коли тому лейтенанту у хвойнику через свою загибель удалося чогось домогтися для інших, то навряд чи він на те розраховував.

Значить, невідомість, п'ятьма, забуття — назавжди безвдячності й нагороди? І все одно погодитись із Рибакком

він не міг, це суперечило усій його сутності людській, його вірі і його моралі. І хоча нешироке коло його можливостей усе вужчало і навіть смерть нічим уже не могла розширити його, все-таки одна можливість у нього ще лишалася. Від неї він уже не відступиться. Вона, єдина, справді залежала тільки від нього і ніхто більше, тільки він розпоряджався нею, бо тільки в його владі було піти з цього світу з властивою людині гідністю. То була його остання невеличка, свята розкіш, котру, як нагороду, дарувало йому життя.

По одному їх почали розводити уздовж шибениці. Під крайню від начальства петлю поставили принишклого, зосередженого в собі Петра. Сотников зиркнув на нього й винувато поморщився. Вчора він шкодував, що Рибак не застрелив цього старосту, а тепер ось доведеться разом загойдатися на одній поперечці. «От і зрозумій, де друг, а де ворог»,— подумав він, маючи на увазі Рибак. Зрештою, він переконався вже, що на війні причиною ніцості майже завжди буває страх, як би він не проявлявся.

Тим часом Петро поліз на ослін, але той скособочився і ледве не повалився під його колінами. Тоді Будила, що, певно, і тут був головним у своїй катівській справі, вилаявся, сам зіскочив на ослін і zvolik туди Петра. Староста обережно випростався і, не підводячи голови, стримано, ніби в церкві, поклонився людям. Потім до осла напхнули Басю. Та швиденько злізла на своє місце і, переступаючи змерзлим порепаними ногами, з полохливою дитячою цікавістю почала оглядати натовп біля штахету, ніби видлялася там знайомих.

Ослена на всіх, однак, не вистачило. Під наступною петлею була поставлена жовта скринька, а на інших двох місцях стирчали в снігу півметрові, мабуть, недавно відпиляні від колоди, чурбаки. Сотников подумав, що його поставлять на скриньку, але там залишили Дем'яниху, а його Рибак і поліцай поволокли до чурбаків.

Він ще не дійшов до свого місця, коли ззаду пролунав здичавілий крик Дем'янихи. Від несподіванки Сотников оглянувся — жінка, упираючись ногами, всіляко відбивалася од поліцає, не хотіла лізти на скриньку.

— Ой паночки, даруйте! Даруйте дурній бабі, я ж не хотіла, не думала...

Її плач заглушили злісні крики начальства, щось скомандував Будила і поліцає, що вів Сотникова, лишив

його на Рибак, а сам кинувся до Дем'яних. Усією громадою поліцаї потягли жінку на скриньку.

Рибак, zostавшись із Сотниковим, не дуже впевнено підвів його до товстішого, крайнього від штахету чурбака і зупинився. З арки над ним звисав новенький, як і в інших, прядив'яний зашморг з вузькувато зав'язаною петлею, що тихо розкручувалася вгорі. В Сотникова від знемоги помутніло в очах — треба було скоріше злізти на чурбак, а зробити це одноногому було не дуже зручно. Якийсь час він побарився, поки у свідомості не майнуло розпачливе, як лайка: «Ах, що буде, те й буде!» Тоді він кинув Рибаку, що поруч остовпів: «Тримай!» — і здоровим коліном дотягнувся до зрізу-торця, вже заслідженого брудним відбитком чиеїсь підшви. Рибак тим часом опустився на сніг й обома руками обхопив підставку. Для рівноваги Сотников трохи обіперся на нього ліктем, напружився і сак-так видерся наверх.

Хвилину він тихо стояв, вузько поставивши ступні на круглому неширокому зрізі й подумав: «Аби тільки не вп'асти». Потилиця його уже відчувала петлю, котра, дотикаючись, тихо шорхала об волосся. Внизу напружилася широка в кожущку Рибаківа спина, зашкарублі його руки щільно обхопили соснову кору чурбака. «Викрутився, сволоцюга!» — недобре, ніби із заздрістю, подумав Сотников і зразу ж засумнівався: чи треба так? Тепер, в останню мить свого життя, він несподівано узяв під сумнів своє постійне право — нарівні з собою вимагати від інших. Справді, як було в такий момент чекати чогось благородного від цієї засмиканої життям жінки? Знову ж — і Рибак. Певно, він був непоганий партизан, досвідчений молодший командир в армії, та ось виявилось, що, як людина і громадянин, недобрав чогось.

Позаду все билася, голосила і рвалася із рук Дем'яних, щось зібрався читати по папірцю німець у коричневих рукавичках — вирок чи, може, залякує людей їхньою карою. Минали останні секунди життя, і Сотников, стоячи на чурбаку, жадібним останнім поглядом мимоволі вбирав у себе непоказний, але такий звичний з дитинства вигляд містечкової вулиці з сумовитими постатями людей, кволими деревцями, зламаними штахетниками, горбиком намерзлого льоду під залізною колонкою. Крізь застигле гілля скверу проглядалися облуплені стіни недалекої церковки з обдертим почорнілим дахом, без хрестів на двох

облізких зелених банях. Декілька її вузьких віконець були недбало забиті обаполами.

Та ось поруч затупав хтось із поліцаїв, потягнувся до його віршовки; безцеремонні руки в сизих обшлагах зловили петлю над ним і, обшморгуючи його болючі поморожені вуха, насунули на голову за підборіддя. «Ну, от і все», — мимоволі подумав Сотников і опустив погляд униз на людей. Природа сама по собі, вона завжди без натуги добром і миром клалася йому на душу, але тепер були потрібні люди — їхні обличчя, погляди, їхня одностайність або хоча байдужість — усе одно хотілося бачити людей. І він повільно обвів прощальним поглядом по їх щільному, настороженому ряду, в якому стояли переважно жінки, і лише зрідка були немолоді чоловіки, підлітки, дівчата — звичайні тутешні люди в козушках, ватниках, армійських обносках, саморобних свитках. Серед численної кількості безликих людей увага його чомусь вирізнила худеньку постать хлопчика років дванадцяти, тугенько загорнуту в чужу, без гудзиків, одежину, в насунутій на лоба старій армійській будьонівці. Змерзлий хлопчик ховав у рукави почервонілі руки і, звідси було видно, дрижав од холоднечі або, може, від страху, з боязливою дитячою цікавістю углядався в живих ще повішеників. Зустрівши погляд Сотникова, хлопчик скривив у болючій гримасі своє хворобливе личко, на якому раптом відбилося стільки співчутливої жалості, що Сотников не стримався й тихо, самими очима посміхнувся малому — дарма, братику!

Більше він не став розглядати нічого й опустив погляд, щоб зайвий раз не бачити начальства, німців, слідчого Портнова, Стася, Будилу, що стояли збоку. Присутність їх, хижаків, Сотников і так відчував. Оголошення вироку, здається, вже закінчено, почувалася команда по-німецькому й по-російському, і він незабаром відчув, як загрозливо-напружено ворухнулася на шиї віршовка. Щось у тім кінці шибениці смикнулося раз і вдруге, і тієї ж миті вже зовсім жахливо закричала Дем'яниха.

— А-а-а-ай! Не хочу! Не хочу!

Її крик якимось враз урвався, коротко тріснула вгорі поперечка, здушено заголосила жінка в натовпі. Стало нестерпно самотньо на душі. Якась не витрачена ще до кінця внутрішня сила тягла його рвонутися, заволати, як

та Дем'яниха, — дико і страшно. Але він стримав себе, тільки серце його болісно стиснулося в передсмертній судорозі: як найбільшої полегкості перед кінцем, захотілося заплакати. Замість того він раптом усміхнувся наостанок своєю, певно, жалісною, вимученою усмішкою.

Збоку від начала крикнули, очевидно, це вже стосувалося його, чурбак під ногами на мить ослаб, навіть похитнувся. Щоб не звалитися, Сотников зиркнув униз — на нього зі скривленого, зарослого щетиною обличчя дивилися розгублені очі його недавнього друга. Він чи то умовляв про щось, чи то просто не міг подолати свій страх, і Сотников ледве почув:

— Даруй, брате.

— Іди к чорту!

Потрібно було кінчати. Наостанок Сотников поглядом відшукав змерзлу стеблинку хлопчика в будьонівці. Той стояв, як і досі, трохи випнувшись уперед інших, з широко розкритими очима. Сповнений болю і страху його погляд стежив за кимось під шибеницею і вів так, усе ближче і ближче до нього. Сотников не знав, хто там ішов, але по обличчю хлопчика зрозумів усе.

Підставка його знову похитнулася в несподівано ослаблених руках Рибак, що незграбно корчився внизу, боячись і, мабуть, неспроможний наважитися на останнє і найстрашніше тепер діло. Десь ззаду матюкнувся Будила, і Сотников, щоб випередити невідворотнє, здоровою ногою штовхнув од себе чурбак.

19

Рибак випустив підставку й відсахнувся, ноги Сотникова загойдалися поруч, збита ними шапка впала на сніг. Рибак відскочив, але зразу ж нагнувся і вихопив її з-під ніг повішеного, що вже спокійно розкручувався на вірьовці, описуючи коло в один, потім в інший бік. Рибак не наважився глянути йому в обличчя — він бачив перед собою тільки жахливо випростані в повітрі ноги — одну в розтоптаному валянку і поряд якось вивернуту п'ятою вбік брудну, посинілу ступню з підсохлою смужкою крові на кісточці.

Усе було скінчено.

Божевілля страху тривало в ньому недовго, всього кілька коротких секунд — зусиллям волі Рибак подолав у собі

збентеженість і, занепокоєний непевністю власної долі, озирнувся. Рядом між Сотниковим і Дем'янихою, легко метлялася п'ята віршовка — чи не стане вона його?

Однак нічого, здається, не підтверджувало його остороги. Будила витяг з-під Дем'янихи жовту скриньку, забрали з-під арки осліні. Йому здалеку щось крикнув Стась, але, все ще перебуваючи під враженням того, що відбулося, Рибак не зрозумів чи не дочув і стояв, не знаючи, куди податися. Купка німців і цивільного начальства коло будинку почала рідшати — там розходилися, балакаючи, закурюючи сигарети, усі в бадьорому, піднесеному настрої, як після успішно завершеної, в цілому непоганої і навіть цікавої справи.

Так, наче минулося, його не повісять, він буде жити. Карний захід скінчився, знімали охорону, людям дозволили розійтися, і жінки, підлітки нишком поплентали з обох боків вулиці. Декотрі часом зупинялися, озиралися на чотирьох повішених, жінки витирали сльози і йшли далі. Поліцаї наводили останній порядок біля шибениці. Стась зі своєю незмінною гвинтівкою на плечі відкинув ногою чурбак з-під зайвої петлі й знову крикнув Рибаку. Той не так зрозумів, як здогадався, що вимагалось, і, діставши з-під Сотникова підставку, кинув її під штахетник. Коли він повернувся, Стась стояв навпроти зі своїм звичайно усміхненим маскою-обличчям. Очі його при цьому лишалися підозріливо-холодними.

— Ги-ги! Однак молодець! Здібний, падло! — сказав поліцай і з такою силою вдарив Рибак по плечі, що той ледве устояв на ногах, подумавши про себе: «Щоб ти пропав, наволоч!» Але зиркнувши в його сите, витягнуте дерев'яною посмішкою обличчя, теж усміхнувся — криво, одними губами.

— А ти думав...

— Правильно! А що там, подумаєш! Бандита шкодувати...

«Чекай, що це? — не зрозумів Рибак. — Про кого він? Чи не про Сотникова?»

Не зразу, але все ясніше він почав розуміти, що той мав на увазі й, мабуть, уперше неприємний холодок провини торкнувся його почуття. Але він ще не хотів вірити в свою причетність до цієї розправи — до чого тут він? Хіба це він? Сотников сам заліз, сам скочив із чурбака. Він тільки тримав. І то за наказом.

Четверо повішених тихо і важко покручувалися на па-

п'ятих віршовках, схиливши пабiк голови, з неприродно перетягнутими у петлях шиями. Хтось iз полiцаiв начепив кожному на груди фанерку з написами російською i нiмецькою мовами. Рибак не став читати тих написiв, вiн узагалi старався не дивитися туди — п'ята порожня петля загрозливо лякала й гнала його. Вiн думав, що, може, її вiдв'яжуть i приберуть iз цiєї шибеници, тодi б йому було вже спокiйніше. Але нiхто з полiцаiв навiть не пiдiйшов до неї.

Здасться, все було закiнчено, бiля повiшених став вартовий — молодий полiцайчик у сукнянiй чумарцi з гвинтiвкою на плечi. Інших почали шикувати. Щоб не заважати, Рибак зiйшов iз брукiвки на вузенький, утоптаний чобiтьми тротуар i стояв так, весь у настороженому чеканнi того, що буде далi. В його думках була плутанина, так само, як i в почуттях, радiсть власного порятунку чимось затьмарювалась, але вiн ще не мiг второпати чим. Знову вiдновилося в ньому пришиклe досi уперте бажання дати драла, прорватися в лiс, треба було тiльки уловити вiдповiдний момент. Тепер його вже нiщо тут не тримало.

Полiцаi шикувалися в колону по три, iх набралось тут чоловiк п'ятнадцять — рiзної потолочi у новеньких формених шинелях i пiлотках, але були i в козушках, ватниках, червоноармiйських обносках. Один був навiть у шкiрянцi з вiдрiзаною правою полою. Людей на вулицi майже не лишилося — тiльки у скверику вiддалiк стояло кiлька пiдлiткiв i з ними тоненький хворобливий хлопчик у будьонiвцi. Розтуливши рота, вiн усе шморгав носом i вдивлявся у шибеницю, схоже було — його увагу привертала там зайва, п'ята петля. Трохи, очевидно, вiн зрозумiв i пальцем з довгого рукава показав саме на нього. Рибак нiяково знизав плечима i ступив убiк, щоб сховатися за полiцаями, що вже знерухомiли вiд гучної команди старшого. Старший той полiцай теж нiби завмер од командирської старанности: на нiмецькiй манiр, вiн притиснув до стегон кулаки i виставив набоки лiктi.

— Струнко!

Полiцаi в колонi стрепенулися i знову знерухомiли. Старший обвiв iх злiсним суворим поглядом i зупинив його на самотнiй постатi обiч тротуару.

→ А ти що? Стати в стрiй!

Рибак похопився. Ця команда пiдбадьорювала i спантеличувала водночас. Однак роздумувати не було часу, вiн

швиденько скочив на бруківку і став позаду всіх, поруч із якимось високим, у чорній овчинній папасі поліцаєм, який неприяжно покосився на нього.

— Кроком руш!

І це було і зрозуміло, і звично. Рибак бездумно ступав у такт з іншими і, коли б не пусті руки, які невідомо було куди подіти, можна було б подумати, що він знову у загоні, серед своїх. І коли б перед очима не мелькали сизі обшлагі і забруднені біло-блакитні пов'язки на рукавах.

Вони пішли вниз тією самою вулицею, по якій ішли сюди, однак це була зовсім інша дорога. Поруч відчувалася жвавість і самозадоволення — він був серед переможців. На півроку, день чи годину, але відчували вони себе надто бадьоро, підігріті усвідомленням здійсненої помсти чи просто вдало завершеної роботи; декотрі тихо перемовлялися, чути було смішки, і ніхто ні разу не оглянувся назад, на браму. Зате на них тепер оглядалися всі. Ті, що плентали тепер із цієї акції попід плотами і домівками, з докором, страхом і неприхованою ненавистю в почервонілих від плачу жіночих очах проводжали цю зграю за-проданців. Поліцаїв, однак, те ні тривожило, ні турбувало, певно, вони звикли, на безправних, заляканих людей вони просто не звертали уваги.

Рибак же млів душею і з тривогою думав: треба змиватися. Може, ось там, на повороті, скочити за пліт і поза хлівцем перебігти садок, ще подолати пліт і прорватися із містечка? Добре, щоб недалеко був який-небудь ліс, або хоча б чагарник, чи яр. Або коли б де у дворі трапився під руки кінь.

Рипів сніг під ногами, поліцаї йшли по-армійськи в погу, обіч по тротуару крокував старший — чималенький чолов'яга в оперезаній ременями поліцейській шинелі. На боці в нього теліпався низькувато підвішений міліцейський наган у потертій шкіряній кобурі з мідною протиркою спереду. За містком передні сповільнювали ходу, хтось там заважав їхній колоні, і старший погрозово крикнув на нього. Вони трохи потіснилися, розминаючись, — якийсь дядько в порожніх гринджолах нерозторопно збочував під самі вікна врослої у землю хатки. І Рибак раптом аж здригнувся від реальності свого бажання: кинутися туди, вихопити віжки й улупити по коневі — може б, і вирвався. Але дядько!.. Притримуючи

петерпеливого молодого коника, той озирнувся на їхнього начальника і всю їхню колону, й, певно, мимоволі у тім його позирку спалахнула така ненависть до них, що Рибак зрозумів: ні, з цим не вийде. Але з ким тоді вийде? І його, ніби обухом по голові оглушила несподівана думка, що втікати йому немає куди. Після цієї ліквідації — немає куди. З цього строю дороги до втечі нема.

Від несподіваної ясності цього відкриття він збився з ноги, злякано підскаочив, пропускаючи крок, але знову ступив невлад, і сусід озвався погордливим басом:

— Ти що?

— А нічого.

— Мабуть, не маєш звички? Научишся.

Рибак змовчав, усе ясніше розуміючи, що із втечею покінчено, що цією ліквідацією його скрутили дужче, ніж учора супонею. І хоча лишили в живих, але якось мірою теж ліквідували.

Так, вороття назад, до колишнього, тепер, мабуть, уже не було — він гинув серйозно, назавжди і найнесподіванишим чином. Тепер він скрізь ворог. Усім. І, певно, самому собі теж.

Збуджений і спантеличений, він ніяк не міг збагнути, як це сталося і хто в тому винен. Німці? Війна? Поліцаї? Дуже не хотілося звинувачувати себе й надто хотілося перекласти вину на інших — на час, на обставини. Та й справді, в чому полягала вина? Хіба він вибрав собі таку долю? Хіба він не боровся до самого кінця? Навіть більше й упертіше, ніж цей розумник Сотников. А втім, у його нещасті найбільше був винен Сотников. Якби той не захворів, не підліз під кулю, не змусив стільки валандатись із собою, Рибак, напевно, давно був би уже в лісі. А тепер ось тому байдуже у вірвовці на брамі, а як йому, живому!..

Усе на очах руйнувалося, гинуло, здобуте ціною таких зусиль у боротьбі за найдорожче — життя. І на чорта йому тепер те життя? Щоб служити німцям?

У плутаних тягучих роздумах, від яких паморочилася голова, Рибак дотупав із колоною до знайомих воріт поліції. На великому дворі їх зупинили, по команді звично повернули до приміщення. Біля ганку вже стояли начальник, слідчий Портнов і двоє у німецькій військовій формі. Старший поліцай гучно доповів, що команда з ліквідації прибула. Начальник прискіпливо оглянув колону.

— Вільно! Двадцять хвилин перекур,— і поглядом зачепився за Рибак.— Ти зайди до мене.

— Єсть! — завмираючи від чогось неминучого, що гетьчисто підступило до нього, буркнув Рибак. Сусіда штовхнув його ліктем у бік.

— Яволь, а не єсть. Звикати треба.

«Пішов ти під три чорти! — вилаявся про себе Рибак.— І взагалі хай усе йде під три чорти. У пекло. Навік!»

Команду розпустили. Рибак все більше охоплювала розгубленість, він водив навколо здичавілим поглядом і не знав, куди податися. Навкруги теревені правили, топталися поліцаї, брязкала зброя, у повітрі запахло солодким димом сигарет. Декотрі направилися у приміщення, а один повернув до вузької дощаної буди з двома дверцями на дерев'яних закрутках. Рибак боком теж попростував туди.

— Ей, ти куди?

Позаду з чуйною стривоженістю в очах стояв Стась.

— Зараз. На хвилинку.

Здається, він сказав спокійно, затаївши в собі свій одиї, можливо, тепер намір, і Стась одвернувся до купки друзів: там обмірковували акцію. Але к чорту! Усіх і все! Рибак рвонув скрипучі двері, зачепнувся на дротяний гачок, поглянув угору. Стеля була невисока, але для його справи, мабуть, висоти вистачить. Між нещільно насланих дощок чорніли смужки толю, за поперечку легко можна було просунути пасок. Злісно й рішуче він розстебнув ковшок і раптом схаменувся — паска на штаних не було. І як він забувся, що його відібрали перед тим, як посадити їх у підвал. Руки його заметушилися в одязі, але в нього не знаходилося нічого на те підходящого,

За перегородкою глухо тупнули чобітьми, тягуче прорипіли двері. Рибак зіщулювався від абсолютної безпорадності — не було можливості навіть виконати свою останню волю. Хоч кидайся головою вниз. Нездоланний розпач охопив його, і він аж застогнав од нестерпності, ладний заплакати.

Але знайомий голос іззовні протверезив його трохи.

— Ну, ти довго там? — прокричав здалеку Стась.

— Зара, зара...

— Начальство кличе.

Ну звичайно, начальство не любить чекати, до начальства належить з'являтися бігом. Тим більше, коли вирішили зробити тебе поліцаєм. Ще вчора він мріяв про це як врятування. Сьогодні ж здійснення цієї мрії оберталося катастрофою.

Рибак висякався і, не одразу попадаючи гудзиком у петлю, застібнув кожухок. Певно, уже нічого не зробиш — така його доля. Ненависна військова, що так його ошукала. Не маючи змоги вчинити інакше, Рибак одкинув гачок і, намагаючись подолати в собі розгубленість, ступив із вбиральні.

На порозі, нетерпляче виглядаючи його, стояв начальник поліції.

ЗМІСТ

ОБЕЛІСК	7
ДОЖИТИ ДО СВІТАНКУ	75
СОТНИКОВ	203

ВАСИЛИЙ ВЛАДИМИРОВИЧ БЫКОВ

Обелиск

П о в е с т и

Перевод с белорусского
Н. П. Цивины

Издательство «Дніпро»

(На украинском языке)

Редактор *В. М. Булаво*. Художник *Р. М. Багаутдинов*. Художній редактор *А. І. Клименко*.
Технічний редактор *В. С. Грінберг*. Коректори
Л. Г. Лященко, Г. П. Михайлова.

Информ. бланк № 681

Здано на виробництво 29.05.78. Підписано до друку 04.09.78. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 1. Гарнітура звичайна нова. Друк високий. Умовн. друк. арк. 13,48+1 вкл. Обліково-видавн. арк. 21,583. Тираж 50 000. Замовл. 8-225. Ціна 1 крб. 50 коп.

Видавництво «Дніпро», 252601, Київ-МСП, Володимирська, 42.

Тираж виготовлений з матриць Головного підприємства на Харківській книжковій фабриці ім. М. В. Фрунзе республіканського виробничого об'єднання «Поліграфхімга» Держкомвидаву УРСР, 310057, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

Биков В. В.

Б95 Обеліск: Повісті. Перекл. з білорус. М. Цівини, ↔
К.: Дніпро, 1978.— 348 с., іл.
ІСБН

Повісті Василя Бикова, що входять до цієї книги, присвячені героїзму радянських людей у роки Великої Вітчизняної війни. З глибоким психологізмом і внутрішньою силою автор показує характер радянської людини, який розкрився у найбільшій повноті у важкий час, коли йшлося про захист Батьківщини.

Повісті «Обеліск», «Дожити до світанку» відзначені Державною премією СРСР 1974 року.

Б 70303—121 107—78
М205(04)—78

С(Біл)

1 крб. 50 к.

